

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı

**BOŞNAK KİMLİĞİNİN İNŞA VE MUHAFAZASINDA
BOSNA HERSEK İSLAM BİRLİĞİ'NİN VE REİS'ÜL
ULEMÂ MUSTAFA CERİC'İN ROLÜ: BİR KURUM VE
AKTÖR İNCELEMESİ**

Sevilay ÜNAL

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2025

BOŞNAK KİMLİĞİNİN İNŞA VE MUHAFAZASINDA BOSNA HERSEK
İSLAM BİRLİĞİ'NİN VE REİS'ÜL ULEMÂ MUSTAFA CERİC'İN ROLÜ: BİR
KURUM VE AKTÖR İNCELEMESİ

Sevilay ÜNAL

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2025

KABUL VE ONAY

Sevilay Ünal tarafından hazırlanan “Boşnak Kimliğinin İnşa ve Muhafazasında Bosna Hersek İslam Birliği'nin ve Reis'ül Ulemâ Mustafa Cerić'in Rolü: Bir Kurum ve Aktör İncelemesi” başlıklı bu çalışma, 24 Mart 2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yiğit Anıl GÜZELİPEK (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Robabeh TAGHIZADEHZONUZ (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş SÜMER (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Sinan AKILLI

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Kapadokya Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır. Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim. Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Kapadokya Üniversitesi tarafından açık erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir.
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.

02/04/2025

Sevilay ÜNAL

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Dr. Öğr. Üyesi Robabeh TAGHIZADEHZONUZ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, ğretim ve Araştırma Enstitüsü Tez ve Dönem Projesi Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Sevilay ÜNAL

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasını tamamlayabilmem için bana rehberlik eden değerli danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Robabeh TAGHIZADEHZONUZ başta olmak üzere tez jürime katılarak çalışmamı değerlendiren, görüşleriyle bana ve çalışmama katkıda bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Yiğit Anıl GÜZELİPEK ve Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş SÜMER'e derin ve içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Ancak en büyük ve en özel teşekkürü, çalışma sahama ve konuma yönelik derinlikli, titiz ve çok yönlü bir bakış açısı ve yaklaşım tarzı kazanmamı sağlayan, engin bilgisinden ve eleştirel bakış açısından yararlandığım, taslak çalışmamı satır satır okuyup dostça önerilerde ve eleştirel yorumlarda bulunan, çalışmakta olduğun kurumun kurucu başkanlarından Sayın Dr. Mehmet KÖSE'ye borçluyum. Son olarak mesleki ve akademik çalışmalarına saygı duyan ve desteklerini esirgemeyen eşime ve oğluma bu çalışmanın inşa sürecinde gösterdikleri anlayış ve verdikleri destek için özel teşekkürlerimi sunarım.

Sevilay ÜNAL

ÖZET

Ünal, Sevilay, *Boşnak Kimliğinin İnşa ve Muhafazasında Bosna Hersek İslam Birliği'nin ve Reis'ül Ulemâ Mustafa Cerić'in Rolü: Bir Kurum ve Aktör İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2024.

Boşnaklar farklı tarihsel dönemlerde, çoğu başkaları tarafından belirlenen ve durmadan değişen farklı adlar ve kimliklerle anıldılar. Osmanlı sonrası gayrimüslim bir yönetimin ve Hristiyan komşularının milliyetçi ve ulus devletçi projelerinin asimile edici karakterinden kaçınmak için grup kimliklerinin temel belirleyicisi olan dinlerinin merkezde olduğu bir ulus kimlik inşa etmeye yöneldiler. Kimliğin adı ve bileşenleri konusundaki tartışmaların eşlik ettiği uzun mücadeleler sonunda Avusturya-Macaristan yönetiminde kendi özerk dini yapılarını oluşturmayı ve onları yok sayan baskıcı Yugoslavya dönemlerinde kimliklerini korumayı başardılar. Etnik temizliklere ve soykırımlara maruz kaldıkları Bosna Savaşı sırasında ise kimliklerinin nihai adını ve formunu oluşturarak resmi bir nitelik kazandırdılar. Ulusal bir kimlik inşa etmenin neredeyse tüm süreçlerinde belirleyici rolü 1889-1909 yılları arasında oluşturdukları özerk dini yapıları olan (1990 sonrasındaki adıyla) Bosna Hersek İslam Birliği ve dini elitleri oynadı. 1993-2012 yılları arasında görev yapan Reisü'l-Ulemâ Mustafa Cerić'in Boşnak ulus kimliğinin tanımlanması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasındaki rolü benzersizdi. Bu çalışma, Boşnakların tarihi süreçte almış oldukları adları, yüklendikleri kimlikleri, ad ve kimlik etrafında yürüttükleri mücadeleleri, kimliklerini devam ettirebilmek için kurdukları dini yapıyı ve bu yapının en önemli aktörlerinden biri olan Mustafa Cerić'in hala devam eden kimlik inşa ve muhafaza süreçlerindeki katkılarını günümüze kadar inceleyip takip etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ulus Kimlik İnşası, Bosnalı Müslümanlar, Boşnaklar, Bosna Hersek İslam Birliği, Reisü'l-Ulemâ Mustafa Cerić.

ABSTRACT

Ünal, Sevilay, *The Role of The Islamic Community of Bosnia and Herzegovina and Reis'ul-Ulemâ Mustafa Cerić in the Construction and Keeping of Boshniak Identity: An Institution and Actor Analysis*, Nevşehir, 2024.

Bosniaks have been identified by different names and identities in different historical periods, most of which were determined by others and are constantly changing. In order to avoid the assimilative character of a post-Ottoman non-Muslim administration and the nationalist and nation-statist projects of their Christian neighbors, they turned to building a nation identity in which their religion, as a main determinant, was at the center. As a result of long struggles accompanied by discussions on the name and components of the identity, they were able to establish their own autonomous religious structures under the rule of Austria-Hungary, to protect their identities during the oppressive Yugoslavia periods that ignored them, and to give an official qualification by creating the final name and form of their identities during the Bosnian War's ethnic cleansing and genocide. The decisive role in almost all processes of building a national identity was played by the autonomous religious structure they established between 1889 and 1909 the Islamic Union of Bosnia and Herzegovina, as it was called after 1990, and its religious elites. The role of Reisü'l-Ulemâ Mustafa Cerić, who served between 1993 and 2012, in defining, developing and disseminating the Bosnian national identity was unique and still continues today. This study follows the names Bosniaks took throughout history, the identities they assumed, the struggles they carried out around the name and identity, the religious structure they established in order to maintain their identity, and the contributions of Mustafa Cerić, one of the most important actors of this structure.

Key Words: National Identity Building, Muslims of Bosnia, Bosniaks; Islamic Community in Bosnia and Herzegovina; Reisu'l-Ulema Mustafa Cerić.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
TELAFFUZ İÇİN NOTLAR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	5
1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMAÇ VE KAPSAMI.....	5
1.1.1. Amaç	5
1.1.2. Kapsam.....	5
1.2. ARAŞTIRMANIN MODELİ	7
1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	8
1.4. ARAŞTIRMA SAHASI	9
İKİNCİ BÖLÜM.....	10
BOSNA HERSEK’TE MİLLİYETÇİLİK VE ULUS KİMLİK: KURAMSAL VE TARİHSEL BOYUT.....	10
2.1. KAVRAMLAR VE KURAMLAR.....	10
2.1.1. Milliyetçilik ve Ulus Kimliklere Yaklaşımlar.....	12
2.1.2. Kimlikler	18
2.2. BALKANLAR VE BH’TE MİLLİYETÇİLİK, DİN VE ULUS İNŞASI 21	
2.2.1. Mitos.....	26

2.2.2. Din ve milliyetçilik.....	29
2.2.3. Dil ve Milliyetçilik	30
2.2.4. Elitler, Milliyetçilik ve Kimliğin Bileşenleri	33
2.3. TARİHSEL SÜREÇTE KİMLİKLER	36
2.3.1. Osmanlı ve Kimlik: İslamlaşma	36
2.3.2. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve <i>Bošnjaštvo</i>	49
2.3.3. Birinci Dünya Savaşı ve Birinci Yugoslavya'da Bosnalı Müslümanlar.....	60
2.3.4. İkinci Dünya Savaşı, İkinci Yugoslavya ve Bosnalı Müslümanlar.....	64
2.3.5. 1980'ler ve 90'lar: Karmaşa, Savaş ve Ulusal Temsil Sorunu	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	89
ULUS KİMLİK İNŞASINDA BOSNA HERSEK İSLAM BİRLİĞİ (BHİB) VE REİSÜ'L-ULEMÂ MUSTAFA CERİĆ.....	89
3.1. KİMLİK İNŞACISI OLARAK BOSNA HERSEK İSLAM BİRLİĞİ (BHİB): TARİHSEL ARKAPLAN.....	89
3.1.1. Riyaset: Reisü'l-Ulemâ ve Meclis'ül-Ulemâ	91
3.2. BOSNALI MÜSLÜMANLARIN DİNİ KURUMLARI İÇİN ÖZERKLİK HAREKETİ	98
3.2.1. Birinci Aşama (1889-1902).....	98
3.2.2. İkinci Aşama (1905-1909)	105
3.2.3. Sonraki Dönemlerde Dini İşlerin Yönetimi	113
3.3. BİR KİMLİĞİN YIKIMI VE YENİDEN İNŞASI: BOSNA SAVAŞI VE BHİB	119
3.4. BOŞNAK ULUS KİMLİĞİ İNŞASI VE REİSÜ'L-ULEMÂ MUSTAFA EF. CERİĆ	123
3.4.1. Anavatan ve Diasporada Kimlik Güçlendirme Çalışmaları.....	130
3.4.2. BHİB'nin Kurumsal Yapı ve Kapasitesini Güçlendirme Çalışmaları	137
3.4.3. Soykırım Vurgusu	139

3.4.4. Siyaset	144
3.4.5. Diğer Ulusların Ayrılcı Talepleri ile Mücadele	150
3.4.6. Sekülerler ve Dindarlar Gerilimi.....	152
3.4.7. Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi.....	153
3.4.8. Selefî Akımlarla Mücadele.....	160
3.5. BH'TE İSLAM'IN DOĞASI VE BOŞNAKLARIN İSLAM GELENEĞİ	170
3.5.1. Hanefî-Mâtürîdî Gelenek ve Boşnakların İslam Geleneği.....	172
SONUÇ	184
KAYNAKÇA.....	189
Ek 1. Orijinallik Formu.....	206

KISALTMALAR

AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AVNOJ	Yugoslavya Halk Kurtuluşu Anti-Faşist Konseyi (<i>Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije</i>)
BANU	Boşnak Bilimler ve Sanatlar Akademisi (<i>Boşnjačka akademija nauka i umjetnosti</i>)
BH	Bosna Hersek
BHİB	Bosna Hersek İslam Birliği
BHİC	Bosna Hersek İslam Cemaati
BHİDC	Bosna Hersek İslam Din Cemaati
BM	Birleşmiş Milletler
FBiH	BH Federasyonu (<i>Federacija Bosne i Hercegovine</i>)
İC	İslam Cemaati
ICTY	Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (<i>The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia</i>)
İDC	İslam Din Cemaati
JMO	Yugoslav Müslüman Örgütü (<i>Jugoslovenska muslimanska organizacija</i>)
JNA	Yugoslavya Halk Ordusu (<i>Jugoslovenska narodna armija</i>)
SDA	Demokratik Eylem Partisi (<i>Stranka demokratija akcija</i>)
DBA	Dayton Barış Antlaşması
FNRJ	Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti (<i>Federativna Narodna Republika Jugoslavija</i>)
GMC	Genç Müslümanlar Cemiyeti
KPJ	Yugoslavya Komünist Partisi (<i>Komunistička partija Jugoslavije</i>)
MBO	Müslüman Boşnak Örgütü (<i>Muslimanska boşnjačka organizacija</i>)
NDH	Bağımsız Hırvatistan Devleti (<i>Nezavisna Država Hrvatska</i>)
SBK	Dünya Boşnaklar Kongresi (<i>Svjetski Boşnjački Kongres</i>)

SC (RS)	Sırp Cumhuriyeti (<i>Republika Srpska</i>)
SHS Krallığı	Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı
SFRJ	Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (<i>Socijalistička federativna republika Jugoslavija</i>)
SKBiH	BH Komünistler Birliği (<i>Savez komunista Bosne i Hercegovine</i>)
SRJ	Federal Yugoslavya Cumhuriyeti (<i>Savezna republika Jugoslavija</i>)
UNPROFOR	BM Savunma Gücü (<i>United Nations Protection Force</i>)
YFHC	Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti
YİDC	Yugoslavya İslam Din Cemaati
YİC	Yugoslavya İslam Cemaati
ZAVNOBiH	BH Halk Kurtuluşu Bölge Anti-Faşist Konseyi (<i>Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine</i>)

TELAFFUZ İÇİN NOTLAR

Türkçeyle aynı ses değerlerine sahip olmayan harflerin Türkçe karşılıkları şöyledir:

- c 'ts' diye okunur.
(Ör: Srebrenica, okunuşu: Srebrenitsa)
- č 'ç' diye okunur, sert okunur.
(Ör: čanak (çanak), okunuşu: çanak)
- ć 'ç' gibi; ancak biraz daha ince okunur.
(Ör: ćevap (kebab), okunuşu: cevap)
- đ (dj) 'c' sesini verir. (Sert okunur)
(Ör: đubre (gübre), okunuşu: cubre)
- dž 'c' sesini verir. (Yumuşak okunur)
(Ör: džep (cep), okunuşu: cep)
- j 'y' gibi okunur.
(Ör: jelek (yelek), okunuşu: yelek)
- š 'ş' sesinin aynısıdır.
(Ör: šolja (fincan), okunuşu: şolya)
- ž 'j' sesinin aynısıdır.
(Ör: žaba (kurbağa), okunuşu: jaba)

<http://bosnianhistory.blogspot.com/2009/03/kaynakca.html>

GİRİŞ

Bosna Savaşı'nın en yıkıcı dönemlerinden birinde kuşatma ve yoğun Sırp bombardımanı altındaki Saraybosna'da Aralık 1992'de Bosnalı Müslümanların yaklaşık 800 temsilcisi Müslüman Aydınlar Kongresi'nde bir araya geldi ve Bosnalı Müslümanların ulusal adlarının ve kimliklerinin bundan böyle "Boşnak" olduğuna karar verdi. Ertesi yıl, 28 Eylül 1993'te Saraybosna'da yapılan Birinci Boşnak Kongresi'ne katılabilen 340 delege eski Yugoslavya'nın Slavca konuşan Müslümanlarının yeni kimliklerinin "Boşnak" olduğunu resmen kabul etti. Böylece Bosnalı Müslümanların bir asırdan uzun süren ulusal kimlik, tanınma ve ulusal onay konusundaki mücadele döngüleri tamamlanmıştı. 1995'te savaşı bitiren Dayton Barış Antlaşması (DBA) bu kimliği Bosna Hersek (BH) Anayasası'nda ve uluslararası arenada resmileştirdi.

BH'in yerli Slav halklarından bir kısmının yeni bir dini kimlik kazanması, bir kısmının ise var olan dini kimliklerinin güçlenerek birer ulus kimliğe dönüşmesi süreci Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılın ikinci yarısında BH'e gelmesiyle birlikte başladı. Osmanlı'nın *Millet Sistemi* çerçevesinde dini kimlikler etrafında kategorize olan farklı halk öbekleri 19. yüzyılın milliyetçilikleri ve ulus kimlik oluşumlarını teşvik eden ideolojisi altında kendilerine yeni ulusal kimlikler inşa etmeye girişti. Sırp ve Hırvatlar dini kimliklerinin ayırım noktasında inşa ettikleri ulus kimliklerini kolayca kristalize ederken, Müslümanların ulus inşa süreçleri uzun ve sancılı oldu.

Bosna'nın Müslümanları farklı tarihsel dönemlerde, çoğu başkaları tarafından belirlenen farklı adlar ve kimliklerle anıldılar. Özellikle Birinci ve İkinci Yugoslavya dönemlerinde durmadan değişen kimlikleri, bir yandan birlikte yaşadıkları halkların ulus inşa projelerinden, bu projelere dahil edilme veya dışlanma durumlarından, diğer yandan Komünist Yugoslavya'nın Müslümanlara uyguladığı baskı, asimilasyon ve zulümlerinden etkilendi. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ivme kazanan kendi ulusal kimliklerini inşa çabaları BH'teki son savaş sırasında etnik temizliklere, soykırımlara ve topyekûn yok edilme tehditlerine maruz kaldıklarında nihai noktasına evrildi ve yeni ulus kimlik inşa süreçlerini "Boşnak" ulus kimliği ile tamamladı.

Çok sayıda karmaşık parametrenin damgasını vurduğu "Boşnak" ulus kimliğinin önemli niteliklerinden birincisi sınırları belirsiz bir kimlik olmasıydı. Osmanlı, genel olarak BH'in Müslüman halkını "Boşnak" olarak tanımlasa da bu tanım zaman zaman

Hıristiyan halkları da kapsayacak biçimde geniş bir alana hitap etti. Komünist Yugoslavya'daki "Müslüman" tanımının da sınırları net değildi. Müslümanların BH'i sahiplenmelerine izin verilmediği için yaşadıkları toprakların adının geçtiği kendi milliyetçiliklerinin çıktısı olan bir ulus kimlik geliştiremediler. Yugoslavya onların ulus olmalarının kabul edilebilir tek sınırı olarak dini ayırmıştı ve dinlere ilişkin her türlü olguya şüpheyle yaklaşıyordu. Bu şartlar altında ulusal kimlik inşa sürecini tamamlayamadılar. Ancak "Müslüman" kimliği, onları "bu toprakların yabancısı" ve "Türk" olarak tanımlayan Hıristiyan komşularının tacizlerinden kurtulma imkânı verdi ve kimlik inşa süreçlerinin sonraki aşamalarında kimliklerinin en önemli bileşeni olarak bir altlık görevi gördü. Kendi milliyetçilikleri ile inşa ettikleri "Boşnak" ulus kimliği de kapsama alanı bakımından günümüzde bile tartışılan bir belirsizlikten kurtulamadı.

"Boşnak" ulus kimliği inşa sürecinin diğer ve belki de en önemli niteliği, Bosnalı Müslüman toplumun elitlerince yukarıdan aşağıya yönlendirilen bir süreç oluşuydu ve süreci yönlendiren elitlerin en önemlisi dini elitlerdi. Osmanlı'dan almış oldukları modeller etrafında Avusturya-Macaristan yönetimi altında kendi özerk dini yönetim yapılarını inşa ederek kurumsallaştıran Bosnalı dini elitler, bu yapıları ile sonraki tarihsel süreçlerde hem Müslümanların hayatta kalması ve gelişmesi hem de nihayet kendileri için bir ulus kimlik inşa etmeleri için gerekli mücadeleyi veren en önemli aktörler oldular. Bosna Savaşı sırasında inşa edilen "Boşnak" ulus kimliğinin tanımlanması, kristalleştirilmesi, yaygınlaştırılması ve daha sonraki evriminde merkezi rolü BH İslam Birliği (BHİB) ve Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić oynadı. Mustafa Cerić, 1993-2012 yılları arasında 20 yıla yakın bir süre bu görevde kaldı ve BHİB resmi yapısıyla birlikte "Boşnak" ulus kimliğinin inşası ve benimsenmesi için gerekli süreçleri yönetti, kimliğe yeni rotalar belirledi, kimliğe yönelik tehditlerle mücadele etti. Bunları yaparken de Boşnakların siyasi, kültürel ve entelektüel elitleri ile uyumlu bir vizyon geliştirmeyi başardı.

Ulus kimlikleri birer inşa olarak ele alan bu çalışma, Boşnak ulus kimliği fikrinin ortaya çıktığı ve geliştiği tarihsel ve sosyal koşulları analiz ettikten sonra bu kimliğin inşasındaki en önemli aktörler olan BHİB ve onun uzun soluklu Reisü'l-ulemâsı Mustafa Cerić'in inşa sürecindeki çaba ve faaliyetlerine odaklanmaktadır.

Bu çalışma, Boşnakların ulusal kimliğinin oluşum ve pekişme sürecini tarihsel ve sosyo-politik çerçevede özetlemek amacıyla her biri belirli bir konuyu ele alan üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde çalışmanın amacı, kapsamı, modeli, önemi ve sahası hakkında bilgiler yer almaktadır. İkinci Bölümde Boşnak kimliğinin tarihsel ve jeopolitik süreçler aracılığıyla gelişiminin ve yeni siyasi ortamlardaki mevcut karakterinin daha kapsamlı bir analizine zemin hazırlamak amacıyla teorik ulus ve milliyetçilik kavramları üzerinde durularak Boşnak ulus kimliğinin farklı tarihsel süreçlerdeki (Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Birinci ve İkinci Yugoslavya, Bosna Savaşı dönemi ve günümüz) serüveni ayrıntılı olarak ele alınmakta ve Müslüman halkın kimliğinin tanımı ve konumu etrafında dönen tartışmalar analiz edilmektedir. Üçüncü Bölüm ise Bosnalı Müslümanların Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dönemindeki din, vakıf, maarif ve şer’i hukukun özel konularına uygulanması noktasında verdikleri mücadeleye, bu mücadelenin kazanımlarına, oluşturulan dini işlerin yönetim yapısına ve Boşnak kimliğinin oluşumundaki rol ve katkılarına odaklanmaktadır. Boşnak ulus kimliğinin 1993 yılındaki resmi ilanı sürecinde ve sonraki süreçlerde BHİB ve ilk Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić’in mücadele ve faaliyetlerini, günümüz “Boşnak” kimliği etrafında yürütülen tartışmalara özel bir vurgu ile ele almaktadır.

Çalışma şu temel sorular üzerinden ilerlemektedir: Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliği nasıl bir tarihsel süreçte şekillenmiştir? Bu milliyetçilik ve kimlik, ülkelerini paylaştıkları Sırp ve Hırvat komşularının milliyetçilik ve ulus inşa süreçlerinden nasıl etkilenmiştir? Boşnak ulus kimliğinin doğası ve temel bileşenleri nelerdir? Kimlik inşa süreçlerinin aktörleri kimlerdir? Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliğin inşasında en belirleyici rolü üstlenen BHİB ve Reis’ül-Ulemâ Mustafa Cerić’in süreçteki rol ve katkıları nelerdir(r)? Günümüz Boşnak ulus kimliği inşa sürecini tamamlamış mıdır? Boşnak ulus kimliği ne tür meydan okumalarla karşı karşıyadır?

Çalışmanın ana metninde yer almayan “BH neresidir, Osmanlı gelmeden önce ülkenin siyasi, etnik ve dini yapısı nasıldı” sorularına burada verilecek kısa bir cevap, ülkenin Osmanlı öncesi siyasi, etnik ve dini yapısına dair tarihsel bir derinlik kazandıracaktır.

BH, Balkanlar’ın kalbindedir. Batı ve kuzeyde Adriyatik Denizi ve Hırvatistan’a, doğu ve güneyde Sırbistan ve Karadağ’a komşudur. “Hersek, Neretva Irmağı vadisi

etrafında teşekkül etmiş alanla ilişkili bir isimlendirme iken, Bosna, ülkenin daha büyük bir kısmını oluşturan merkez, doğu ve batı bölgesini ifade eder” (Izetbegović, 2003, s. 1). Jeopolitik bir entite olarak uzun tarihi Orta Çağ’daki bağımsız Bosna Krallığı’na dek uzanır. Bu dönemde ülkeyi ifade etmek için yalnızca Bosna adı kullanılırken Bosna Hersek adı Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ve Avusturya-Macaristan döneminde kullanıldı (Kriještorac, 2022, s. 44).

BH, etnik ve dini çeşitlilik bakımından “Balkanlar’ın küçük evreni” olarak tanımlanır (Malcolm, 1999a, s. 29). Orada ırksal açıdan homojen bir yapı ve tarihsel kesit hiç olmadı. Çok sayıda etnisite, din ve kültür burada birbirinin içine geçti ve kaynaştı. 3. yüzyıldan itibaren Hunlar, Avarlar, Slavlar, Macarlar, Kumanlar gibi bir etnik kimlik duygusuna sahip olmayan çok sayıda göçmen aşiretler bu topraklara geldi ve orada buldukları halklarla karıştı (Karpat, 2012, s. 56). Bizans tarafından Hıristiyan yapılsalar da “derin kökleri olan dinsel bir kimliğe” sahip olmadılar (Karpat, s. 56). Roma, Frank, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları hüküm sürdü, Doğu ve Batı Hıristiyanlıkları, Musevilik ve İslam, dini çeşitliliği oluşturdu (Malcolm, 1999a, s. 21).

Bölgenin en eski yerleşimcileri İliryalılar’dı. Slavlar ise beş ve altıncı yüzyıllarda geldiler ve Slavlaştırdıkları yöneticilerin denetimindeki topraklarda küçük devletçikler kurdular (Karpat, s. 56). Bosna Krallığı 12. yüzyılda teşekkül etti ve güçlü yöneticileri tarafından sınırları durmadan genişletildi. 14. yüzyılda Fransiskanların akınına uğrayınca Bosna Krallığı’nın kilisesi olan Bosna Kilisesi, Katolik ve Roma kiliselerinden koptu, bağımsız bir nitelik kazandı.

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM VE TEKNİKLER

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMAÇ VE KAPSAMI

1.1.1. Amaç

Bu araştırma, Balkanlar'ın diğer halkları kadar kadim ve yerli bir halk olan günümüz Boşnaklarının yüzyıl süren kimlik arayışlarını takip etmeyi, kimliklerindeki merkezi konumu nedeniyle dinin, dini yapıların ve dini elitlerin bu arayıştaki rolünü aşağıdaki sorular çerçevesinde belirlemeyi amaçlamaktadır:

Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliği nasıl bir tarihsel süreçte şekillendi? Bu milliyetçilik ve kimlik, ülkelerini paylaştıkları Sırp ve Hırvat komşularının milliyetçilik ve ulus inşa süreçlerinden nasıl etkilendi? Boşnak ulus kimliğinin doğası ve temel bileşenleri nelerdi? Kimlik inşa süreçlerinin aktörleri kimlerdi? Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliğinin inşasında en belirleyici rolü üstlenen BHİB ve Reis'ül-Ulemâ Mustafa Cerić'in süreçteki rol ve katkıları nelerdi(r)? Günümüz Boşnak ulus kimliği inşa sürecini tamamladı mı? Boşnak ulus kimliği ne tür meydan okumalarla karşı karşıyadır?

1.1.2. Kapsam

İncelenen konunun arka plan bilgisini oluşturan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları, Birinci ve İkinci Yugoslavya dönemleri günümüze kadar uzanan bir tarihsel süreç içerisinde ele alınmaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması (1878) ile BH'ten koparılan, 2006 yılında ise Sırbistan ve Karadağ arasında pay edilen Sandžak (Sancak) bölgesinde yaşayan Boşnaklar çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır. Kuzey Makedonya, Kosova, Slovenya, Hırvatistan'da yaşayan Boşnaklar da aynı şekilde çalışmanın kapsamına alınmamaktadır.¹ Bunun nedeni, Boşnakların

¹ Balkanlar'da mukim Boşnakların sayısına dair son veriler şöyledir: BH: 1,769,592, Sırbistan: 153,801, Karadağ: 53,605, Kosova: 27,533, Hırvatistan: 24,131, Slovenya: 21,542, Kuzey Makedonya: 17,018. Bu rakamların toplamına yakın bir sayıda Boşnak ise Türkiye, ABD, Kanada, Avustralya, Almanya ve

yaşadıkları Balkan ulus devletlerinin her birindeki Boşnak ulus kimliğinin nitelik ve karakterlerinin bir örnek olmaması, vatandaşı oldukları devletlerin ve birlikte yaşadıkları ulusların kendilerine yaklaşımlarına (kapsayıcı veya dışlayıcı) bağlı olarak birbirinden farklı kimlik tanımlamaları ve milliyetçilik tarzları geliştirmiş olmalarıdır.²

Diğer tüm Balkan ulus kimlikleri gibi Boşnak ulus kimliğinin çekirdeğini de din unsurunun oluşturduğu kabulüyle yola çıkan bu çalışma, tıpkı Anderson (2017), Gellner (1992, 2012), Hobsbawm (2005), Karpat (2012) ve Smith (1987, 1991, 2003, 2013, 2017) gibi milliyetçiliği modern bir olgu ve inşa süreci olarak kabul etmekte, ulus kimliği, çoğu durumda milliyetçi eylemlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan siyasi ve sosyal bir kategori olarak ele alırken “Boşnak” ulusal kimliği söz konusu olduğunda bu kabulün tersinin de doğru olabileceğini, sürecin tersten olmasa da bir arada ve karmaşık bir şekilde işleyebileceğini, tanınma, kabul edilme ve hayatta kalma gibi çeşitli unsurların yön ve ivme verdiği ulusal kimlik kazanma süreçlerinin modern Boşnak milliyetçiliğini doğurup beslediğini iddia etmektedir. Balkanlar’da geliştirilen milliyetçilik ve ulus kimliklerin etno kökenleri ve bağlantıları nedeniyle Smith’in *etno-symbolist* yaklaşımına da başvurmakta, Karpat’ın “cemaat milliyetçiliği” kavramsallaştırmasından ilham almaktadır.

İlgili literatürdeki kullanım sıklığı takip edilerek “ulus” kelimesi “millet” yerine tercih edilmektedir. Referans alınan kaynaklardaki doğrudan alıntıların zorunlu kıldığı kullanımlar bu tercihin dışında bırakılmaktadır. *Millet* kelimesi yerine *ulus* kelimesinin tercih edilmesinin bir diğer nedeni literatüre iyice yerleşmiş olan “ulus devlet” ve “ulus kimlik” tamlamalarının kolaylaştırıcılığıdır. Zaman zaman, Benedict Anderson’ın (2017) “milliyet kelimesinin anlamlarının çokluğundan ötürü “ulus-olmaklık” (s. 18) tercihi bu metinde de tercih edilecektir.

Danimarka başta olmak üzere diasporada yaşamaktadır. <https://en.wikipedia.org/wiki/Bosniaks> (9 Ağustos 2024).

² Örneğin, bir zamanlar Bosna Eyaleti’nin sancağı olan Sancak bölgesini ikiye bölen siyasi ve idari sınırlar Karadağ Devleti kısmında yaşayan Boşnaklar, devletin kapsayıcı ve liberal yaklaşımları dolayısıyla bu devlete sivil (yurttaşlık) aidiyeti geliştirmişlerdir. Kimliklerini ifade ederken Boşnak kimliğinin yanı sıra “Karadağlı” üst kimliğini kullanabilmektedirler. Bu durum, değişik derecelerde olmak üzere Slovenya, Hırvatistan, Makedonya ve Kosova’da da geçerlidir. Ancak, Sancak’ın Sırbistan’da kalan kısmındaki Boşnaklar, devletin dışlayıcı, ayrıştırıcı ve baskıcı yaklaşım ve uygulamaları nedeniyle Boşnak ulus kimliklerini etnik tanımlamalar çerçevesinde oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, bu çalışmadaki Boşnaklar, Boşnaklık ve Boşnak ulus kimliği ve milliyetçiliği BH sınırları içindeki Boşnaklara göndermede bulunmaktadır.

Kuramsal çerçeve ve genellemelerde “Bosnalı Müslüman/Boşnak”; Osmanlı, Avusturya-Macaristan İmparatorlukları ve Yugoslavya dönemlerinden bahsederken “Bosnalı Müslüman”; Boşnak ulus adının bilinçli ve bir mutabakat dahilinde kullanılmaya başlandığı 1990 sonrası için “Boşnak” tanımlamaları kullanılmaktadır.

Terminoloji kullanımında Osmanlı İmparatorluğu’nun genel yapı ve kurumları için Türkçe terimler (devşirme, Millet Sistemi, vb.), Bosna’ya özgü yerel kurum ve yapılar için Bosna dilindeki (Bosnaca/Bosna dili) kullanımlar tercih edilmektedir. Aynı şekilde, BH’teki Osmanlı görevlilerinin ve unvanlarının isimleri Türkçe, yerel kişi, unvan ve yer isimleri ise Bosna dilinde kullanılmaktadır.

Günümüz Bosna Hersek İslam Birliği’ni (BHİB) adlandırmak için tarihsel süreçte kullanılan isimler kronolojik olarak takip edilmektedir. Kurulduğu dönem olan Avusturya-Macaristan döneminden bahsedilirken “Bosnalı Müslümanların dini yönetimi/din işleri yönetimi” gibi ifadeler kullanılmakta, sonraki dönemler için literatür ve tarihsel değişimler takip edilerek Yugoslavya İslam Din Cemaati (YİDC), Yugoslavya İslam Cemaati (YİC), Bosna Hersek İslam Din Cemaati (BHİDC), Bosna Hersek İslam Cemaati (BHİC) ya da sadece İslam Cemaati (İC) gibi kullanımlar esas alınmaktadır. Bosnalı Müslümanların din işleri yönetiminin “BH Cumhuriyeti İslam Birliği” (BHİB) (*Islamska zajednica Republike Bosne i Hercegovine*) adıyla tescil edildiği 5 Mayıs 1993 tarihinden itibaren ise bu ad kullanılmaktadır. Zaman zaman bağlama göre yalnızca İB (İslam Birliği) kullanımı tercih edilmektedir.

1.2. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Bu araştırma, “Temellendirilmiş Kuram” çerçevesinde milliyetçilik ve kimlik, ulus kimlik üzerine yapılmış olan modernist, ilkçi ve etno-sembolist ekollerin kuram ve yaklaşımlarını takip etmektedir. Ele alınmakta olan konunun çok yönlü ve karmaşık doğası farklı ve kapsamlı yaklaşımları gerekli kılmaktadır.

Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma desenlerinden “Durum Çalışması” ve “Olgubilim” desenleri kullanılmaktadır. Yukarıda ele alınan olgular; kavramlar, kuramlar ve temalar çerçevesinde tanımlanmaya ve açıklanmaya çalışılmaktadır. Boşnak milliyetçiliğinin ve ulus bilincinin inşa ve gelişim süreçleri, kimlik inşacılarının en önemlisi olan BHİB’nin kuruluşu, yapısı ve kimliğin inşa ve korunması süreçlerindeki

faaliyetleri ve Reis'ül-Ulemâ Mustafa Cerić'in bu yöndeki eylem ve söylemleri yoğun, bütüncül bir biçimde tanımlanarak analiz edilmektedir. Çalışmada, görsel-işitsel kaynaklar, dokümanlar, röportajlar, raporlar gibi çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları kullanılarak ele alınmakta olan konu derinlemesine incelenmektedir.

Durum Çalışması deseni, Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliğinin ve ulus bilincinin oluşum süreçleri ele alınırken ülkedeki ve daha genel olarak Balkan Yarımadası'ndaki Sırp ve Hırvat halkların milliyetçilik ve ulus bilinci oluşum süreçleri ile karşılaştırma yapma imkânı sunmakta, olguların derinlikli incelenmesini kolaylaştırmaktadır. Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliği, BHİB'nin oluşum süreci ve yapısı Balkan evreni içerisinde bütüncül olarak ele alınmaktadır.

BHİB'nin Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliğinin tanım, inşa ve muhafaza süreçlerindeki rol ve faaliyetleri doküman ve söylem analizi yoluyla analiz edilmektedir. Konu ile ilgili yerli, yabancı ve yerel literatür taranmakta ve tarihsel arka plan bilgisi ve mevcut duruma dair bilgi verilmeye çalışılmaktadır. Tarihi kaynaklardan ve akademik çalışmalardan toplanan veriler, BHİB ve Mustafa Cerić'e ilişkin rapor, röportaj, beyanat ve haberler çerçevesinde analiz edilmektedir.

1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Balkanlar'da ve BH'te milliyetçilik ve ulus kimlik inşa süreçleri üzerine yerel, uluslararası ve Türkçe literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak Osmanlı'nın çekilişi ile dahil olduğu medeniyet, devlet ve din dairesinden çıkan, bir yandan doruk noktasına ulaşan Sırp ve Hırvatların milliyetçi yıkımlarından korunmak, bir yandan da Avusturya-Macaristan gibi gayrimüslim bir yönetim altında kimliğini tanımlamak, devam ve kabul ettirmek için zorunlu bir çaba içine giren Bosna Müslümanlarının bu çabalarında onların dini yapılarının ve aktörlerinin rolüne odaklanan müstakil çalışmaların sayıca az olduğu görülmüştür. Bu hem yerli hem de yabancı literatürde böyledir. Bu bakımdan söz konusu aktörler üzerindeki vurgu, literatüre yeni bir katkı olacaktır. Diğer taraftan inşa süreci hala devam eden Boşnak ulus kimliğinin ve bu kimliğin temel bileşeni durumundaki İslam'ın yerel düzeydeki doğası, algı ve uygulama tarzlarının irdelenmesi ve günümüzdeki seyrinin takibi, bu çalışmaya daha önce üzerinde yeterince durulmamış, özgün bir nitelik kazandırmaktadır.

1.4. ARAŞTIRMA SAHASI

Yukarıda da değinildiği gibi, çalışma boyunca günümüz BH lke sınırları temel saha olarak ele alınmakta, Sırbistan ve Karadağ Sancak'ları, Kuzey Makedonya, Kosova, Slovenya, Hırvatistan gibi Balkan lkelerinde ve diasporada yaşayan Boşnaklar çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BOSNA HERSEK’TE MİLLİYETÇİLİK VE ULUS KİMLİK: KURAMSAL VE TARİHSEL BOYUT

Milliyetçiliklerin ve ulus kimliklerin genellikle bir dizi çatışma ve anlaşmazlık ³ sonucunda ortaya çıktığını kabul eden çalışmalar, Bosnalı Müslüman/Boşnak kimliğinin ve ulusunun, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altındayken din, dil, köken, tarih, sosyo-ekonomik faktörlerin neden olduğu çatışmalar ve anlaşmazlıklar sonucunda 19. yüzyılda oluşup olgunlaştığını düşünür. Bazı çalışmalar ise Bosnalı Müslümanların ilk defa siyasal talepte buldukları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dönemini başlangıç noktası olarak belirler. Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliğinin ve ulus kimliğinin oluşum dönemeçleri ise şöyle tespit edilir: Osmanlı İmparatorluğu dönemi ve İslamlaşma (*Millet Sistemi* ve *Müslüman Milleti*, 17. ve 18. yüzyıllarda Boşnak seçkinlerinin yükselişi); Geç Osmanlı dönemi Tanzimat Reformları ve bu reformlara direniş (18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı merkezi yönetimine karşı gerçekleşen Boşnak isyanları); Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde dini özerklik için verilen mücadele ve İmparatorluğun *Boşnjaštvo* (Bosnalılık/Boşnaklık kimliği) projesi; Yugoslavya dönemi (yadsınma, Sırp Müslüman/Hırvat Müslüman/Büyük M ile ulus anlamında Müslüman kimliği); Yugoslavya’nın dağılışı, bağımsız BH ve Bosna Savaşı.

2.1. KAVRAMLAR VE KURAMLAR

Bir olgu olarak belirmesinden bu yana milliyetçiliğin ulusların üretimine zemin hazırlayan siyasal bir süreç olarak çalışmış olduğu, milliyetçilik, ulus kimlikler ve ulus-devletler üzerine yapılan çalışmaların, kökenler konusunda farklı yaklaşımlara rağmen, mutabık olduğu bir kabuldür. Bu çalışma da milliyetçiliği ulus kimliklerin inşa süreci; ulus kimlikleri ve ulus-devletleri milliyetçiliğin birer sonucu olarak ele alırken Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliği inşa süreçlerinin özgün karakteri nedeniyle sürecin karmaşık ve iç içe geçen niteliğini

³ Birtakım göstergeler (din, dil, köken, tarih, sosyo-ekonomik faktörler vb.) itibariyle öteki uluslarla kimliksel ayrışma; topluluk elitlerinin amaç, niyet ve iradeleri; merkezi idare ile anlaşmazlıklar; öteki topluluk ya da uluslarla yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalar (Sancaktar, 2015, s. 25).

dikkate alacaktır. Dolayısıyla, çalışmanın temel referans çerçevesini milliyetçiliğe modern olgu olarak bakan Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Eric Hobsbawm'ın yaklaşımları ve milliyetçilik ve modernite bağlantısını kabul etse de bu son derece karmaşık, çok boyutlu ve dinamik süreçlerin üzerine inşa edileceği kökenleri arayan Anthony Smith'in etno-sembolist yaklaşımı oluşturacaktır. Anderson'ın (2017) dediği gibi, "Milliyetçilik, "liberalizm, "faşizm" gibi olgularla değil de "akrabalık", "din" gibi olgularla bir arada düşünülürse, her şey daha kolay olabilir" (s. 20). Dolayısıyla Kemal Karpat'ın (2012, s. 20) "cemaat milliyetçiliği" diye kavramsallaştırdığı dinsel ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşan ve cemaatin ortak yaşamını gerekli kılan milliyetçilik türü Balkanlar'daki milliyetçilik ve ulus kimlik gelişim süreçlerini açıklamaya çok daha elverişli görünmektedir.

Bu çalışma şu tespitleri kabul eder: Milliyetçilik, etnik ve ulus kimlik fitri değildir, hayal edilerek inşa edilir, öğretilir, öğrenilir, miras olarak aktarılır, değişir, dönüşür. Milliyetçilik siyasi bir bilinç inşa eder. Bu siyasi bilincin kabul edebileceği kimlikler üretir ve yaygınlaştırır. Sadece ulusal sınırların dışında değil, daha çok ulusal sınırların içinde var olan "ötekiler" üretir ve "içerideki baskı ve egemenliği gerekçelendirir" (Anderson, s. 168). Bu yönüyle "resmi milliyetçiliğe" dönüşerek ırkçı bir karakter taşıma riski barındırır. Milliyetçilikler ve ulus kimlikler modern süreçlerin ürünü ve sonucu olsa da uzak geçmişlerden, mitos ve dinden kökler alır. Balkanlar'ın kendisi gibi milliyetçilikleri ve ulus kimlikleri de etnik ve dini niteliklerin bir arada olduğu cemaat birlikteliğidir ve hem analiz hem eylem kategorisi olarak Osmanlı mirasıdır. Kemal Karpat (2012) ve Maria Todorova'nın (2010) tespit ettikleri gibi Osmanlı'nın derin izlerini taşır.

Milliyetçilik şunları iddia eder: Yönlendirdiği grup kendi özgün ve biricik diline, tarihine ve kültürüne sahiptir; grubun ayrı kökenini ve sürekliliğini gösteren birçok referans noktası vardır; grup, birliktelik duygusu (*biz* duyarlılığı) ve eşit ittifaklarla örgütlenmiştir; varoluş nedeni siyasi bağımsızlığıdır (Kriještorec, 2022, s. 27). Siyasi bilinç, siyasi temsil, bağımsızlık veya öz yönetim ve kendi kaderini tayin etme konularında ısrarcıdır. Dolayısıyla Smith'in (2017) *etnie*'sinden bir "ulus"a dönüşme sürecidir. Kendini bir tebaayı bir ulusun vatandaşlarına dönüştürme sürecinin başat amili olarak görür. Modernite öncesi toplumsal formların temelini

oluşturan “duygulardan” modern ulusların “rasyonalitesi”ne geçiştir. Özetlersek milliyetçilik; özgün ve biricik olmaklığı, eşit ittifakları, siyasi bilinci, bağımsızlığı, uzlaşma ve anlaşmayı, rasyonaliteyi, farklılığı (*öteki* ile) ama aynı zamanda birlikteliği/benzerliği (*içerdeki* ile) vurgular.

Milliyetçilik, bir *etnie*, kabile, topluluk veya grubu ulusa dönüştürme iddiasında olsa da Rogers Brubaker (1996) gibi milliyetçilik ve ulusu farklı kategoriler olarak gören kuramcılar da vardır (s. 7). Brubaker’a göre ulus “bir uygulama kategorisidir, bir analiz kategorisi değildir” (Brubaker, s. 7). Milliyetçilik, olası/muhtemel bir kimlik öngörür ve bu kimliğin üretilmesi için siyasi bir mekanizma olarak çalışır. İnşa ettiği yeni kimliğin grubun üyelerince kabul edilmesini talep eder. Bu yeni kimlik, öteden beri var olan bir grup veya etnisite ile birebir ilişkili olmak zorunda değildir (Brubaker, 20), tamamen yepyeni bir grup ve kimlik inşası olabilir. Temel amacı, gruba sunduğu kimliği ve grubun varlığını “tartışmasız bir gerçek olarak somutlaştırmaktır” (Brubaker, 21). O halde milliyetçilik, sadece “etnodemografik bir olgu değil, politik bir duruştur” (Brubaker, s. 5) ve kimliğin modernite için bir sıçrama tahtası görevi görmesi gerekir. Brubaker’ın milliyetçiliğe “grup ve yeni belirgin kimlik” inşacı ve sunucusu olarak yaklaşımı, oluşturulan grubun veya sunulan kimliğin hedef kitle tarafından kabulü konusunu gündeme getirir.

Bunlar gerçekten böyle midir? Milliyetçilik kendi öz algısı konusunda haklı mıdır? Bu çalışma bu iddiaların bütünü olmasa da bir kısmını Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimlik inşası üzerinden test etmeye çalışacaktır. Bu milliyetçilik ve ulus kimlik bilinci ne zaman, nasıl, hangi koşullarda, hangi aktörler aracılığıyla inşa edildi? İnşa süreci tamamlanmış mıdır, hala devam etmekte midir? Milliyetçilik veya siyasi aktörler, Bosnalı Müslüman/Boşnak hedef kitlesine nasıl bir gruplaşma biçimi ve kimlik sundu? Gücü, doğası ve bileşenleri nelerdir? Hedef kitlenin sunulan bu biçimleri sahiplenme derecesi nedir?

2.1.1. Milliyetçilik ve Ulus Kimliklere Yaklaşımlar

Milliyetçiliğe disiplinlerarası yaklaşımın kurucularından Walker Connor’ın (1994), milliyetçiliğin akılcı olmayan, duygusal ve tutkulu (dolayısıyla bilinçaltına

dayanan) karakterine yaptığı vurgu, milliyetçiliği ve ulusları verili, sabit ve doğal kabul eden primordiyalist yaklaşımı tamamıyla dışlamamız için iyi bir neden sunar. Milliyetçilik çok yeni bir olgudur; ancak “sübjektif” bir birliktelik üzerinden kendini tanımlayan topluluklarla iş yapar ve “kader, hafıza ve ortaklık” gibi soyutlamalar yeni gösterenler olarak milliyetçilik ve kimlik inşa süreçlerinde yeniden devreye girer. Milliyetçiliğin (ve devletin) ulus inşa edebilmesi için üzerinde çalıştığı topluluğun belli bir homojenliğe sahip olması gerekir (Connor, s. 4, 12). Bu homojenliği Balkan evreninde herşeyden çok “din” oluşturur. Connor’ın siyasi ve etnik sınırların çoğu zaman eşleşmemesi nedeniyle milliyetçiliği devlet ile eşitlemenin tehlikesi konusundaki uyarısı da Bosnalı Müslüman/Boşnak ulus kimliğinin devletsiz inşa edilmesi olgusunu açıklayıcı bir model sağlar (Connor, s. 97).

Walker Connor gibi Anthony Smith de milliyetçiliğin doğasını ve ulusların ortaya çıkışını açıklarken etno-sembolist yaklaşır. Modern ulusların ortaya çıkışında etnik kökler, mitler, anılar, semboller, gelenekler ve değerlerin süreklilik örüntüsünü önemser (Smith, 2017, 28-29). “Mitlerin karmaşık füzyonu, karşılıklı etkileşimin araçları olarak semboller, etnik grubun gerçek tarihinden az ya da çok ayrıştırılmış kolektif hafıza” gibi modern ulusların gelişmesi öncesi var olan unsurlar, tebaayı bir ulusun vatandaşlarına dönüştüren kültürel yapılardır (Smith, 2003, s. 185). “Ulusçuluğun insan ruhunda hiç de çok derin kökleri yoktur” diyen Gellner’in (1992, s. 112) tersine etnik köken ve *etnielerin* uluslara doğru gelişimi konusunda ısrarcıdır. Milliyetçilik ve ulus oluşumunda sanayileşme ve modernleşmeye yapılan aşırı vurgunun etnik kökenin öneminin gözden kaçırılmasına neden olması hasebiyle Smith’e kulak vermek, BH’teki halkların milliyetçi ve ulus kimlik gelişim süreçlerini anlamaya çalışırken yol gösterici olabilir: BH’in modernizasyon sürecini birlikte deneyimleyen Sırp, Hırvat ve Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar neden tek bir ulus olamamışlardır? Bu sorunun cevabı Smith’in *etnie* kavramsallaştırmasındadır.

Smith (2017) ulusların ve milliyetçiliğin modern zamanların ürünü olduğunu kabul etse de bu olguların tamamen inşa olmadığını, sonradan uluslara dönüşecek olan toplulukların tarihlerinde ve kökenlerinde bulunan nüvelerden yeşerdiğine inanır. Bu nüveler “*etnie*”lerdir (s. 39). *Etniler*, ortak atalara dair mit (“etno-tarih”) ve inançları ve etnik farklılığı paylaşan topluluklardır. Bu etnik farklılığı belirleyen şeyler, “ortak

bir özel isim, ortak tarihi anılar, ortak kültürün bir veya daha fazla farklılaştırıcı unsuru, belirli bir “anavatan” ile nüfusun önemli bir kısmı ile dayanışma duygusudur. (Smith, 1991, s. 20-21). Smith’e göre etnik bir topluluk, “belli bir bölgedeki birçok nesil ve alanı kapsayacak biçimde zaman ve mekânda yayılan geniş bir aileye” benzer (Smith, s. 46). Bu canlı bir “eş-dost” akrabalığıdır ve belirli bir “anavatana” aidiyet ve tarihi bir süreklilik duygusu vardır (Smith, s. 45-46). Bir *etnie*’nin etno-sembolik mirası anavatan dışında olsa bile kaybolmayacak denli güçlüdür (Smith, s. 23). Savaş veya ortak tehlike gibi durumlarda travmatize olmuş kolektif etnik kimlik güçlenir ve bu noktada devlet, askeri mekanizmalar ve organize din en önemli rolü oynar (Smith, s. 24-27). Smith’e (2017) göre, modernite ile birlikte artan siyasallaşma ve etnik grupların egemenlik talepleri, etnik milliyetçiliğin oluşumu ve ulus olma talepleri ile el ele gider ve modernite öncesi var olan etnik kimlikler, modern dönemde ulusların oluşması için beşik görevi görür (s. 39). Ulus, kendi tarihini milliyetçilik ile yeniden keşfeden, inşa eden ve sahiplenen bir etnisitenin, kimliğini ve etnik kökenini oluşturup ötekilerden ayırttığı temel “kolektif bir kader vizyonu”dur (Smith, 2013, s. 25; 2003, s. 45-46, 90). (Bosnalı Müslümanlara/Boşnaklara son savaşta ortak inanç çerçevesinde komşularınca hatırlatılan “ortak kader vizyonu”, tarihsel süreçlerde kesintiye uğramış olan özleri (*etnieleri*) yeniden canlandırdı ve ulus olmaya doğru yönlendirdi).

Modern ulusları belirleyen “siyaset öncesi bir kültürel çerçeve içinde yuvalanan etnik bağ ve kimlik denen bu özler (*etnieler*) “modern ulusal birimler ile kolektif kültürel birimlerin hassasiyetleri arasında” *yatay* ve *dikey* olarak var olurlar (Smith, 1987, s. 3, 14) ve ulusları oluştururlar. Smith’in (1991) *yatay etnie* adını verdiği durumsallık üst tabakaların/seçkinlerin (aristokratlar, üst düzey din adamları, bürokratlar, askeri yetkililer) temel rolü oynadığı, sosyal derinlikten yoksun kimlik/ulus/mobilizasyon durumudur. Oysa *dikey ethnies*, herhangi bir dış tehdit durumunda bir araya gelmiş dağınık sosyal tabakalarca oluşturulan birliktir. Burada ortak etnik kültür bilinci vardır ve sosyal olarak çok daha sıkı ve yoğundur (Smith, 1991, s. 52-55). Etnik bir topluluktan ulusa dönüşecek olan bir grubun “yeni devrimci güçlere maruz kalmasının arifesindeki kültürel kimliğinin durumu” sonraki evriminin temellerini barındırır ve milliyetçilik ve ulusu anlamak için buraya bakmamız gerekir (Smith, s. 193). İki farklı *etnie* tipi iki farklı ulus inşa rotası belirler: Birinci rotada

bürokratik birim *yatay etnie*'yi devletin temeli olarak ele alır ve alt katmanları etnik kültüre dahil etmez. Bölgeselleştirilmiş ve siyasallaştırılmış bir “ulusal” kültürü oluşturarak korur. Kültür aristokrasisi ve din adamlarınca korunan bu kültür toplumun diğer katmanlarına empoze edilir. İkinci rota, yerel seferberlik rotasıdır ve kurumsal din, dini kutsal metinler, ritüeller, din adamları ve yerel kültürel kimliğin yerli entelijansiya tarafından *dikey etnie* etnik bir ulusa dönüştürülür (Smith, 194). Smith (1991) bu rotayı şöyle tanımlar; geri dönen entelijansiyanın yerel seferberliği; etnik değerlerin, mitlerin ve anıların siyasi bir ulusun ve siyasi olarak harekete geçmiş bir topluluğun temeli haline geldiği yeni bir “ulusal” iletişim ve sosyalleşme tarzı yaratır (s. 194). Entelijansiyanın yürüttüğü bu “yerel seferberlik” yerel bir kültürel kimlik ve “yeni bir ulusal iletişim ve sosyalizasyon”un (etnik değerler, mit ve hatıralardan oluşan) oluşturduğu siyasal bir ulus yaratır (Smith, s. 128).

Milliyetçilik ve ulus inşa süreçlerinde Smith'in “topluluğun kilit çevreleri” (2017, s. 15) dediği taşıyıcı sınıfa vurgusu bizim için önemlidir. Ulus inşasının sıradan insanlarla taşıyıcı sınıf arasında bir yerlerde oluşturulmuş bir proje olarak resmedilmesi, iki farklı ulus kimlik arasında sıkışıp kalmış Bosnalı Müslümanların/Boşnakların toprak, din ve siyasi elitlerinin çabalarını anlamamıza yardımcı olur. Bosna Müslümanlarının elitleri ulus olma projelerini hayata geçirebilmek için, Müslümanların maruz kaldığı sosyal ve siyasi şartların zorunlu kıldığı farklı olma ihtiyacını ve siyasi bilinci kullanarak Smith'in (1987) “isimsiz *etnie*” (s. 23) adını verdiği bir özden bir Boşnak ulusu ve kimliği inşa etti. Bölgedeki diğer milliyetçilikler gibi Boşnak milliyetçiliği de Bosnalı Müslümanların “tarihsel durumlarına özgü” hayal güçlerini bir tür “siyasi arkeoloji” ile harekete geçirdi (Smith, 2017, s. 65), *etnie* olsun ya da olmasın, ortak anı ve mitler üzerine inşa edilmiş olan yeni gösterenleri işledi, yaygınlaştırdı ve kurumsallaştırdı ve bölgenin diğer uluslarından modellediği milliyetçiliği kullandı.

Milliyetçiliği sanayileşmenin bir ürünü olarak gören milliyetçilik kuramcılarında Gellner'in milliyetçiliğin kökenine dair kuramı da milliyetçiliğin üretilip yayılmasında elitlerin rolüne özel bir vurgu yapar. Gellner'a (1992) göre sanayileşme ve kentleşmenin sunduğu olanaklar sayesinde elitler yüksek kültür üretip bunu istekli halk ve topluma yaydı ve Avrupa toplumlarındaki bu yapısal

değişikliklerin sonucu olarak milliyetçilik ortaya çıktı (s. 54). Toplumlardaki bu yapısal değişim, eşitlikçi olmayan tarım toplumundan, temel eşitliğin olduğu sanayi toplumuna doğru gelişimdi ve milliyetçiliğin ürünü olan bu toplumsal değişim, genellikle de devletle birlikte, ulusları doğurdu. “İş bölümü, genel eğitim, standartlaştırılmış yazı ve konuşma dili ve bununla şekillenen iletişimin bir toplumda gelişmiş olması” ulusların ortaya çıkması için gerekli olan koşullardır” (Gellner, s. 118), çünkü yeni toplumsal yapının korunması ve devamlılığı için elzem olan “yüksek kültür” böylece üretilerek toplumun bütün üyelerine eğitim aracılığıyla empoze edilir. “Ortak yüksek kültür”ün toplumun geneline yaygınlaştırılması ve yönetimin bu kültürü desteklemek zorunda kalması Gellner’a göre milliyetçiliğin sırrıdır (s. 93-106). Tarım toplumlarının ortak yüksek kültürden yoksunluğu milliyetçilik fikrinin oluşmasını engellerken sanayi toplumlarında bütün üyeler toplulukla doğrudan ilintilidir ve en azından teoride toplumsal katmanlar arasında hareket edebilir (Gellner, s. 18,79, 91).

Gellner, milliyetçiliğin artık yaşamayan dilleri canlandırarak, yeni gelenekler icat ederek ve arkaik birtakım nitelikler tahayyül ederek yeni uluslar yarattığına inanır (1992, s. 112). Bütün bunlar modern toplumda devlet ve kültürün birlikteliği bağlamında gerçekleşir, modernite milliyetçiliği yaratır ve modern insanlar dini semboller yerine “yüksek kültür unsurlarına” tapınmaya başlar (Gellner, s. 141). Kriještorac’ın (2022), Gellner’ın bu tarifini Güney Slav topluluklara uyguladığı örnek aydınlatıcıdır. Zagreb (1874), Belgrad (1908), Ljubljana (1919) ve Saraybosna üniversiteleri (1949) sırasıyla Hırvat, Sırp ve Bosnalı Müslüman gençlerin milliyetçi ve ulusalcı özlemler geliştirdikleri yüksek kültür mekanları olarak işlev görmüştü (s. 30). Bosnalı Müslümanların üniversitelerinin 1949 gibi geç bir tarihte kurulmuş olması, BH’in geç sanayileşmesi ve “yalnızca sanayileşmeyi teşvik etmekle kalmayan, aynı zamanda -çoğunlukla zorlayıcı bir şekilde- toplumsal değişimleri ve temel eşitliği teşvik eden komünist yönetimin” bir uygulaması olarak görülmelidir (Kriještorac, s. 30). Yukarıdaki değişimlerin amili durumundaki komünist yönetimin okuryazarlık konusundaki hassasiyeti ve ısrarı ile tüm Yugoslavya cumhuriyetlerinde olduğu gibi BH’te de oluşturduğu yüksek kültür, daha sonra Bosnalı Müslümanların /Boşnakların milliyetçiliğinin ve ulus bilincinin oluşumuna temel olacak halk kültürünün ortaya çıkması için bir katalizör görevi gördü.

Yukarıdaki olgu, Gellner, Anderson, Smith ve Hobsbawm'ın işaret ettiği yukarıdan aşağıya doğru yönlendirilen milliyetçilik projesinin bir sonucu olarak okunabilir. BH'in geç Osmanlı dönemi ve Avusturya-Macaristan dönemindeki modernleşme ve sanayileşme süreçlerindeki ve “resmi milliyetçilik” uygulamalarının hâkim olduğu Birinci ve İkinci Yugoslavya dönemlerindeki milliyetçilik ve ulus kimlik uygulamalarını oldukça iyi bir biçimde açıklar.

Anderson'a (2017) göre ulus hem egemenliği hem sınırları hayali olan “hayal edilmiş bir siyasal topluluktur” (s. 20). Ulus, milliyetçilik ve ilişkili terimler “hayali” ve bu hayali kurguları mümkün kılan şey “pazar arayışındaki kapitalizmin kurmuş olduğu uluslararası yayınevleri ve onların sunduğu “korsanlanabilir bağımsız ulusal devlet modeli”dir ve “daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanır” (Anderson, s. 96, 98, 20). Dini cemaatin ve hanedanların çöküşü ve homojen zamanın ortaya çıkışı gibi kültürel alandaki gelişmeler, ürün ve üretim ilişkileri (kapitalizm) ve iletişim teknolojilerinin (matbaa) yanısıra “ölümcül” dilsel farklılıklar arasındaki “yarı tesadüfi ve infilak eden süreçler milliyetçiliği oluşturur (Anderson, s. 26-27, 58). Anderson'ın (2017) ulus tanımındaki zaman ve süreklilik unsurlarını vurgulayan “sınırlılık” kavramı (“ulus sınırlı olarak hayal edilir” (s. 21)) milliyetçilik ve ulusal kimliğin, diğer kimlikleri dışlamayan, sürekli değişen kültürel yapılar olarak analiz edilmesine imkân tanır. Bu yapısal yaklaşım, ulus kavramının sürekli değişen bir kültürel yapı olarak ele alınması bakımından, günümüz Boşnak ulus kimliğinin geçirmiş olduğu değişimi ve hala içinde bulunduğu inşa sürecini gözlemlememize imkân tanır.

Anderson'ın “Milliyetçiliğin kültürel köklerini incelemeye, bir dizi mukadderattan sonuncusu olan ölümle başlamakta yarar var” (2017, s. 24) şeklindeki tespiti Balkan milliyetçiliğine ve ulus kimliklerinin oluşumuna bakarken aydınlatıcı bir işlev görür. Milliyetçilik ile dini imgelem arasındaki bu akrabalığı 1990'lardaki Yugoslavya savaşlarında, bu iki kavramı birbirine bağlamayı başaran Sırp milliyetçiliğinde görmemiz mümkündür. Daha sonra Smith'in etno-sembolizmi bağlamında göreceğimiz gibi Sırp milliyetçiliğinin ve ulus kimliğinin “kültürel köklerine ölümü” yerleştiren (Anderson, s. 23) bu birleşim 1800'lerin ortalarına kadar gitmektedir.

Milliyetçilik ile din arasındaki ilişkiye Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliğine verdiği yön ve kimlik açısından da bakmamız mümkündür. Anderson'ın (2017) tespitiyle “ölüm ve ölümsüzlükle pek fazla ilgilenmeyen” Marksizm ve liberalizmin (s. 24) sunamadığı açıklamayı, Sırp ve Hırvat kardeşleri tarafından neden öldürüldüklerini sorgulayan Bosnalı Müslümanlar yeniden keşfettikleri dini söylemlerde buldular. Din onlara ölümü ve ölümsüzlüğü yakından müşahede ettikleri bir zamanda kabul edilebilir ve eski kimliğin (Yugoslav) yerine geçebilir bir kimlik sundu.

Milliyetçiliği ve ulus kimlikleri modernleşme olgusunun bir sonucu olarak analiz eden kuramcılardan biri olan İngiliz Marksist tarihçi E. J. Hobsbawm'ın (2005) Fransız Devrimi'nin oluşturduğu düşünce ortamını ve icat edilen geleneklerin kamusal alanda arzı endam etmesini milliyetçiliğin ve ulusların gelişmesi için bir zemin olarak görmesi (s. 2, 15) (yukarıdan yönlendirilen milliyetçilik) Sırp, Hırvat ve Boşnak milliyetçiliklerinin söz konusu etnik grupların elit tabakalarının yanı sıra dini kurumları tarafından yönlendirilmesi ve liderlik edilmesi durumlarını açıklar. Hobsbawm'ın kuramında baskın olan siyasi güç olarak devlet, Sırp ve Hırvat milliyetçiliğin arkasındaki nihai itici güçtü; ancak Boşnaklar söz konusu olduğunda bu unsur eksik kalır. Boşnakların milliyetçilik çabaları ve ulus olma gayretlerinin arkasında devlet gibi örgütlü bir yapı hiçbir zaman olmadı. Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar, devleti üç ulusla birlikte sahip oldukları sivil bir yapı olarak tasavvur etmek zorunda kaldılar ve hiçbir zaman kendi devletlerine sahip olma duygusuna yaşamadılar. Bu bakımdan Boşnakların ulus inşa süreçleri devlet tarafından yönlendirilen bir çaba olmaktan ziyade toprak sahibi, dini ve seküler elitlerce yönlendirilen bir süreç oldu.

2.1.2. Kimlikler

Burke ve Stets (2009), kimliği “bir kişinin toplumda belirli bir rolü üstlendiği, belirli bir grubun üyesi olduğu veya kendisini benzersiz bir kişi olarak tanımlayan belirli özelliklere sahip olduğu durumlarda kim olduğunu tanımlayan anlamlar dizisi” olarak tanımlarlar (s. 3). Zygmunt Bauman'a (2001) göre ise kimlik “belirsizlikten kaçış”tır (s. 112). Kimliklerimiz aidiyetlerimiz konusunda duyduğumuz şüphe durumunda ortaya çıkar. Nerede durduğumuz, nasıl algılanıp adlandırıldığımız gibi

konularda emin olamama halimiz bizi kimliklerimiz üzerine düşünmeye sevk ederek hissettiğimiz belirsizlik duygusundan kurtulmaya yönlendirir. Fiziksel gibi görünen kimliklerimiz “ontolojik” bir statüye sahiptir ve “olduğumuz”u düşündüğümüz şey ile “olmak istediğimiz” şey arasındaki gerilimi ima eder. Bir taraftan da “olduğumuz” şeyin tamamlanmamışlığını bildirir (Bauman, s. 112). Bauman’ın tanımı, değişken ulus kimliklerin sahiplenilme süreçlerini açıklar.

Bauman gibi Rogers Brubaker da (2006) kimliği bir “eylem kategorisi” (s. 31) olarak görür. “Aktörler tarafından bütün ortamlarda olmasa da bazı gündelik ortamlarda kendilerini, etkinliklerini, paylaşımlarını ve diğerlerinden farklarını anlamlandırmak için kullanılır” (Brubaker, s. 32). Yani içsel bir süreç olmaktan ziyade dışsal bir süreçtir ve kimliklerimiz toplumsal faaliyetlerimiz için birer dayanaktır. Dahil olmak istediğimiz toplulukların talep ettiği kimlik prototipiyle aynışmayı içerir. Özdeşlik kurulabilecek nitelikte bir topluluk prototipinin olmaması durumunda Anderson’ın muhayyel kimliklerine başvurur ve kimliği tahayyüller üzerinden tanımlarız.

O halde kimlik bir toplumsal kategoridir; toplumsal süreçlerde belirlenir ve anlam kazanır ve toplumsal alana ait, bireyi harekete geçiren muhayyel bir aidiyet bilgisi içerir. Kimlik muhayyel ve inşa edilebilirse, dinamik ve değişken bir doğaya sahip demektir. Farklı koşullarda değişebilir, yeni anlamlar kazanabilir. Kimlik, bireye hem kendine dair hem de toplumsal konumuna dair tanımlar sağlar ve değişen toplumsal veya siyasi durumlara göre yeniden ve yeniden tanımlanabilir. Bu tanım, göreceğimiz gibi tarihsel, sosyal ve siyasal koşullara göre yeniden tanımlanan, inşa ve tahayyül edilen *Müslüman*, *Yugoslav* ve *Boşnak* kimliğini anlamaya çalışırken işimizi kolaylaştıracaktır.

Birer tahayyül olarak kabul ettiğimiz grup ya da sosyal kimliklerimizin “etnik” kimliklerimizle nasıl bir ilişkisi vardır? Etnik kimliklerimiz de muhayyel midir yoksa verili midir? Alman sosyolog Max Weber (1996) etnik kimliği, “aralarında bir kan bağı ya da akrabalık aramadan ortak köklere sahip olduklarını düşünen insan gruplarının kimliği” olarak tanımlar. Ortak kökleri; ortak tarih, bazen dış görünüş, bazen siyaset veya din oluşturur (s. 35). Anthony Smith’in (1991) toplulukların tarihlerinde ve kökenlerinde bulunan ve onları sonradan modern uluslara dönüştürecek

olan ortak birtakım farklılaştırıcı unsurların (yaratılış ve soya ilişkin ortak mitler, tarih, ad, kültür, vatan, dayanışma duygusu-*etnie*) kazandırdığı kimliği etnik kimlik olarak gördüğüne değinmiştik. Weber'in tersine Smith için bu farklılaştırıcı unsurlar toplulukların tarih ve kökenlerinde verili olarak bulunur (s. 20-21). Kemal Karpat (2012) “özgün ve yerel nitelikler” atfettiği *etnik bir kültürü* bir milletin kendine özgü milli ve seküler bir kültür geliştirmesine ve böylece kendini diğer milletlerden farklı kılmasına olanak sağlayan önemli bir unsur” olarak belirleyerek kimlik oluşturuca özelliğine vurgu yapar (s. 63).

Etnik kimliğe farklı yaklaşımlar onun verili mi muhayyel mi olduğu konusunda uzlaşmasa da yukarıdaki tanımlamalar etnik kimliğe dair bazı ortak noktaları barındırır: Ortak kökler (verili veya muhayyel), ortak farklılaştırıcı unsurlar, yerellik, kimlik kazandırıcı nitelikler.

Etnik kimliğin temel sağladığı ulus kimliğe bakalım: Kriještorac (2022) ulus kimliği, “bireylerin ikili ilişkilerine dayanan ilişkiyel benliğin ötesinde olan ve sosyal ve siyasi bir kategori olarak topluluğun diğer üyeleriyle bireyin ilişkisini kuran bir kimlik” olarak tanımlar (s. 35). Kimlikler sosyal düzeyde inşa edilerek bireylere sunulur. Etnik kimliğin kültürel niteliğine karşın ulus kimliğin sosyal ve siyasi niteliği ön plandadır. Bir proje (tahayyül) olarak siyasi egemenlik iddiası, bilinç ve sınırlılık barındırır. Verili ve fitri değildir, tarihsel, toplumsal ve siyasal bir inşadır. Gelişim ve değişimi içinde barındırır. Ötekileri vardır ve farklılık iddiasındadır.

Ulus kimlik ile etnik kimlik arasında nasıl bir ilişki vardır? Aynı etnik kökene sahip olmak aynı sosyal grubun veya ulus kimliğinin de parçası olmak anlamına gelir mi? Ulus kimliklerle etnik kökenler birebir örtüşür mü? Balkanlar ve BH'teki ulus kimlikler söz konusu olduğunda bu sorulara cevap vermek zorlaşır. Her şeyden önce etnisite tanımı yapmak oldukça kafa karıştırıcıdır. Aynı kökene, soya ve dile sahip olan Güney Slavlar (Sırp, Hırvat ve Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar) etnik kökenlerini ortak algılasalar da Sırp ve Hırvat ulusal ideolojileri Bosnalı Müslümanları kendi uyrukları olarak tanımlayarak aynı etnik bileşeni kabul etseler de etnik ve onun üzerine inşa edilen ulusal kimlikleri belirleyen şeyi kan ve soy bağı değil, farklı din ya da mezhepler olarak görürler. Ortak olan dil farklılaştırılarak etnik ve ulusal bir nitelik kazandırılır. Bu üç grup da etnik kimliklerini farklı dinler ve diller üzerine

konumlandırır ve ulus kimliklerini farklı olarak hayal ettikleri etnik kimlikleri üzerinden inşa ederler: Müslüman/Boşnak, Ortodoks/Sırp ve Katolik/Hırvat. Etnisiteler ve ulus kimlikler arası geçişler dini aidiyet değiştirmekle mümkün olur. *Çingenerler Zamanı*, *Arizona Rüyası*, *Yeraltı* gibi filmlerin BH’li ünlü yönetmeni Emir Kusturica bu duruma iyi bir örnektir. Saraybosna’nın Müslüman (Boşnak) ailelerinin birinde dünyaya gelen Kusturica, 2005 yılında Karadağ’daki bir manastırda vaftiz olarak Sırp olmaya karar verdi ve “Emir” adını yalnızca Müslümanlar/ Boşnaklar kullandığı için Nemanja Kusturica adını aldı.

Aynı kökene ve dile sahip BH halklarının kendi etnik ve ulus kimliklerini pek çok olası unsur arasından neden dini ve mezhebi kategorilere, hangi tarihi, toplumsal ve ekonomik süreçlerde dayandırdıklarını anlayabilmek için milliyetçiliğin ve ulus devletlerin yükselişe geçtiği toplumsal, tarihi ve ekonomik gelişmelerden çok daha öncelere gitmek gereklidir.

2.2. BALKANLAR VE BH’TE MİLLİYETÇİLİK, DİN VE ULUS İNŞASI

Balkan milliyetçi bilincin yeni bir evresini oluşturan gelişme 1878 Berlin Antlaşması oldu. Antlaşma’nın şartları gereği *toprağı* millet olmanın vazgeçilmez unsuru olarak gören bağımsız ve özerk Balkan devletleri kuruldu. “Toprak genişletme, mit oluşturma, tarihi yeniden gözden geçirme, propaganda faaliyetlerine girişme ve “etnik temizlik” bu döneme damgasını vuran eylemler oldu. Milliyetçi bilinç, Berlin Antlaşması ile çizilen sınırlar yerine Orta Çağ’daki “devletlerin” sınırlarını güncel sınırlar olarak hayal etti. Balkan halklarının elitleri yeni haritalar çizdi, yeni tarihler yazdı (Karpat, 2012, s. 40). Sömürgeci olarak gördükleri Osmanlı Devleti’nin “mülkünü, bu mülkün coğrafyasını, yönetilen insanların doğasını ve eskiliğini” “nüfus sayımları, harita ve müzeler” üzerinden tahayyül etmesi (Anderson, 2017, s. 182) elbette modern olgulardı.

Osmanlı Devleti Balkanlar’ı fethettiğinde Balkanlar’da “siyasal dinsel bir kimlik bilinci” taşımayan, farklı diller konuşan, kendilerine ait adetleri olan ve hala aşiret aşamasında bulunan farklı etnik gruplar” (Karpat, 2012, s. 23) bulmuştu. Bu gruplar arasındaki din bağı çok güçlü değildi. Etnik bir siyaseti olmayan, daha

doğrusu etnisiteye bir anlam yüklemeyen Osmanlı, Balkan halklarının kendi yerel adet ve yaşam tarzlarını değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunmadı. Balkanlar'daki halklar da zaten kendilerini etnik kavramlarla düşünmüyorlardı (Karpat, s. 24). Etnik kimlik ile dinsel kimlik iç içe geçmiş durumdaydı, “öteki”ni tanımlamak, kendi özel grup konumlarının farkında olan ve “meşruiyetlerini inançla sağlayan yöneticiler ve onların etraflarındaki küçük bir “dinsel-siyasal” seçkinler”in işiydi (Karpat, s. 24).

Karpat'ın önemle üzerinde durduğu konu, “Balkan halklarının Osmanlı Devleti’ne bir bütün olarak hâkim bir etnik Türk topluluğunun uyrukları olarak değil; fakat devletin uyrukları olarak katıldıkları” ve Türk etnik kökenindeki halklarla aynı şekilde yönetildikleridir. Bu durum, Balkan halklarının Osmanlı öncesi sahip oldukları milli kimliklerini devam ettirme imkânı sağladı (Karpat, s. 62). Balkanlar’da “Bizans’tan miras aldığı etnik ve dinsel topluluklar mozaiğini” koruyan Osmanlı *Millet Sistemi*, inanç ile etnik kimlik arasında yeni bir ilişki oluşturdu ve bu ilişki bu halkların ulus kimliklerine temel bir dayanak noktası oldu (Karpat, s. 41). Bölgedeki etnik gruplar tek bir büyük cemaat birimi içerisinde bütünleşirken yerel düzeydeki cemaat bağlılıkları, yerel etnik kültürler güçlendi (Karpat, s. 63). Karpat, etnik kimlik farkındalığının güçlenmesi konusundaki en önemli gelişmelerden birinin İstanbul’daki Ortodoks Patrikhanesi’nin 18. yüzyıldaki Helenleştirme çabaları olduğunu belirtir. Bu politikaya direnen “Sırp, Ulah, Bulgarlar gibi gruplar kendi özgün kültür kaynaklarına dönerek etnik kimliklerini yeniden biçimlendirdiler” (Karpat, s. 63). Böylece Balkan halklarındaki etnik ve dinsel bilinç güçlendi ve dini bilinç bu halkların temel kimliği haline geldi. Osmanlı’nın bu sistemiyle “dil ve kültür farklılıkları ile dil ve kültürün sağladığı özel kimlik evrensel dinsel kimliğe karıştı” (Karpat, s. 23).

Osmanlı, Balkanlar’daki farklılığı ve çeşitliliği *Millet Sistemi* ile barış içinde yönetirken Balkanlar’daki ve BH’teki Ortodoks ve Katolik kiliseleri hatta Yahudi milleti gelişim imkânı bularak *millet* statüsü sayesinde dini ve hukuki özerkliğin tadını çıkardı. Ortodoks (Sırp) ve Katolik (Hırvat) ulus kimliklerinin ve milliyetçiliklerinin gelişiminde kiliselerin ve din adamlarının belirleyici rolünün arkasında *Millet Sistemi*’nin din adamlarına kazandırdığı dini, adli ve hukuki özerklik

ve sorumluluklar vardı.

Karpat'ın yukarıdaki yaklaşımı, Balkan ulus kimliklerindeki din ve etnisite karışımını aydınlatmada önemli bir yere sahiptir. Ancak bu dinsel ve dilsel nitelikler Balkanlar'daki milliyetçilik ve ulus kimliklerin gelişimi için gereken "ideolojik girdileri" sağlasa da bu gelişmelerin temel başlatıcısı olma niteliğinden uzaktı. Çünkü Osmanlı öncesi çağlardan, ulus devletlerin kurulduğu 19. yüzyıla kadar Balkan topraklarında "etnik bir süreklilik" olmadığı gibi var olan dinsel süreklilik de "milli bir nitelik" taşııyordu (Karpat, s. 28). Balkan milliyetçiliğinin ve ulus kimliklerin ortaya çıkmasının temel amillerini esasında Osmanlı dönemindeki birtakım "iç ve dış koşullardan kaynaklanan somut toplumsal, ekonomik ve siyasal güçler" oluşturuyordu (Karpat, s. 58-60).

"Fransız aydınlanması, Avusturya merkantilizmi, Ortodoks Hıristiyanlık, 1856'dan sonra görünür bir ideoloji olan Panslavizm" Balkan milliyetçiliğinin gelişimini etkileyen dış faktörlerdi (Karpat, s. 108). Fransız Devrimi'nin ateşlediği milliyetçi fikirler, Avrupa'nın emperyalist yayılmacılığı, Rusya'nın Balkanlar'daki Slav kardeşleri üzerine boca ettiği Panslav ideoloji Balkanlar'ın bilhassa Slav halkları arasında kolayca yayılım imkânı buldu. Berlin Antlaşması (1878) ise Hıristiyan halklarda oluşmuş olan milliyetçi duyguları alevlendirerek temelinde dinin olduğu "tek biri bile gerçek bir millete" dayanmayan (Karpat, s. 16) ulusal teritoryal (toprağa dayalı) devletleri kuran süreçleri başlattı.

Karpat, Balkanlar'da modern ulusların ortaya çıkışının iç etkenleri konusunda modernist milliyetçilik kuramcıları gibi düşünür. "Pazar ekonomisinin ortaya çıkışı, mal üretiminin genişlemesi, geleneksel toplumsal katmanların çöküşü, özgün Osmanlı toplumsal ve siyasal sisteminin işlevsiz hale gelişi"ne ek olarak toprak sistemindeki değişimlerin sonucunda ortaya çıkan yeni tür "tüccar sınıfı ve aydınlar grubunun" milliyetçiliğinin ve ulus devletlerin katalizörü olarak görev yapması (2012, s. 108). Balkan milliyetçiliğinin taşıyıcıları "varlıklı ticaret burjuvazisi ve üst tarımsal gruplardan oluşan yeni orta sınıflardan doğan, yüzünü Batı'ya dönmüş aydınlar grubu" oldu (Karpat, s. 35). Bu aydınlar grubu kendilerine verilmiş olan topraklardaki etnik-dinsel mozaikten" oluşan kendi etnik (dini) toplulukları için "görekemli geçmişler" ve ulus devletler inşa ettiler ve böylece 17. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti

gücünü yitirirken milliyetçilik ortaya çıktı (Karpat, s. 64).

Balkan milliyetçiliğini Batı Avrupa'daki milliyetçilikten ayıran özel nitelik, Karpat'a göre, Balkan milliyetçiliğine ait "cemaat milliyetçiliği" niteliğidir (s. 20). Dinsel ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşan *cemaat milliyetçiliği*, cemaatin bir aradalığını ve ortak yaşamını zorunlu kılar ve dolayısıyla son derece güçlüdür. Balkan cemaat milliyetçiliği bir eksikle Osmanlı'dan miras kalmıştır: Osmanlı cemaatçiliğinin siyaset dışı ve zararsız olmasını sağlayan koruyuculuğu Balkan *cemaat milliyetçiliğinin* eksik tarafıdır (Karpat, s. 20).

Sırp ve Hırvatların yaşadıkları topraklarda milliyetçi ideolojilerin 19. yüzyıldaki arz-ı endamı, 1803 ve 1815'teki Sırp ayaklanmaları ve ardından 1830'da Sırbistan'ın özerk prensliğinin kurulması, Hırvatların 1830'larda Ljudevit Gaj liderliğindeki *İlirya Hareketi* (tüm Güney Slav halklarını (Yugo-Slavlar) birleştirme projesi) esasında yalnızca kültürel ve siyasi elitlerin sınırlı çevrelerinde hâkimiyetini sürdürüyordu. Ulusal kimlik, kendisini esas olarak dinsel, bölgesel ve yerel terimlerle tanımlayan genel nüfusa (cemaatlere) yabancı bir fikirdi. Dolayısıyla Balkan ulus devletleri "kendi isyanları sonucu değil, böyle devletlerin kurulması için kendince nedeni olan Avrupa güçlerince" (Karpat, s. 57) bölge halklarının elitleri üzerinden kuruldu. Her bir ulus devlet, kendi sınırları içerisinde yaşayan etnik gruplardan ve var olan dillerden birini seçerek devletlerini bu unsurlar üzerinden inşa etmeye giriştiler. Böylece BH topraklarının ana milliyetçi ideolojileri (Sırp, Hırvat) dil ve inanç kriterleri temelinde billurlaştı.

Balkanlar'ın ve BH'in Katolik ve Ortodoks halklarındaki ulus kimlik ve milliyetçi ideoloji gelişimleri 19. yüzyıl gibi erken bir dönemde başlarken, Bosnalı Müslümanlarda böyle bir bilinç neden oluşmadı? Bu durumun nedenlerinden biri, Bosnalı Müslümanların, *Millet Sistemi* sayesinde kendilerini çok daha büyük ve hâkim bir sistemin parçası olarak görmelerinde aranabilir. İleride göreceğimiz gibi Bosnalı ayanların 1830'lardaki isyanı Boşnak ulusal kimliğinin ilk işaretleri olarak sunulsa da yerel ayrıcalıkların korunması ile ilgiliydi ve Osmanlı'nın varlığını sorgulamıyordu. İsyancı Husein Kapudan Gradašćević'in 1830'da Sırp Prensi'ne yazdığı mektupta kendisini "Boşnak" (*Bošnjak*) olarak tanımlamış olmasının ulusal bir anlamı yoktu ve "Osmanlı dönemi 1878'de sona erdiğinde, herhangi bir ulusal

kimlik Bosnalı Müslümanlar için hâlâ yabancıydı” (Bougarel, 2018, s. 10).

Bosnalı Müslümanlardaki etnik ve siyasi bilinç nihayet Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altında ortaya çıkmaya başladığındaysa Karpat’ın (2012) ifadeleriyle “ulusal devletler yaratmaya çalışan Hıristiyan halkların “kendilerine yönelik zulüm ve katliamları”na (s. 198) bir tepki ve kendini koruma hareketi olarak gelişti. Bu yönüyle, Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliği tepkisel olarak gelişen zorunlu ve gecikmiş bir kimlik oldu.

Balkan milliyetçiliğini ve ulus kimliklerini anlamak için bir pencere de Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi’nin (2011) “etno-merkezli” romantik tarih yazımı olarak tanımladıkları Balkan milliyetçi geleneği açar. Adanır ve Faroqhi Balkanlar’ın ulus devlet oluşumlarının, “Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliğine karşı uzatmalı bir özgürlük hareketi yoluyla amaçlarına ulaşan yerel etnik gruplarla bağlantılı” görülmesinde 19. yüzyılın uluslara odaklanan tarih yazımı geleneğinin etkilerini vurgularlar. 19. yüzyıl Batı Avrupa’sının romantik fikirleri Balkanlar’a ulaşınca “ulusları etnisite temelli” olarak algılayan Balkan tarihçileri filoloji ve dilbilime odaklandılar (Adanır ve Faroqhi, 2011, s. 308). Hırvat Ljudevit Gaj’ın 1830’lardaki modern milliyetçi ve ulusalcı hareketi *Ilirya Hareketi* ve onun “Hırvat-Slav İmlasının Temeli” (*Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*) adlı kitabı bu eğilimin en önemli çıktılarında biri oldu (Adanır ve Faroqhi, s. 309). Viyana’nın romantikleri ile yakın bağları olan Sırp dilbilimci ve halk edebiyatçısı Vuk Stefanović Karadžić’in Slav dilinin Hersek şivesini temel aldığı Sırp-Hırvat dilini kabul ettirme çabaları da bu eğilimin diğer bir çıktısı oldu. Karadağ ve BH’teki tüm Slav halklarının Sırp olduğunu ileri süren Karadžić’in (Adanır ve Faroqhi, s. 309) milliyetçi ve ulusal düşüncesini devralan Sırp devlet adamı Ilija Garašanin, kurduğu Büyük Sırbistan düşlerini “Taslak Plan” (*Načertanije*) (1844) adlı çalışmasında ilan etti. Sırp *Taslak*’ında BH, kurulması planlanan Büyük Sırbistan’ın ayrılmaz ve doğal bir parçasını oluşturuyordu ve Balkanlar’ın tüm Slav halklarını kapsayan her iki çalışma da BH’te Müslüman yokmuş gibi davranıyordu (Adanır ve Faroqhi, s. 310).

Şunu da unutmamak gerekir; aynı Slav kökenden gelen Gaj ve Karadžić ulusal programlarını oluştururken sırasıyla Hırvat ve Sırp’ları merkeze koymuştu ve Hırvat

ve Sırp olmayı belirleyen en önemli unsurlardan biri mitos ve söylencelerle birleştirilmiş dindi.

2.2.1. Mitos

Habsburg tahtı veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın 1914 yılı büyük yaz harekâtlarını izlemek için BH'e yolculuğu, "kahredici bir düşüncesizlikle" Kosova Savaşı'nın yıldönümüne denk düşen ve dolayısıyla "Sırp milliyetçilerinin sihirli takvimlerinde en kutsal gün sayılan" 28 Haziran'a ayarlanmıştı (Malcolm, 1999, s. 252). Altı *Mlada Bosna*⁴ suikastçısı Arşidük'ün geçeceği yollarda konumlanmıştı." Miljacka Nehri üzerindeki Latin Köprüsü'nde bekleyen genç Sırp milliyetçisi Gavrilo Princip silahını ateşledi, Arşidük ve eşi Hohenberg Düşesi can verdiler" (Malcolm, s. 252) ve bu olay Birinci Dünya Savaşı için bahane olarak kullanıldı.

28 Haziran 1989'da Kosova'nın başkenti Priştina yakınlarındaki Gazimestan muharebe alanında Kosova Savaşı'nın 600. yıldönümünde alanı yüzbinlerce coşkulu Sırp doldurmuştu. "Hayaletimsi ulusal imgeler" (Anderson, s. 23) (Hz. İsa'nın, Prens Lazar'ın, Slobodan Milošević'in ikona tarzında posterleri) alanın her yanına iliştilmişti. Öncesinde, Kosova'da yapılan savaşta ölen Prens Lazar'ın kemikleri tüm Sırp'ların "milli bütünleşmesini" temin etmek amacıyla "tarihi Sırp toprakları" boyunca dolaştırılmış, binlerce Sırp, Gračanica Manastırı içindeki Prens'in kemiklerine ibadet etmişti. Kalabalığa seslenen Sırbistan Cumhurbaşkanı Slobodan Milošević şunları söyledi: "Üzölmek için zamanımız yok. Mücadele zamanı... İçerde ve dışarda ne tür engellerle karşılaşırırsak karşılaşalım, Kosova Savaşı'nı kazanacağız." (Karčić, 2015, s. 194). Bosna'nın ve Yugoslavya'nın sonunun başladığı yer burasıydı.

11 Temmuz 1995'te Birleşmiş Milletler'in (BM) "güvenli bölge"lerinden biri olan Doğu Bosna kasabası Srebrenica'da Sırp General Ratko Mladić'in kameralara beyanı şöyleydi: "Türklerden intikam almanın vakti geldi!..."⁵ Bu konuşma

⁴ *Mlada Bosna* (Genç Bosna) Hareketi, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avusturya-Macaristan topraklarında ve BH'te faaliyet gösteren devrimci bir hareketti. Bosnalı Sırp genç öğrenciler hareketin temel katılımcıları olsa da Bosnalı Müslüman ve Hırvat üyeler de vardı. Pan-Sırp ideolojinin ağır bastığı Mlada Bosna grubunun ortak bir Güney Slav devleti (Yugoslavya) kurma gibi bir ideolojisi mevcuttu. Alman Romantizminin ve anarşist fikirlerin etkisindeki Mlada Bosna Hareketi, Friedrich Nietzsche, Fyodor Dostoyevski gibi yazar ve düşünürlerden etkilenmişti.

⁵ Ratko Mladić'in bu konuşması için bkz: <https://www.youtube.com/watch?v=DQq24FSqBGA>

sonrasında 8372 Bosnalı Müslüman/Boşnak soykırımı tabii tutuldu.

Bölge tarihçileri bütün bu olayların arkasındaki gizli gücün *Kosova Mitosu* olduğu konusunda hemfikirdir. Mitos, Sırp Prens Lazar Hrebljanović'in (1329-1389) kuvvetleri ile Sultan I. Murat'ın (1326-1389) Osmanlı ordusu arasında 1389 yazında "Karataavuk Tarlası"nda (Kosovo Polje) yapılan savaşın Sırp halkındaki anlatısıdır. Bu savaşta sayıca az olan Osmanlı ordusu Sırp'ları ve müttefiklerini yenmeyi başarır ve savaşta her iki tarafın komutanları da öldürülür. Sultan Murat'ı savaş meydanında bıçaklayarak ölümüne sebep olan Sırp şövalye Miloš Obilić (1350-1389) Sırp tarihinin intikam sembolü haline gelir. Sırp'lar Kosova Savaşı'nı orta çağ devletlerinin sonu ve beş asırlık Osmanlı yönetiminin ya da "tarih dışı hayatın" başlangıcı olarak görür (Karčić, 2015, s. 192).

28 Haziran 1389 tarihinde Kosova Savaşı olmuştu evet; ancak "kurgu gerçekliğe sessizce ve sürekli bir biçimde sızarak" (Anderson, 2017, s. 50) Sırp ulusunun ayırt edici özelliğini oluşturmuştu. Sırp ulus muhayyilesi hep hatırlayacağı ortak bir hikâyeye sahip olmuştu. Sırp ulusal tahayyülü, sayıca daha az olan Osmanlı ordusuna karşı savaşı kaybettiğini, her iki tarafın da ağır kayıplar verdiğini, Prens Lazar'la birlikte Osmanlı Sultanı I. Murat'ın da savaş meydanında öldüğünü ve Sırp Devleti'nin savaştan daha önce zaten parçalandığını unutmuş, milliyetçiliğin o derin hayal gücü ile "homojen ve boş bir zaman içinde" bu unutulardan bir mitos "fişkirtmişti" (Anderson, s. 225).

Kosova mitosu 15. ve 19. yüzyıllar arasındaki dönemde Ortodoks din adamları ve halk şarkıcıları tarafından "bir toteme ya da tılsıma" dönüştürüldü (Malcolm, s. 87). Mitosun 15. yüzyıla ait ilk versiyonunda Sırp Prens Lazar dürüst ve dindar bir hükümdar, "Dünya Krallığı" yerine "Göklerin Krallığını" seçen ve "kâfirlerin" hâkimiyetine karşı savaşan Hıristiyan şehit olarak tasvir edildi. Sırp Ortodoks Kilisesi Prens Lazar'ı aziz ilan ederek *Lazar kültürünü* kilise öğretisinin başat unsurlarından biri, Aziz Lazar düşmanlarını da Sırp'ların ebedi düşmanları olarak konumlandırdı (Karčić, 2015, s. 193).⁶ 19. yüzyılın milliyetçilik anlayışı ve ulus devlet nosyonunun seküler

⁶ Karčić (2015), Prens Lazar'ın ve Kosova Savaşı'nın Sırp Ortodoks Kilisesi için önemini iki nedene bağlar: Birinci neden, Ortodoks kiliselerinin etnik ve ulusal temelde örgütlenmiş olmalarıdır. Devletin kilise üzerindeki üstünlüğünü kabul anlamına gelen Bizantik geleneği devralan Ortodoks kiliselerinin

karakterine uygun olarak *Kosova Mitosu*'nun bünyesinde de önemli değişiklikler meydana geldi. Anlatının vurgusu *aziz* ilan edilen Prens Lazar'dan, padişah *suikastçısı* Miloš Obilić figürüne kaydırıldı. Bu yeni anlatı, Kosova mitosuna “savaşçı-pagan bir karakter” veriyordu ve dini gelenekten kopmuştu (Karčić, 2015, s. 193). Bu mitos, 19. yüzyılın romantik milliyetçilerinin Osmanlı karşıtlığı üzerine konumlandığı ulusal kurtuluş mücadeleleri ve ulus devletleri için çok kullanışlı bir araç oldu.

Burada Anderson'un (2017) “milliyetçiliğin kültürel köklerine ölümü yerleştirmek” (s. 23) kavramsallaştırmasını ve modern bir olgu olsa da kadim bir geçmişten gelen ve sınırsız bir geleceğe doğru yol alan milliyetçiliğe ve ulusal bilince Smith'in etno-sembolist yaklaşımını bir kez daha hatırlıyoruz. “Etnik kökler, mitler, anılar, semboller, gelenekler ve değerler”in “kutsal anavatanı”na aidiyet duygusu (Smith, 2017, 28-29; 2013, s. 25) etnik grupları ulusal bilince ve milliyetçiliğe götüren nüvelerdi. Smith'in (1991) “kolektif etnik kimliğin savaş gibi durumlarda travmatize” olarak (s. 24-27) güçlendiği tespitinin “en açık Balkanlar'da doğrulandığı”nı söyleyen Karpas (2012) Balkanlar'da “genellikle yanlış varsayımlar üzerine kurulu olan tarihsel milliyetçiliğin mitlerle” beslendiğini ve bu mitlerin siyasal devletlerin kurulmasında temel bir rol oynadığını belirtir (s. 15).

İnşa edilmiş efsaneler ve geleneklerin ortasında Sırp ya da Hırvat olduklarına dair iddialara cevap üretmek zorunda kalan Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar da bir efsaneye sığınmaktan kaçamadılar. 19. yüzyılın önemli tarihçilerinden Hırvat Franjo Rački, 1869'da yayımladığı makalelerinde ortaya koyduğu “Bogomilizm Efsanesi”nde Orta Çağ Bosna Kilisesi'nin aslında Bogomilcilerin bir devamı olduğunu söylüyordu (Malcolm, 1999a, s. 65).⁷ Rački'nin bu kuramı, birçok nedenden dolayı Bosnalı Müslüman/Boşnak milliyetçiliğinin kalbine yerleşti. Kuram, bir taraftan Bosna Kilisesi'nin gizemli yönlerini açıklıyor, diğer taraftan Bosna'daki İslamlaşmayı

bazı siyasi şahsiyetlere ve olaylara Ortodoks Hristiyanlık için dini önem ve kutsallık atfetmesidir bu. Diğer neden ise kiliseler inşa eden, manastırlara toprak bağışlayan ve Ortodoks misyonerlerin çalışmalarına sponsor olan Prens Lazar ile Kilise arasında özel bir ilişkidir (s. 193).

⁷ Bogomil, “Tanrı'nın sevgili kulu” anlamına geliyordu ve 10. yüzyılda Bogomil adındaki bir Bulgar rahip tarafından kurulmuştu. Sonraki yüzyıllarda Konstantinopolis ve Sırbistan başta olmak üzere Balkanlar'ın bazı bölgelerinde yayılmış bir “Bulgar sapkınlığı”na verilen addı (Malcolm, s. 65). Kurama göre, Katolik ve Ortodoks kiliselerince heretik olarak görülen Bosna Kilisesi mensubu Bogomiller baskı ve zulümden kaçmak için kitleler halinde İslamiyet'e geçtiler (Malcolm, 1999a; Karić, 2023).

aydınlatıyordu. Atalarının Bosna Kilisesi takipçileri olması düşüncesi, sürekli olarak “dinlerine ihanet eden döneke” Ortodoks ya da Katolikler olarak itham edilen Bosna Müslümanlarına iyi geldi. Sürekli kendi aralarında çekişen Ortodoks ve Katolik kiliseleri tarafından baskı altında tutulan bir Bosna Kilisesi inananları olarak İslam dinine geçmeleri de zaaf ya da menfaat olarak değil “Hıristiyan zalimlere karşı son bir meydan okuma” olarak tanımlanabilecekti (Malcolm, s. 68). Bu kuram, Bosnalı Müslümanlara, Bosna’nın yerlisi ve Bosna Kilisesi’nin inananları olarak tarihsel bir süreklilik ve “Bosnalı” olmak gibi ayrı bir etnik köken kazandırıyor, “Müslüman, Sırp ve Hırvatların etnik kökenleri arasındaki farklılıkları orta çağın derinliklerine kadar” götürüyordu (Karić, 2023, s. 13).

Romanyalı din tarihçisi ve filozof Mircea Eliade (1907-1986), *Ebedi Dönüş Miti* (1994) adlı çalışmasında modernleşme, dünyevi aklı ve bilimi yüceltme, inançları, hurafeleri, efsaneleri, dinleri gömme iddiasında epey yol alsa da bir süre sonra gömülen şeylerin yüzeye vurduğunu, tarihte hiçbir şeyin kaybolmadığını ve iz bıraktığını söyler. Yüzeye vuran şeyler, modern bir inşa olan, ölüm ve ölümsüzlükle uğraşan milliyetçi tahayyülün dinsel tahayyüllerle yakın akrabalığından kaynaklanıyor olmalıdır. Aydınlanma Çağı ile birlikte “dinsel inançların geri çekilmesiyle onların kısmen yatıştırdığı ıstırap ortadan kalkmadı”, “mukadderatı sürekliliğe, rastlantıyı anlam’a dünyevi bir tarzda dönüştürme” işini gerçekleştirmeye “çok az şey ulus kavramı kadar elverişliydi” (Anderson, s. 25).

2.2.2. Din ve milliyetçilik

Ulus kimlik fikrini romantik Avrupalılardan alan Balkan milliyetçileri “ortak bir yazgıyı paylaşan organik toplulukların ortak ruhunu dile dayandırmış” olsalar da Balkan evrenindeki milliyetçi ve ulusalcı düşüncelerde din merkezi bir role sahipti ve hala da öyledir. “19. yüzyıl boyunca yapılan bağımsızlık savaşları aynı zamanda din savaşlarıydı” (Adanır ve Faroqhi, 2011, s. 348).

Balkanlar’da milliyetçilik, ulusal bilinç ve etnik toplulukları homojenize etme süreçlerinde hiçbir unsur din kadar etkiye sahip değildi. Osmanlı’nın Balkanlı yurttaşları 1850’lere kadar kendini önce Hıristiyan olarak algıladı; ancak bu tarihten sonra giderek “aynı inancı paylaşan etnik bir grubun parçası” olarak görmeye başladı.

“Etnik özellikler dinin bir parçası olmak yerine tersi oldu, din etnik özelliklerin bir parçası durumuna geldi” (Karpas, s. 39). Cemaatler daha etnik bir yapıya büründü ve dini kimlikler gelişip güçlenerek 19. yüzyılda Batı Avrupa’dan gelen milliyetçi ve ulus-kimlikçi fikirlerle yeni biçimlere evrildi. 1878 Berlin Kongresi’nin tanıdığı hukuki çerçeve içerisinde teritoryal ve dini bileşenlerin başat unsur olduğu yeni ulus-devletlere dönüştü. Kiliseler, “Balkan ulus-devletleri haline gelen yapıların ilk siyasal aygıtı oldu” (Karpas, s. 37) ve kiliseler özerkleştikçe ve yerelleştikçe kendi Ortodoks kilisesine sahip olan bu siyasal gruplar arasındaki ayrımı dil unsuru belirlemeye başladı. Yugoslavya’da ulusal kimliklerin inşa sürecini karmaşık ve çatışmalı bir süreç haline getiren en önemli nedenlerden biri buydu. Ulusal kiliselere duyulan bağlılık, ulusların siyasal varlığı durumundaki devletlere aktarıldı ve devleti yönetirken kiliseye yaslanma durumu (haç, ikonalar, dini törenler gibi dini sembollerle) hep oldu (Karpas, s. 38). Dini inançların bu ulus kimlik belirleyicilik gücü öylesine güçlüydü ki, Balkan Ortodoks ve Katolik halklarının ötekisini belirledi.

Ortodoksi, Katolisizm ve İslam’ın doğalarını “milli kimlik oluşturma” boyutundan analiz eden Mitja Velikonja (2003), güney Slavların kimliklerinin dini ve ulusal kimliğin özel bir karışımı olarak belirlenmesinde üç kritik dönemden bahseder: Pagan dönem, Hıristiyanlık ve mezhepleşme (1054) ve İslam ile karşılaşma. Pagan Balkan halkları Bizans ve Venedik İmparatorluklarından sırasıyla Ortodoksiyi ve Katolisizmi, Osmanlı İmparatorluğu’ndan İslam’ı öğrendiler ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda dini ve mezhepsel bölünmeyi güçlendirdiler (s. 11).

2.2.3. Dil ve Milliyetçilik

Anderson’ın (2017) “daha başlangıçtan ulusun kandan değil, dilden hareketle kavrandığı” şeklindeki tespiti (s. 263), dillerin birer bayrak işlevi gördüğü Balkanlar’da ispatlanır. Kemal Karpas (2012) bu durumu “bir dile kimlik sağlayıcı bir işlev yüklenmesi” olarak tanımlar. Bir grubun siyasal belirteci olarak kullanılan dil, “siyasal bilince yol açabilecek kimlik sağlayıcı bir işlev üstlenir” (Karpas, s. 36). Balkanlar’ın Ortodoks cemaati 18. yüzyıl ortalarına kadar Yunanca ve Slovenceyi resmi dil olarak kullandığı halde, bu dillerin “Slav kullanıcılarında etnik bir özdeşleşme” yaratmamış olması, söz konusu dönemde dile kimlik sağlayıcı bir işlev yüklemenin kimsenin aklına gelmemiş olmasından kaynaklanıyordu muhtemelen

(Karpat, s. 36). Bu fikir, Alman romantik filozof ve dilbilimci Johann Gottfried von Herder ekolünün ulusu aynı dili konuşan insan toplulukları ile özdeşleştirilmesi sonucunda Balkan yarımadasına sızdı. “Balkanlar’da dil neredeyse bir gecede etnisitenin, sonunda da milliyetin ayırıcı simgesi ve etnisite ve ulusal gösterge olarak en önemli işlevini üstlendi” (Karpat, s. 36-37). Dini aidiyet üzerinden etnisite kazanmış olan Balkan halkları ulus kimliklerini, bağımsızlık ve egemenliklerini dilleri temelinde ilan ettiler.⁸

BH’te de dil, Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırp’ların kendi karşılıklı anlaşılır dilleri üzerinde hak iddia ettikleri üç parçalı ve üç dilli bir devlette keskin bir şekilde somutlaşan karmaşık ve çalkantılı bir tarihe sahip oldu. Dil ile ilgili sorunlar hem etnik gruplar arası gerilimlerin bir yansıması hem de etnisiteler arası düşmanlıkların derinleşmesi için bir katalizör oldu. Milliyetçi ideolojiler tarafından güçlendirilen ulusal kimlikler arasındaki bölünmeler ve din ve dil üzerinden bilinçli birer faaliyet olarak yürütülen kimlik inşa sürecinin başlangıç noktası pek çok araştırmacı tarafından 1990’lardaki dağılma sürecine dayandırılrsa da Jovanović’e (2017) göre esasında bu süreç “Yugoslavya’nın dağılmasından çok önce, 1940’larda başladı (s. 151). Hırvat dilbilimci Ljudevit Gaj’ın 1830’lardaki *Ilirya Hareketi* çerçevesinde ortak Slav dile, “kimlik sağlayıcı” bir işlev yükleyerek “Hırvat-Slav” dili yaratımı ve Sırp dilbilimciler Vuk Karadžić⁹ ve Dositej Obradović’in Hersek’te Sırp olmayanlar tarafından konuşulan bir dilin lehçesine dayandırdıkları standart bir Sırp dili inşa girişimleri, güney Slavların yaşadıkları topraklarda bir asır sonra kurulacak olan Yugoslavya’nın habercisiydi. Ortak dil çerçevesinde birlik düşüncesi 1850’de Hırvat ve Sırp aydınları bir araya getirerek ortak *Sırpça-Hırvatça* dilinin inşası ile sonuçlandı (Greenberg, 2004, s. 20). Bu inşa fikri Sırpça-Hırvatça dilinin resmi dil olduğu Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı ve İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan Yugoslavya’da hayata geçirildi.¹⁰ Yugoslavya’nın kurucu halklarından biri olarak

⁸ Bunun tek istisnası Arnavutlardı, Slav ırktan olmadıklarının fazlasıyla farkındalardı.

⁹ Malcolm, Ragusalı vakanüvis Mavro Orbini’nin (1563-1614) 1601’de kaleme aldığı şu ifadelere yer verir: “Slav dilini konuşan bütün halkların arasında, Bosnalılar en düzgün ve zarif dile sahiptir; günümüzde yalnızca kendilerinin Slav dilinin saflığını muhafaza ediyor olmasıyla da gurur duymaktadırlar.” (Malcolm, 1999a, s. 176).

¹⁰ Yugoslav dilbilimciler Novi Sad’da tek bir dil konuştuklarını kabul ve teyit etseler de Jovanović (2017), Sırpça/Hırvatça dilleri arasında Amerikan İngilizcesi/İngiliz İngilizcesi veya Castellan İspanyolcası/Meksika İspanyolcası arasındaki “çok merkezli standardizasyon”a benzer bir Doğulu (Sırp) ve Batılı (Hırvat) ayrımı dile getirilmeden edilemedi” der. Nitekim, Hırvatistan Sosyalist

tanınmayan Müslüman Bosnalılar/Boşnaklar 1954 yılında Novi Sad'da gerçekleştirilen dil birliği antlaşmasında da yoklardı. Yugoslavya'nın 1974 tarihli Federal Anayasası'nın cumhuriyetlere dilsel özerklik tanınması ile Sırpça-Hırvatça dili hâkimiyetini yitirmeye başladı ve dil ve etnisite birleşimi daha görünür ve belirgin hale geldi (Greenberg, 2004, s. 38). Yugoslavya'da 1990'larda yaşanan çatışmalar sırasında ve sonrasında Yugoslavya halkları ulus kimlik inşalarının önemli bir bileşeni olarak dili kullandılar (Greenberg, 2009, s. 193).

Dil üzerinden etno-dilsel bir kimlik inşa etme sürecinin kendisi epey zorlayıcı bir faaliyetken Bosnalı Müslüman/Boşnak, Sırp ve Hırvatların ortak dillerinin aynı diyalekt ve aksanları üzerinde mülkiyet iddialarında bulunmuş olmaları durumu daha da zorlaştırmış olmalı. Seçtikleri diyalekt ve aksan, Sırp-Hırvat dilinin en prestijli diyalekt ve aksanı olan “*neo-Štokavian ijekavian* veya coğrafi tanımıyla *Güney diyalekti*” (Greenberg, 2009, s.196).¹¹

Yugoslavya'nın dağılması ile BH'te başlayan savaş sırasında Sırp ve Hırvatlar, paramiliter birimlerinin etnik temizlik kampanyaları yürüttüğü ve kendi topluluklarının ezici çoğunluk haline geldiği bölgelerde bağımsız devletlerini ilan ettikten sonra Hırvatlar kendi *Hersek-Bosna* devletlerini ve resmi dilleri olarak *Hırvatçayı* ilan ettiler. Sırpça etkisinden tamamıyla arındırılmış “saf” bir Hırvatça yaratmak için yeni kelimeler ürettiler veya arkaik dil formlarına başvurular. Bosnalı Sırp, ülkenin kuzeydoğu kısmında kurdukları *Sırp Cumhuriyeti*'nin (SC) resmi dili

Cumhuriyeti “1954'ten sonra Sırpça/Hırvatça terimini tersine çevirdi ve Hırvatça/Sırpça olarak resmileştirdi” (Jovanović, s. 147), Hırvatların büyük bir çoğunluğu dillerini Hırvatça olarak tanımlamaya başladı.

¹¹ Çağdaş Hırvatistan, BH, Karadağ ve Sırbistan'da geniş bir alanda konuşulmakta olan diyalektler geleneksel olarak üç ana gruba bölünmüştü: Çakavian, Kajkavian ve Štokavian. Bu diyalektlerin adları, sırasıyla *ča*, *kaj* ve *što/šta* kelimelerinin soru zamiri olan “ne”yi ifade etmelerinin farklı yollarından türetilmiştir. Štokavian diyalekti Hırvatlar, Sırp, Boşnak ve Karadağlılar tarafından paylaşılır ve Sırp-Hırvatça'nın yeni ardıl dilleri olan Boşnakça, Hırvatça, Karadağca ve Sırpça'nın temelini oluşturur. Kajkavian ve Çakavian diyalektleri yalnızca Hırvatlar tarafından konuşulur. Štokavian diyalekti ayrıca Batı Štokavian (Hırvatça) ve Doğu Štokavian (Sırpça) olarak da ayrıştırılır (Greenberg, 2009, s. 197). Štokavian diyalekti iki belirgin aksandan (ağız) oluşmaktadır: Ekavian ve Ijekavian ağızları. Bu ağız farklılığını Slav dillerinde ortak olan *jat* (Ђ ѓ) ünlüsünün farklı fonolojik refleksi oluşturur. Batı Štokavian konuşanlar için *jat* ünlüsü *i* sesini verirken, Doğu Štokavian konuşanlar için *e* sesini vermektedir. İlk grup “Štokavian/ikavian” konuşmacıları olarak bilinirken, ikincisi “Štokavian/ekavian” konuşmacıları olarak adlandırılır. Štokavianın üçüncü bir ağızı daha zamanla ortaya çıkmış ve *jat ije, je* veya *i* sesi olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Bu ses orijinal sesli harfin bir kelimedeki konumuna veya sesli harfin uzunluğuna bağlı olarak yapılmıştır. Bu üçüncü ağız ise “Štokavian/ijekavian” veya Güney Štokavian diyalekti olarak adlandırılmıştır (Wikipedia, t.y.).

olarak *Sırpçayı* ilan ederek Bosnalı Sırp'ların yerel *Štokavian/ijekavian* ağızları yerine Belgrad ağızlı olan *Štokavian/ekavian*'ı dayattılar” (Greenberg, 2009, s.194). Alfabe olarak ise Kiril'i seçtiler. Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar ise Müslüman oldukları için Türkçe ve Arapçadan dillerine aldıkları kelimeler dışında kullandıkları dilin büyük ölçüde aynı olması nedeniyle “ulusa, bir bütün olarak dil aracılığıyla tarihsel derinlik kazandırmak aşılmaz engellerle karşılaşıyordu” (Anderson, 2017, s. 217).¹² Saraybosna'da Eylül 1993'te toplanan Boşnaklar Meclisi, Bosnalı Müslümanların ulus adlarının “Boşnak” olduğunu ilan ederken, dillerini de Bosnaca/Bosna dili (*Bosanski jezik*) olarak tanımladı.

2.2.4. Elitler, Milliyetçilik ve Kimliğin Bileşenleri

Smith, Foucault ve Gellner gibi kuramcılar milliyetçilik ve ulus inşa süreçlerini elitlerin yönlendirdiği ideolojik süreçler olarak görürler. Sanayileşme ve kentleşmenin sunduğu imkânlar sayesinde elitler yüksek kültür üreterek bu kimliği yüklenmeye istekli gruplara sunarlar (Gellner, 2006, s. 54). Smith (2017) halkın kabul edebileceği ideolojiyi yeniden şekillendirebilecek bir “taşıyıcı sınıf”ın önemine işaret eder. “Taşıyıcı sınıf, birleştirme ve bir grubu ulus haline getirme projesinin temel amili olur ve bu eyleminde kolaylaştırıcı olarak milliyetçiliği kullanır” (Smith, s. 15).

Smith'in *etnie*'ler formülasyonu ve *hareket ettirici olarak elitler* yaklaşımı, Bosnalı Müslüman/Boşnak ulus kimliklerinin inşa süreçlerini irdelerken oldukça açıklayıcı bir çerçeve sağlar. Zira, Bosna Müslümanlarının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan talep ettiği ve mücadele yürüttüğü dini özerklik, dini elitler ve toprak aristokratlarınca yürütülmesi bağlamında *yatay etnie*'nin, 1992-1995 Bosna Savaşı sırasında gene dini ve seküler elitlerce tüm Müslüman halkın seferber edilmesi *dikey etnie*'nin tipik bir örneğini oluşturur. Bu *dikey etnie*, savaş sırasında ve sonrasında yeni bir ulusa dönüşecektir. Bosna Müslümanlarının belirgin bir adı olmayan “isimsiz *etnie*”sinden (Smith 1987, s. 23) elitlerin yönlendirdiği bir süreçte, bir dış tehdit ve seferberlik durumunun yarattığı bir farkındalık durumunda *Boşnak* ulusu inşa edildi.

¹² Dile yapılan bu aşırı vurgu, bağımsızlık ve farklılık iddialarını, din ve soy işaretlerini silikleştirme ve bulanıklaştırma tehlikesi barındırıyordu. Diğer taraftan, dil zaten “Sırp ve Hırvatlar arasında bölünmüş olduğu için bu kavgaya geç kalmışlardı” (Greenberg, 2004, s. 136).

“Boşnak” ulus kimliğinin arkasında bir devlet olmadan ve bir ulus-devlete dönüşmeden kendi elitlerince geliştirildiği yargısına Foucault’nun (2003) “ulus devlettir, en azından taslak devlettir” (s. 223) tespitindeki “taslak devlet” ifadesi can suyu sağlar. Bir ulusun var olabilmesi için “halk, din adamları, soylular” başta olmak üzere belli bir durumda orada olabilecek herkes arasındaki birlik duygusunu gerekli, ancak yeterli bulmayan Foucault “bir milleti tanımlayan şeyin onun arkaikliği, atalardan kalma doğası ya da geçmişle olan ilişkisi” olmadığını, bir grubun ulusa dönüşmesi için “devlet kurmaya muktedir bireyler topluluğunun kendi devletini kurması” gerektiğini düşünür (s. 223). BH’i Sırp ve Hırvat uluslarıyla paylaşan Bosnalı Müslümanlar/Boşnaklar, sonunda kendi ulus-devletlerine kavuşmasalar da kendi taşıyıcı elitlerinin bir devletin sahipliğini paylaşmayı talep edebilecekleri ve Mirsad Kriještorac’ın (2022) ifadesiyle “BH devletinin kurucu çekirdeği olduklarını iddia edebilecekleri bir anda bir ulus haline geldiler” (s. 18). Ulus olma durumunda siyasal ve ulusal birimler örtüşmese de “taslak devlet” fikrine sahip oldukları süreçte bir ulusa dönüştüler.

Balkan halklarının milliyetçiliği ve ulus kimlikleri etnik mi sivil mi nitelikler taşıyordu? Milliyetçiliği ideoloji olarak gören Fransız modeline mi (sivil, yurttaşlık milliyetçiliği) yoksa genellikle bir etnik grubu tanımlamak için kullanılan özgün bir halk, folklor gibi unsurlar etrafında inşa edilen Alman modeline mi (etno-dinsel milliyetçilik) (Smith, 2003, s. 117-122) yakındı?

Balkanlar ve BH’teki milliyetçilikler ve ulus kimlikleri düşündüğümüzde bu iki milliyetçilik türü arasında bu kadar net ayrımlar yapamayız. Buralarda “her iki tür de “baskı unsurlarını, gönüllü kabulü ve üyelerinde ortak etnik köken unsurlarını” içerebilir (Kriještorac, 2022, s. 20). Gregory Baum’un (2001) “etnik ve sivil milliyetçilik arasındaki karşıtlığın liberaller ve sosyalistler tarafından, insanların kendi ulusal geleneklerine bağlılıklarından dolayı kendilerini suçlu hissetmelerini sağlamak için kolaylıkla ideolojik bir silah olarak kullanılabilir” uyarısını akıldan çıkarmamalıdır (s.121). “Liberal toplumu yaratan sivil milliyetçiliğin etnik anılara sahip olmaya devam” ettiğini ve “etnik milliyetçiliğin, halihazırda akraba olmayan fakat gelecekte belli koşullar altında olma ihtimali olanları bünyesine dahil etme (yurttaş olarak) özlemlerini de. Balkanlar ve BH’teki milliyetçilik türleri arasında

daima bir geçişkenlik vardır. Kaldı ki, Balkan ulus devletlerinin “kendi isyanları sonucu değil, böyle devletlerin kurulması için kendince nedeni olan Avrupa güçlerince” (Karpas, 2012) ellerine tutuşturulan dil, din, etnisite reçeteleriyle kurdurulduğunu hatırladığımızda bu tipolojileştirme sorunlu görünür. Balkanlar’ın ulus-devletlerinin sivil ve siyasi olarak tanımladıkları milliyetçilikler ve ulus-devletler esasında fazlasıyla etnik ve dilsel milliyetçiliklerin özelliklerine sahiptir. Bunun tek bir istisnası vardır: BH. Ülkenin etnik çoğulculuğu, nüfusunun ezici çoğunluğunu Müslümanların oluşturması, Sırbistan ve Hırvatistan gibi kendi bünyelerine katma hayalleri kuran komşu ulus-devletlerin varlığı gibi nedenlerle BH sivil bir devlet olarak tasarlandı. Ancak bu tasarım, ülkenin etnik fay hatları boyunca bölünmesini engelleyemedi.

Özetlersek; ülkelerini paylaştıkları diğer Slav halklarla ortak köken ve ortak dil nedeniyle Boşnak ulus kimliğinin etnik sınırını din oluşturdu. Kimliğin ikinci önemli bileşeni siyasi unsur olarak görülebilecek “toprak ve bölge” bileşeni olan BH oldu. Diğer kurucu uluslar olan Sırp ve Hırvatların aksine BH toprakları Boşnakların gerçek bir siyasi gücü temsil ettikleri tek yerdi. BH’in toprak bütünlüğü ve bir devlet olarak hayatta kalması, Boşnakların siyasi varlık ve ulus olarak devamı için olmazsa olmaz ve en kırılgan unsurdu. BH topraklarını Sırbistan ve Hırvatistan gibi iki komşu ulus devlete bağlamayı arzulayan iki ulus ile aynı toprakları paylaşmak zorundalardı. Etnik ve dini çağrışımları barındıran “Boşnak” ulus kimliği ile bölge ve toprak bütünlüğünü ima eden “Bosnalı” ulus kimliği arasındaki ileride göreceğimiz gerilimin temel nedeni de buydu. Bugün bile devletin sivilliği ve yurttaş milliyetçiliği için mücadele veren tek halk, başka anavatanları olmayan ve ülkeyi iki kurucu halkla paylaşmak zorunda olan Boşnaklardır.

Boşnak ulus kimliğinin temellendiği son unsur ise günümüz Boşnaklarının ana dilleri olarak ortaya konan “Bosna dili/Bosnaca” (*Bosanski jezik*) oldu. Dilin adı “Boşnakça” (*Bošnjački jezik*) değil, “Bosnaca/Bosna dili” (*Bosanski jezik-Bosnian language*) olarak yerleşti ve genel kabul gördü. Ancak BH’te yaşayan Sırp ve Hırvatlardan dilin adı konusunda da itirazlar yükseldi. Boşnak dilbilimciler “Bosna dili/Bosnaca/*Bosanski jezik*” kullanımının tarihi ve geleneksel kökenlerine vurgu

yapsalar da¹³ dillerini etnik çağrışımları olan *Boşnakça* olarak değil de *Bosna dili/Bosnaca* olarak adlandırmalarının ülkedeki tüm ulusları kapsayan ve onların Sırpça ve Hırvatça dillerine baskı uygulayan politik bir manevra olarak görüldü.

Günümüz Boşnakları; bir anavatan, İslam inancı ve Bosna dili/Bosnaca bileşenleri çerçevesinde inşa edilen “Boşnak ulus kimliği”, ülkenin yaşaması için vatandaşlık temelinde bir milliyetçilik, sivil bir devletin yurttaşlığı biçimine (*Bosna ulusu-Bosanska nacija*) dönüşme ile etnik kimliğini (*Boşnak-Bošnjak*) koruma arasındaki gerilimli ve kararsız mücadelesini devam ettirmektedir. Babuna'nın (2008) ifade ettiği gibi Boşnaklar ne olduklarından çok ne olmadıkları (Sırp ya da Hırvat değiller) konusunda her zaman çok daha net olsalar da (s. 47) Boşnakların dini ve siyasi elitlerinin sunmuş olduğu bu üç bileşen, adlandırmalar ve temsiller konusunda devam eden tartışmalarla birlikte Boşnak ulus kimliğine yerleşmiştir.

2.3. TARİHSEL SÜREÇTE KİMLİKLER

2.3.1. Osmanlı ve Kimlik: İslamlaşma

Balkan Yarımadası'nın Güney Slavlarının bir kısmının Boşnak kimliğinin oluşma sürecinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde İslamiyet'i benimsemeleriyle başladığı hususunda birçok tarihçi arasında geniş bir mutabakat vardır (Babuna, 2000, 2008; Cigar, 1995; Filipović, 1971; Hadžijahić, 1990; Handžić, 1975; Imamović, 2018; Malcolm, 1999a; Karić, 2023, Karčić, 2022). O halde, Boşnak ulus kimliğinin oluşum serüveninin başlangıcını Osmanlı'nın yarımadaya gelişiyle başlatmalıyız.

Osmanlı, BH'i uzun sayılabilecek bir süreçte fethetti. Fetih, 1463'te başladı, ülkenin güneyindeki Hersek bölgesi Bosna bölgesinden yaklaşık 20 yıl sonra Osmanlı topraklarına katılabildi. Fetih tamamlandıktan hemen sonra Bosna bir Osmanlı sancağına dönüştürüldü. 1580'de Bosna ve Hersek ile birlikte Slovenya ile Dalmaçya'nın bir bölümünü kapsayan “Bosna Beylerbeyliği” oluşturularak Beylerbeyliğin merkezi Banja Luka (Banaluka)'ya taşındı (Gölen, s. 365).¹⁴ Rumeli

¹³ Bkz. <https://stav.ba/vijest/zasto-bosanski-jezik-nije-bosnjacki-jezik/7729> (06.02.2024 tarihinde erişildi).

¹⁴ Bu tarihte Saraybosna'da tahmini 40.000 kişi yaşıyordu ve şehir Batı Balkanlar'ın en büyük ticari merkez haline geldi (Gölen, s. 366).

Beylerbeyliğine bağlı sancaklar Bosna Paşalığına bağlandı (Babuna, 2010, s. 182).¹⁵ Bir serhat (uç bölgesi) olan Bosna ve Hersek Osmanlı İmparatorluğu için daima özel bir yere sahip oldu ve Osmanlı yönetiminde 415 yıl kaldı.

BH halkının İslam ile ilk teması muhtemelen Osmanlı fethi öncesinde, 9. yüzyılda Dalmaçya kıyılarına kadar gelen Müslüman tüccarlar üzerinden olmuştur. Muhamed Hadžijahić (1990), *Porijeklo bosanskih muslimana* adlı çalışmasında belgeler ve mezar taşlarından elde edilen bulgular ışığında Saraybosna'nın 1463'den önce de bir Müslüman nüfusa sahip olduğunu söyler (s. 78).

Bosna'nın fethinden önce yaşanan İslamlaşma ile ilgili en dikkate değer noktalardan biri, Osmanlı'nın bölgeye yerleştirdiği göçebeler arasındaki çok sayıda dervişin bölgede kurduğu tekke ve zaviyelerin BH'in Slav halklarının İslam ile tanışmalarının ilk adımı olduğudur.¹⁶ BH'te İslam'ın derviş tarikatları üzerinden yayılışı ve kabul görüşü, yalnızca bölgenin dini yapısını etkileyen bir unsur olmadı. İhtida eden Slav halkların sosyal, siyasal ve ekonomik yaşam tarzlarını ve yaşanan ve algılanan İslam'ın doğasını da biçimlendirdi.¹⁷

Nedim Filipović (1971) başta olmak üzere çeşitli yerli ve yabancı tarihçilerin incelediği Osmanlı defterlerinden çıkan sonuçlar, Bosna'da Müslümanların sayıca mutlak çoğunluğa ulaşmasının 150 ila 250 yıl gibi bir sürede gerçekleştiğini göstermektedir. İslamlaşmanın uzun bir sürece yayılmış olması bu olgunun gönüllü bir nitelik taşıdığını kanıtlamaktadır. İslam'a ihtidanın gönüllü bir şekilde gerçekleşmiş olduğu konusunda Imamović'in İpek Patrikhanesi ve Ahidname'yi örnek olarak vermesi son derece anlamlıdır. Patrikhane'nin yeniden faaliyete geçmesi

¹⁵ Bosna Vilayeti 1830 yılında yedi sancağa bölündü: Saray (Sarajevo), İzvornik (Zvornik), Hersek, Yeni Pazar (Novi Pazar), Bihke (Bihać), Banaluka (Banja Luka) ve Travnik Sancakları.

¹⁶ Fetihden önce bölgeye yerleşmeye başlayan tarikat ve dervişlerin yayılma hızı fetihle birlikte arttı. Mevlevi, Bektaşî, Nakşibendi, Rifai, Kadiri, Bayramî, Gülşeni, Halvetî, Melamî, Sadi, Sinani, Şazeli ve Hamzavi tarikatları 15. yüzyıldan itibaren BH topraklarına sirayet etmeye başladılar (Malcolm, 1999a, s. 177-181). Džemal Čehajić (1986), fetih sırasında Osmanlı ordusunda görev alarak şehit düşen Horasanlı Aynî Dede ve Şemsî Dede gibi isimlerden bahseder (s. 21).

¹⁷ Ines Aščerić-Todd'un Bosna'da Dervişler ve İslam (2018) adlı çalışmasında "Balkanlar'daki Osmanlı fethi ve iskanında pay sahibi olan derviş tarikatlarının heteredoks" doğasına ve "İslami olmayan adet ve gelenekleri hoş görme ve hatta benimseme eğilimleri"nin Balkanlar'da İslam'ın yayılmasındaki önemli rolüne yapılan vurgu ilginçtir. Derviş tarikatlarının "senkretizmi" ve "Müslüman heterodoksi ile Hıristiyan heretizmi" arasındaki yakınlık, hatta "birbirinin yerine geçebilme" (Aščerić-Todd, s. 17,18) özelliği, Bektaşî geleneğinin çok güçlü olduğu Balkanlar ve BH'te algılanan ve yaşanan İslam'ın doğasını anlamak için üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

ve hatta Bosna'daki Fransiskenlere Ahidname ile dini özgürlük tanınması bile Bosna halkının İslam'a geçişini yavaşlatmamıştı (s. 177-178).

Milliyetçi Sırp ve Hırvat tarih yazımlarını dışarda bırakırsak, BH'in İslamlaşması üzerine yazan tarihçilerin üzerinde önemle durdukları diğer noktaları şu şekilde belirleyebiliriz: Osmanlı'nın Yeniçeri Ordusu'na asker toplamak için 15. ve 16. yüzyıllarda kullandığı *devşirme* sistemi bölgenin İslamlaşması üzerinde önemli etkiler bıraktı. Avrupa ve Balkan Hıristiyan ailelerinin çocuklarının İstanbul'a götürülerek eğitildiği bu sistemle "Balkan gençleri yeniçeri ordusunda ve Osmanlı sarayında önemli görevler üstendiler.¹⁸ Osmanlı Devleti'nin savaşlardaki olağan uygulamalarından biri olan düşman askerlerinin yanında yerel halktan da esirler alınması İslamlaşma konusunda diğer bir etkendi. Azat edilmiş olan kölelerin iş imkânları nedeniyle çoğunlukla büyük kasabalara yerleşmesi, bu kasabaların nüfuslarının ağırlıklı olarak Müslüman olmasına katkıda bulunuyordu. Birçok Balkan şehrine göre refah seviyesi yüksek olan Saraybosna ve benzer Bosna kentlerinin sunduğu bu ihtişamlı "tablonun içinde yer alabilmek için birçok Bosnalının memnuniyetle İslam dinine kucak açması anlaşılabilir bir durumdu" (Malcolm, 1999a, s. 126). Imamović'in ifade ettiği gibi Bosna şehirlerinin uygarlığına damgasını vuran İslami geçim formları, şehrin ait olduğu medeniyetin yaşam tarzına ve inancına göre dizayn edilmiş yapıları ve mimarisi, şehir sakinlerini şehrin kurallarına göre hareket etmeye uyumlandırıyor ve onları cezbediyordu¹⁹ (s. 215) ve bu durum İslamlaşmayı destekleyen bir rol oynadı. Başta Osmanlı tahrir defterleri ve Papalık temsilcilerinin

¹⁸ Sultan I. Murat döneminde kurulan Yeniçeri Ocağı mensupları görevde oldukları sürece hiç evlenmezler, yirmi yıllık zorunlu görevlerini tamamladıktan sonra geldikleri ülkelere geri dönerek kendilerine başışlanmış toprakların sahibi veya yönetici olarak hayatlarını sürdürürlerdi (Malcolm, s. 122). Bir Doğu Bosna kasabası olan Vişegrad'ın Sokolović köyünde doğan Vezir-i Azam Sokollu Mehmed Paşa gibi Osmanlı sarayında önemli görevlere gelmiş çok sayıda Balkan kökenli devlet adamı *devşirme* sistemi ile Osmanlı'nın askeri ve idari sistemine dahil edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bosna Hersek kökenli 9 (bazı kaynaklara göre 22) vezir-i azam görev yapmıştı: Sokollu Mehmed Paşa ve Rüstem Paşa Opuković'in yanı sıra Hadım Sinan Paşa, Damat İbrahim Paşa, Kara Davut Paşa, Topal Recep Paşa, Mostarlı Mustafa Paşa, Tiryaki Hasan Paşa ve Cezzar Ahmed Paşa gibi Osmanlı sarayında önemli mevkilerde görev yapmış isimlerden bahsedilir. Imamović (2018), Bosna'da 1515, 1565, 1573, 1578 ve 1589 yıllarında devşirme uygulaması yapıldığına dair kayıtların mevcut olduğunu, bunun da devşirmenin düzenli aralıklarla değil, ihtiyaca binaen yapıldığını gösterdiğini yazar (s. 203).

¹⁹ Son Bosna kralı Stjepan Tomašević (1461 – 1463), Papa'yı Türklere karşı bir haçlı seferine ikna etmek için yazdığı mektupta "Türklerin "birkaç kale inşa ettiklerini, köylülere dostane davrandıklarını, onlara katılan herkesin özgür olacağını vaat ettiklerini" belirtiyor ve halkının onlara sunulan yaşam tarzının cazibesine kapılarak kendisini terk edeceğinden duyduğu endişeyi dile getiriyordu (Imamović, 2018, s. 216).

raporları olmak üzere birincil kaynaklar üzerinde ciddi tarihçilerin araştırmalarının kanıtları olan řu tespite inanmamamız için hiçbir neden bulunmamaktadır: Bosnalı Müslümanların etnik oluşumlarının başlangıcı olarak işaretleyebileceğimiz Güney Slavların bir bölümünün İşlam’a ihtidası Sırp ve bazen Hırvat tarih yazımının ileri sürdüğü gibi hızlı ve radikal bir biçimde gerçektelemedi, 150 ila 250 yıl gibi uzun bir süreçte tamamlandı. Enes Karić’in (2023) tespit ettiğı gibi, “bu süreçler zamanla Bosna’da ve Balkanlar’da dinsel ve etnik bir varlık kazandı” ve “bugünkü Bořnak ulusunun ataları ve öncüleri olan yeni bir *etnos* ortaya çıkardı” (s. 3).

2.3.1.1. Kapudaniya²⁰ ve Ulusal Etnos

Güney Slavların bir kısmının İşlam’a ihtida etmesi ile oluşan *etnos*’u Bořnak ulusuna dönüştürecekle “hareket ettirici” güç *kapudaniya* (*kapetan-kapetanlık*) adıyla Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bosna’ya özgü sosyo-politik bir yapı olarak 16. yüzyılda belirmeye başladı. Karlofça Antlaşması’nın (1689) neden olduğı kayıplar “Bosna’nın askeri ve stratejik organizasyonuna özel önem” verme ihtiyacını doğurmuştu (Pelidija, 2011, s. 114). Sınır bölgesinde görev yapan askeri yönetici olarak *kapudan*, orduyu toplamak, sınırı geçen yolcuları denetlemek, yolları haydutlardan temizleyerek güvenli kılmak gibi görevleri yerine getirirdi. 17. yüzyılda iç bölgelere kadar genişletilen *kapudaniya* sistemi bir süre sonra babadan oğula geçen bir sistem olarak algılanmaya başlandı (Imamović, s. 76).

Tarihçi Avdo Sućeska’nın (1965) İmparatorluğun diğer bölgelerinde rastlanmayan bir aristokrasi gelişimi olarak nitelediğı (s. 165) *kapudaniya* kurumu zamanla Bosna’nın yerel askeri gücünü oluşturarak *kapudanları* güçlü siyasi konumlara sahip *ayanlara* dönüştürdü (s. 193).²¹ 19. yüzyılda kadılıklardaki mutlak iktidarlar haline gelen *ayanların* çıkarları merkezi iktidarın çıkarlarından ayrı olmadığı için bu durum sorun oluşturuyordu. Ancak “Sultan II. Mahmut’un (1808-1839) 1808’deki reform projesi ile merkezileşme yönelimi”, Tanzimat²² (1839-1876) ve

²⁰ Kapetaniya şeklinde kullanımlara da rastlanabilir.

²¹ Pelidija (2011), oluşumunda 20.000 kadar askerden oluşan *kapudaniyanın* 18. yüzyılın başlarında 60.000 kişiye çıktığını belirtir (s. 114). 1829 yılında Bosna’da 39 *kapudanlık* vardı (Imamović, 2018, s. 160).

²² 3 Kasım 1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun okunmasıyla başlatılan Tanzimat (*Tanzimat-ı Hayriye*) reformları çerçevesinde Osmanlı tebaasının can, mal ve namus güvenliğini garanti altına

Islahat reformları²³ sınır eyaleti BH’te de uygulamaya kondu.²⁴ II. Mahmut’un 1815’te önde gelen *ayanları*, 1826’da Yeniçeri Ocağı’nı ortadan kaldıran, 1830’da tımar sistemini resmen bitiren reformları *kapudan* ve *ayanların* çıkarlarına ters düşünce “konumlarını maddi çıkar için kullanan” (Babuna, 2010, s. 19) Bosna *ayan* ve *kapudanları* ayaklandı (Imamović, s. 163).

Ayaklanmayı başlatan olay, Yeniçeri Ocağı’nın lağvına ilişkin İmparatorluk fermanının 15 Temmuz 1826 tarihinde Saraybosna’da okunmasıydı. İmparatorluk emrini tanımadıklarını ilan eden Yeniçeriler, yerel görevlilerin ve din adamlarının²⁵ da desteğini alarak merkezi yönetime başkaldırdı. Bu isyan, diğer Rumeli eyaletleri için emsal oluşturmaması için Bab-ı Ali tarafından çok sert biçimde bastırıldı.²⁶ Ancak imtiyazlarını kaybetmek istemeyen yeniçeriler ve *kapudanlar*²⁷ direnmeye devam ettiler. Direnişin başında Bosna’nın kuzeydoğusunda yer alan Gradačac *kapudanı* Husein Kapudan Gradašćević vardı. 1830-1831 yılları arasında vuku bulan bu başkaldırı çok şiddetli çatışmalara neden oldu. Esasında Osmanlı reformlarına karşı tepkinin yanı sıra başka birtakım sebepler de vardı. Bu sebeplerden birisi Osmanlı’nın

alınıyor, adil bir vergi ve mecburi askerlik sistemi getiriliyordu. Hatt-ı Hümayun’da ayrıca devlet memurlarına düzenli maaş ve rüşvetin ortadan kaldırılmasını temin eden bir dizi tedbir yer alıyordu.

²³ Tanzimat reformları konusunda devletin ciddiyetini ve kararlılığını göstermek isteyen Sultan Abdülmecit (1839-1861), 18 Şubat 1856’da Islahat Fermanı’nı yayınlayarak imparatorluğun modernizasyonu yolunda atılan adımları tahkim etti. Ferman’ın BH’i en çok ilgilendiren yönlerinden birisi Osmanlı vatandaşlarının eşitliğini sağlamaya yönelik tedbirlerdi. Örneğin, temsili bir hükümet, “Osmanlı” vatandaşlığı, yazılı hukuk, yazılı anayasa, matbaa, eğitimin modernizasyonu, gayrimüslimlerin askere alınması ve cizyenin feshi, vb. (Karčić, 2022, s. 35).

²⁴ 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı Bosna’nın Müslüman elitlerini çok kızdırmıştı. Hıristiyan tebaaya eşit haklar veren Tanzimat reformları, Müslümanların Hıristiyan komşuları (Sırlar, Hırvatlar, Karadağlılar) karşısındaki üstünlüklerini sona erdirdiği gibi Bosna Eyaleti üzerinde merkezi denetimi artırıyordu (Malcolm, 1999, s. 205-206; Karčić, 2022, s. 48). 1856 Islahat Fermanı ise Karpat’ın (2012) ifadesiyle, Osmanlı siyasal birliğinin ve sultanın yönetimi altında etnik-dinsel gruplar arasında var olan uyumun tabutuna son çiviye çakıyordu (s. 33).

²⁵ Yeniçerilerin destekçisi toplam “374 müftü, kadı, imam, hatip, bey, haseki, alemdar ve serdengeçti” yeniçeriliğin Bosna’da devamını talep eden ve gerekçelerini belirten bir dilekçeyi imzalayarak Sultan’a gönderdiler (Karčić, s. 36).

²⁶ “Saraybosna, Travnik ve diğer kasabalarda en az 123 kişi infaz edildi, 142 kişi sürgüne gönderildi ve 69 kişiye para cezası verildi. Yaklaşık 70 kişi eyalet toprakları dışına firar etti” (Aličić, 1996, s. 173).

²⁷ Tarihçi Fikret Karčić (2022), *yerli kulu* (yerel yeniçeriler) kategorisinde olan Bosna yeniçerilerinin genellikle esnaf ve tüccar olduğunu, halkın vergiden muaf olmak ve “sivil” mesleklerine devam ederken askerlik maaşı almak için yeniçerilik makamı satın alabildiğini belirtir. Bu uygulama sonucu yeniçerilerin sayısı artarken askeri yetenekleri zayıflamıştı. Zaten savaşa çağırıldıklarında çok ender gidiyor, genellikle bedel ödeyerek savaşa gitmiyorlardı. “Doğal olarak bu insanlar daha organize ve daha disiplinli bir ordu kurulmasına karşı çıktı” (Karčić, s. 39). *Kapudanların* da imtiyazlarını yitirme endişesi vardı elbette. Ancak, yeni oluşturulacak askeri birliklerin BH’i koruma ve savunma konusunda kendileriyle aynı motivasyona sahip olmayacağı konusunda duydukları endişeleri de hesaba katmak gerekir (Karčić, s. 40).

Rusya ile savaşı sonunda imzalanan Bükreş Antlaşması'nda (1812) öngörülmüş olan ancak Osmanlı'nın ertelediği bir kararın 1829 yılında uygulamaya konarak Drina Nehri kıyısında bulunan ve ağırlıkla Müslümanların yaşadığı altı nahiyenin Sırbistan Prensiği'ne bırakılmasıydı. Osmanlı merkezi yönetiminin ordu, bürokrasi ve ulemâ için öngördüğü yeni kılık kıyafet²⁸ uygulaması ise bardağı taşıran son damla oldu.

Merkezden dayatılan değişiklikler Bosnalı Müslümanlar tarafından İslami geleneğe ve yaşam tarzlarına saldırı olarak algılandı. *Kapudanlar*, yerel eşraf, toprak sahipleri, ulemâ ve halk bir araya gelerek bu değişikliklere uymama kararları Sultan tarafından dikkate alınmazsa BH'in otonomisi için isyan edeceklerini ilan ettiler. Bosna'nın askerî komutanı (*serasker*) olarak seçilen ve "Bosna Ejderi" adı verilen Husein Kapudan Gradašević topladığı ordularla birlikte Kosova Eyaleti'nde Osmanlı Ordusu ile savaşa tutuştu. Tarihe İkinci Kosova Savaşı olarak geçen savaşı Bosnalı Müslümanlar kazandı; ancak Mustafa Reşit Paşa'nın müzakere bahanesiyle yürüttüğü ustalıkla oyalama taktikleri ve isyancı liderler arasındaki rekabet sonucunda Kapudan Gradašević ordusunu alarak 1831 yılında Bosna'ya geri döndü, Orta Bosna kasabası Travnik'i işgal etti, Bosna'nın kontrolünü yerel vezirden aldı ve bir meclis toplayarak kendisini vali ilan ettirdi. Gradašević'in bu girişimine Osmanlı merkezi yönetiminin cevabı çok sert oldu. Birkaç aylık çatışmadan sonra 1832'de Bosna'daki bütün isyancılar bastırıldı ve sükûnet temin edildi.²⁹ Bu olaydan sonra *kapudanlık* müessesesi kaldırılarak yerine *mütesellimlikler* kuruldu. Birçok *kapudan*, *ayan* ve sipahi mütesellim olarak tayin edilerek merkezi idareye bağlı kılındı (Duraković, 1993, s. 55; Gölen, 2013. s. 368; Jelavich, 2006, s. 379).

Çağdaş Balkan tarih yazımı sonradan "Bosna Ejderi" olarak adlandırılan Kapudan Gradašević figürünü Osmanlı yönetimine karşı direnen ilk "milliyetçi

²⁸ Yeni kıyafetler Karčić'in ifadeleriyle şöyleydi (2022, s. 40): "Bir Kuzey Afrika şapkası olan fes ve Avrupalı tarz üniformalar asker ve memurlar için zorunlu kılındı. Siyah bir redingot (*stambouline*) ve fes, Osmanlı bürokratlarının resmi kıyafeti oldu. Beyaz sarık (*saruk*), ulemânın daha önce giydiği kavuğun (*kauk*) yerini aldı."

²⁹ Karčić (2022), isyancıların bozguna uğratılmasının geniş kapsamlı ve ağır sonuçlarını şöyle sıralar: Eski sınır askerî teşkilat sistemiyle birlikte yerel komutanların karargâhı lağvedildi. Dört taburdan oluşan *Redif-i Asâkir-i Mansûre* dışında düzenli bir ordu kurulmadı. Bu, Bosna'nın savunmasını çok zayıflattı. Bosnalı ileri gelenler, özellikle güneydeki (Hersek) bazı *ayanların* Osmanlı güçlerinin yanında yer almaları ve zafer kazanmasına katkıda bulunmalarından sonra bölündü" (s. 43). Karčić'in bahsettiği ayanlar bu isyanda Husein Kapudan'a muhalif olarak İstanbul'u destekleyen Hersekli Ali-paşa Rizvanbegović ve Gradačac'lı İsmail-aga Cengic'ti. İsyandan sonra Hersek bölgesi Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık yapıldı ve başına Ali-paşa Rizvanbegović getirildi (Gölen, 2013. s. 368).

Bosnalı Müslüman” olarak Bosna Müslümanlarının milliyetçi muhayyilesine yerleştirmiştir. İsyan başlattığı dönemde askeri güçleri arasında bazı gayrimüslim Bosnalıların bulunması nedeniyle “Bosna” milliyetçileri tarafından ilk birleştirici Bosnalı lider³⁰ olarak konumlandırılmıştır. İsyan hazırlığındaki Husein Kapudan’ın destek talep etmek için Avusturya-Macaristan makamlarına ve Sırbistan Prensi Miloš Obrenović’e (1780–1860) gönderdiği mektuplarda Bosnalılar için “Bošnjaci” (*Boşnaklar*) ya da “Bosanska nacija”(Bosna halkı) gibi ifadeler kullanmış olması, Boşnak kimliğine vurgu yapması bakımından başta Mostarlı tarihçi Muhsin Rizvić (1980) olmak üzere bölge tarihçileri tarafından önemli bulunur (s. 49).

Başlangıçta Osmanlı’nın modern reformlarını ve yeniçeri ocağının kaldırılmasını protesto etmek için başlayan isyana, Drina kıyısındaki bazı BH topraklarının yarı özerk Sırbistan’a verilmesi üzerine geniş halk kitlelerinin destek vermesini Robert Donia (2006), Bosnalı Müslümanların BH’in bağımsızlığı ve bütünlüğü konusundaki derin hassasiyetlerini göstermesi bakımından önemli bulur (s. 27). Bu aynı zamanda Osmanlı yönetiminde Müslümanlaşmış olan Bosna Slavlarının Hıristiyan Slavlardan kendilerini ayırıştırarak ve ayrı bir medeniyete ve bölgeye ait olma bilincini de içeren dini, kültürel ve siyasi bir bilinç geliştirmiş olduklarını da gösterir (Rastoder, 2020, s. 28). Henüz belirgin bir ismi olmayan bir *etnie*’nin (Smith’in “isimsiz *etnie*”si) belirli bir anavatan (*kutsal vatan*) aidiyet ve “tarihi bir süreklilik duygusunu” (Smith,1991, s. 45-46), “zaman ve mekânda yayılan geniş bir aile olma bilincini” (Smith, 1991, s. 46) gösteren bir öze işaret eder. Bosnalı Müslümanların kültürel birikimi ve onları zorlayan siyasal ve toplumsal şartlar bir ulus bilincine ve milliyetçiliğe doğru ilerleyecek olan “kolektif bir kader vizyonu”nu (Smith, 2003, s. 45) açığa çıkarır. Bu vizyon modern dönemde ulus olma taleplerine altlık görevi görecektir.

Bosnalı Müslümanların Husein Kapudan ile başlayan direnişlerinin altında yatan *etnie* bilincini Francine Friedman’ın (1996) yaptığı gibi “Osmanlı karşıtı bir form”³¹ olarak yorumlamak fazlasıyla aceleci bir yorum gibi görünmektedir. 19.

³⁰ Husein Kapudan’ın memleketi olan Gradačac’ın Preporod Kültür Derneği, İstanbul’daki mezarının Bosna’ya taşınması için bir girişim bile başlattı (Bkz. Kriještorac, 2022, s. 50).

³¹ Francine Friedman (1996), *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation* adlı çalışmasında Bosnalı Müslümanların yerel gayrimüslimlerle birlikte Osmanlı merkezine karşı direnişlerinin “din ile değil

yüzyılın ikinci yarısında BH’te vuku bulan ve toplumsal kökenlere sahip olsa da Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan gibi “Doğu Sorunu”nu çözmeye niyetli büyük güçlerce tetiklenen ve nihayetinde Sırp ve Karadağlıların milliyetçi ayaklanmalarına dönüştürülen köylü isyanları karşısında Bosnalı Müslümanlar tüm tabaka ve sınıflarıyla Osmanlı’nın yanında durarak dayanışma gösterdi. Bunun anlamı şuydu: Bosnalı Müslümanlar, bu hareketlenmeleri kendilerini özdeşleştirmiş oldukları Osmanlı Devleti’ne ve BH’teki Müslüman varlığa bir tehdit olarak algılamıştı. Bu dayanışma, Bosnalı Müslümanların, Müslüman kimliklerini güçlendirici bir etki yaparken, “varlık yokluk mücadelesi veren *ayanlar* ile reaya arasındaki” mesafeyi kısaltması bakımından “İslam, Boşnak toplumu için birleştirici bir işlev görmüş, ortak bir kültürel faktör olmuştur” (Babuna, 1010, s. 190).³² “Ait oldukları devlete yönelik dış tehditlere ülkelerine yönelik iç tehditler de eklenince ülkedeki Müslümanlar birbirine yaklaştı” ve devletlerinin yanında durdu (Babuna, 2000, s. 20). “Bu durumda ortak dini inanca sahip olmak hem ortak bir siyasi ideoloji hem de kültürel bir birliktelik zemini oluşturdu” (Babuna, 2000, s. 21).

BH’in 1878’de Avusturya-Macaristan tarafından işgalinin Osmanlı Devleti’ne ait topraklara doğru başlattığı büyük göç olgusu da Bosnalı ve Sancak’lı Müslümanlardaki aidiyet duygusunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu göç olgusu Müslümanların Osmanlı ile kurduğu “ortak kader duygusu” kadar birlikte yaşadığı Hıristiyan nüfus ile sahip olduğu “etnik, dil ve hatta kültürel kopuşu” göstermektedir (Rastoder, 2010, s. 14). Öyle görünüyor ki, Osmanlı yönetimine karşı Bosnalı Müslümanlardaki direnişin altındaki “isimsiz *etnie*” bölgedeki gayrimüslim Slavlardan daha fazla, aynı dini ve kültürel medeniyete ait olma bilincinin çerçevelediği *Osmanlı* ve *Müslüman* olmaya daha çok yakınsamaktaydı. Bu aidiyet duygusunda Osmanlı çekilişi ile birlikte bölgede vuku bulması muhtemel Müslüman katliamlarından duyulan korkunun etkili olması sonucu değiştirmez.

Husein Kapudan’ın isyanının Bosnalı Müslümanların “Boşnak” kimlik algısını biçimlendirdiği doğrudur; ancak “Boşnak” olmak bilinci, ülkede yaşayan gayrimüslim

coğrafya, yerel güç ve ortak dil ile bağlantılı bir vatanseverlik duygusunun” gelişmeye başladığına işaret ettiğine vurgu yapar (s. 80). (Aktaran Karčić, 2022, s. 70).

³² Babuna’nın (2000) tespitiyle “Müslüman köylülerin devlete verdikleri vergilerin azaltılması köylüleri Müslüman elite (daha da) yaklaştırdı” (s. 21).

Slav halklardan dini aidiyet bakımından farklı olmayı güçlü bir biçimde içeriyordu ve söz konusu halkların saldırgan milliyetçiliklerine karşı bir koruma kalkanı işlevi görüyordu. 1850 sonrası vuku bulan toplumsal gelişmelerde Bosnalı Müslümanların Osmanlı'ya karşı başkaldıran gayrimüslimler karşısında devletlerinin yanında durmaları “Boşnaklık” bilincinin en önemli bileşen ve göstergesinin “Müslüman” olmak olduğu şeklinde yorumlanabilir. Osmanlı karşıtı ya da değil, Bosnalı Müslümanlar “belli bir kimlik ve dayanışma bilinci ile kendine ait çıkar ve talepleri olan bir Müslüman etnisitesi” geliştireyordu (Babuna, 2000, s. 21). Bu etnisite, Husein Kapudan Gradašćević'in isyan hareketinin toprak aristokratlarınca yürütülmesi bağlamında *yatay etnie*'nin, 1850 sonrasında Sırp, Hırvat ve Karadağlıların milliyetçi ve bağımsızlık yanlısı isyanlarına karşı kendi kimliklerini korumak ve Osmanlı İmparatorluğu ile kenetlenmek amacıyla tüm Bosnalı Müslüman katmanlarının bir araya gelişi bağlamında ise *dikey etnie*'nin tipik bir örneğiydi.

Bir ulus bilinci olarak Müslüman etnisitenin “hareket ettiricisi” olarak 1850 sonrası süreçte ortadan kaldırılan Bosnalı Müslüman elitlerin (*ayanların*) yerine zamanla yeni Bosnalı Müslüman elitler ortaya çıktı. Bir zamanların yeniçerileri olan askeri elitler ve *ayanlar* toprak sahibi veya ticaret erbabı elitlere dönüştüler. Bunlara Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli merkezlerinde yüksek eğitimler alarak ülkelerine dönen bürokratik ve dini elitler³³ eklendi. Üyelerinin kesin olarak ayrışmadığı bu üç elit tabaka “birkaç yüzyıl boyunca BH'in kilit oyuncularına haline geldiler” (Kriještorac, 2022, s. 50) ve halklarının kanaat önderleri olarak hareket ettiler.³⁴

2.3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kimlik ve Ad ve Dil

Osmanlı İmparatorluğu resmî belgelerinde BH halkını “Boşnaklar, Boşnak taifesi, Bosnalı takımı, Bosnalı kavmi” gibi ifadelerle tanımlar. Ancak bu ifadelerle tüm Bosna halkının mı yoksa yalnızca Müslüman olan Bosnalıların mı kastedildiği noktasında konu ile ilgilenen araştırmacıların kafasını karıştıran ikili bir yorum mevcuttur. Örneğin, Noel Malcolm (1999a) ve Enes Karić'e (2023) göre Osmanlı,

³³ Amila Buturović (2015), BH'in “bir veya iki yüzyıl içinde” kendi dini elitlerini geliştirdiğini ifade eder (s. 18). Bkz. Buturović, Amila. (2015). *Carved in Stone, Etched in Memory: Death, Tombstones and Commemoration in Bosnian Islam since C. 1500*. Burlington: Ashgate.

³⁴ Robert Donia (1981), BH'i işgal ettiğinde Avusturya-Macaristan'ın karşısında üç tür Bosnalı Müslüman elit bulunduğunu belirtir: “Din adamları, ticari girişimciler ve toprak sahipleri” (s. 6).

“Boşnaklar” ifadesini yalnızca Bosnalı Müslümanları tanımlamak için kullanmadı. “Bosnalılar” anlamında bölgesel bir tanımlamaydı (Amerikalılar gibi) ve Bosna’da yaşayan Müslim ya da gayrimüslim tüm halkları ifade ediyordu. (Malcolm, buna rağmen, “kendilerini Bosnalılar/Boşnaklar (*Bošnjaci*) olarak adlandıranların yalnızca Bosnalı Müslümanlar olduğunu da belirtir (s. 242)). Mustafa Imamović (2018), Smail Balić (1995), Osman Ibrahimagić (2017) ve Aydın Babuna (2000, 2008, 2010) gibi tarihçiler ise Osmanlı’nın “Boşnak” adını yalnızca Bosnalı Müslümanlar için kullandığını, bu adın ülkedeki tüm halkları ifade etmek için yalnızca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde yükselen Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin önüne geçmek amacıyla tercih edildiğini ifade ederler. Balić (1995) bazen Bosnalı gayrimüslimlerin de “Boşnak” olarak tanımlandığını belirtir (s. 155). Öyle görünüyor ki, Osmanlı, “Boşnak” adını bazen Bosnalı Müslümanları imparatorlukta diğer Müslümanlardan, bazen Balkanlar’daki gayrimüslimlerden ayırt etmek için kullanırken, bazen de “gayrimüslimleri de kapsayacak şekilde kullanmıştır” (Balić, 1995, 154).

Peki Bosnalı Müslümanlar kendilerini nasıl adlandırıyor? Bu konuda da bir mutabakat yoktur. Hukukçu ve tarihçi Fikret Karčić (2022), Osmanlı döneminde Müslümanların kendilerini “Bošnjaci” (*Boşnaklar*) olarak adlandırdığını (s. 86) belirtirken, Enes Karić (2023) “Bošnjaci, Bošnjani”³⁵ (*Boşnaklar*) kelimelerinin ülkedeki tüm halklar tarafından (Müslüman, Katolik, Ortodoks) bölgesel (yaşadıkları topraklar, anavatan) bir adlandırma olarak yüzyıllarca kendilerini tanımlamak için kullanıldığını belirtir.

Bosna Eyaleti’ndeki Müslümanların yaklaşık üç asır boyunca kendilerini “Boşnak” olarak değil, “Muslimani” (*Müslümanlar*) veya “Osmanlija” (*Osmanlı*) olarak tanımladıklarını belirten tarihçiler de mevcuttur (Sancaktar, 2015, s. 40). “Muslimani” ve “Osmanlija” tanımlamaları Bosna Müslümanlarını bir taraftan Osmanlı ve *İslam Milleti* ile bütünleştirirken, diğer taraftan ülkedeki Sırp ve Hırvatlardan ayırıştırıyordu (Sancaktar, s. 40).

³⁵ *Bošnjani*, Orta Çağ Bosna Devleti’nin sakinleri. *Bošnjaci* adının arkaik versiyonu.

Fikret Karčić (2022), Arapların ve diğer Doğulu halkların Bosnalı Müslümanları “Boşnaklar” olarak adlandırdığını, Müslüman olmayı Türk olmak ile eşleştiren Balkan gayrimüslimlerinin ise onlara “Türk” veya Türkleşmiş, Türklerin dinine geçmiş anlamında “*poturica*” dediğini belirtir (Karčić, s. 86).³⁶ Noel Malcolm (1999a), Bosnalı Müslümanların kendilerini “Türklerin dininden olmak” anlamında “Türk” olarak adlandırırken, Osmanlı Türkleri için “Osmanlı” veya “Turkuş” kelimelerini kullandığını belirtir (1999a, s. 105-106).

Malcolm (1999a), BH’teki “Katoliklerin, kendilerini *latinci* veya *kršćani*, Ortodoksların ise *Vlasi* (Vlahlar), veya *hrisćani*” olarak adlandırdığını belirtirken (s. 242), Fikret Karčić (2022) Ortodoksların kendilerini *rišćani* (Hıristiyanlar) veya *Vlasi*, Katoliklerin ise *kristijani* (Hıristiyanlar) veya *šokci* olarak tanımladığını söyler (s. 87). Malcolm ile Karčić’in Ortodoksları ve Katoliklerin kendilerini ifade etmek için kullanıldığını söyledikleri kelimeler arasındaki ufak farklılıklar muhtemelen yöresel kullanım farklarından kaynaklanıyordu.

Osmanlı’nın Bosna’nın Slav Müslümanlarını, Slav Müslümanların kendilerini ve Osmanlı’yı, bölgenin Hıristiyan Slavlarının Bosnalı Müslümanları nasıl adlandırdığı konularında tarihçiler arasındaki çelişkileri her bir kimliğin tarihsel ve toplumsal süreçlere bağlı olarak değişim ve dönüşümler geçirdiği ve kimliklerin akışkanlıkları gerçeğinden hareketle açıklamak en doğru yaklaşım olabilir. Ancak değişik dönemlere ait Osmanlı belgelerini dikkate aldığımızda şu yargıya varabiliriz: Zaman içerisinde “Boşnaklar, Boşnak taifesi, Bosnalı takımı, Bosnalı kavmi” gibi adlandırmaların kapsamının genişlemesi, daralması, farklı anlamlar kazanması söz

³⁶ Fikret Karčić (2022), Sırp lider Miloš Obrenović’in 19. yüzyılın ortalarında söylediği şu sözü hatırlatır: “Belgrad’ın Türkleri en kötüler. (Yani) Arnavutlar ve Boşnaklar” (s. 87). Sırpçada “Türkleşmek, Türklerin dinine” geçmek anlamına gelen “*poturica*” kelimesi ile yeniçeriler ve Müslüman olan Slavlar işaret edilir ve “hain, döneç” gibi yan anlamlara da sahiptir. Eski Yugoslavya coğrafyasında hala yaygın olarak kullanılan “*poturica*” kelimesi, Karadağlı Sırp Petar Petrović Njegoš’un “Türlere soykırım yapmaya” davet niteliğindeki “Dağ Çelengi” adlı şiirinin “*Istraga Poturica*” (Türkleşmişlerin Yargılanması) bölümüne adını verir. Balkan Hıristiyanlarında Osmanlı yönetimi sırasında oluşan Osmanlı düşmanlığı, Osmanlı çekilişi sonrasında dinlerine ihanet eden “hainler” olarak gördükleri Slav Müslümanlara yöneldi ve Hıristiyan Slav bünyede bir ur gibi algılandı. Dolayısıyla bölgenin tamamen bu “hain” unsurlardan temizlenmesi eylemine girişildi. Esasında bu “temizlik” kavramı Batı Avrupa’nın *öjeni* takıntısının bir yansımasıdır diyebiliriz. 19. yüzyıl ortalarının hâkim “Müslümanların Balkanlar’a değil, Asya ve Türkiye’ye ait olduğu” görüşü Balkan Hıristiyan Slavlarında oluşturuldu ve Balkan Müslümanlarının Hıristiyanların kutsal günlerinde katledilmesi, kökü çok eskilere dayanan bir gelenek olarak devam ettirildi (Imamović, 2018, s. 369).

konusu olsa da elimizdeki kaynaklarda “Boşnak” ifadesinin büyük ölçüde Bosnalı Müslümanlara göndermede bulunduğunu söylememiz mümkündür. Osmanlı, BH halklarını inanç temelli (Müslüman, Katolik, Ortodoks, Yahudi) sınıflandırmasına ve etnik kavramlarla düşünmemesine rağmen, “Sırp, Hırvat” gibi adlandırmaları kullanmıştır. En azından Bosna Valisi Topal Şerif Osman Paşa’nın ortak bir “Bosnalı” kimliği oluşturma çabalarını anlayabilmemiz için Malcolm’un şu tespitini kabul etmeye ihtiyacımız var: Osmanlı’nın kullandığı “Boşnaklar”, “Boşnak taifesi”, “Bosnalı takımı”, “Bosnalı kavmi” gibi tanımlamalar (en azından erken tarihlerde) “Bosnalılar” anlamında bölgesel bir tanımdı, fakat “kendilerini Bosnalılar/Boşnaklar (*Bošnjaci*) olarak adlandıranlar, istisnaları olsa da yalnızca Bosnalı Müslümanlardı” (s. 242). Osmanlı da zamanla “Boşnak” adını yalnızca “Bosnalı Müslümanlar” için kullanmaya başladı. Hırvat Ban’ının kardeşi yazar Ivan Mažuranić, 1842’de şöyle yazmıştı: “Bosna’da Hıristiyanlara Boşnak denmemelidir. Boşnaklar denildiğinde, o zaman Muhammediler yalnızca kendilerini anarlar ve Hıristiyanlar yalnızca Boşnakların reayasıdır ve Ulahlar³⁷ farklıdır.”³⁸

Bosnalı Müslümanlar, Osmanlı İmparatorluğu döneminde konuştukları Slavca dile “Bosna dili” (*Bosanski jezik*) adını veriyorlardı (Babuna, 2000, s. 16; Malcolm, 1999a, s. 175). Bu ifadeyle dillerinin diğer bölgelerde konuşulan dillerden farklı olduğunu değil, yalnızca yaşadıkları ülkenin dili olduğunu ima ediyorlardı (Malcolm, s. 175-76).³⁹ BH Müslümanları, Avusturya-Macaristan yönetiminin başlarında da dillerini bu şekilde adlandırmaya devam ettiler.

Şu da bilinen bir gerçek ki, Bosna Müslümanları 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına değin ülkede kullanılan Kiril ve Latin alfabelerinden farklı bir alfabe kullandılar. Adına “bosančica” denen bu alfabe Orta Çağ Bosna’sında kullanılan bir alfabeydi ve “Türk egemenliği boyunca Bosna beyleri ve 300 yıl boyunca Fransiskanlar tarafından” kullanıldı (Malcolm, s. 174). Bu alfabeyle Arapça, Farsça ve Osmanlıca çok sayıda eser kaleme alındı. Bosnalı Müslümanlar özel bir edebiyat tarzı

³⁷ *Ulah* kelimesi, *Vlah* ve *Valah* şeklinde de kullanılır.

³⁸ Bkz. https://stav.ba/vijest/Kállay’in_evo-integralno-bosanstvo-bilo-je-na-samom-pocetku-osudeno-na-neuspjeh/22520 (22.12.2023)

³⁹ *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek/Bosna i Hercegovina u Osmanskim dokumentima* (2009) adlı çalışmada *Boşnakça* (s. 33, 1863), Evliya Çelebi’nin “Seyahatname” adlı eserinde ise *Boşnak dili* (Kahraman ve Dağlı, 2006, s. 341) ifadeleri yer alır.

olan “Aljamiado”⁴⁰ (*Alhamiado*) edebiyatını da Osmanlı döneminde geliştirdiler. Arap alfabesini kullanarak kendi dillerinde yazdıkları çok sayıda eser ürettiler.

Bosnalı Müslümanların “ćirilica” (*Kiril*) ve “latinica” (*Latin*) alfabelerini kullanmaya başlamaları 19. yüzyılın ortalarında gerçekleşti (Babuna, 2000, s. 16). Avusturya-Macaristan döneminde gündelik hayatlarında kendilerini “Turčin” (*Türk*), veya “Musliman” (*Müslüman*), dillerini ise “bosanski jezik” (*Bosna dili*)⁴¹ veya “naš jezik” (*bizim dil*) olarak tanımladılar (Babuna, 2008, s. 41).

2.3.1.3. Topal Şerif Osman Paşa ve “Ortak Bosnalı” Kimliği İnşa Çabaları

“Bosna” ulusu inşa etme çabalarına örgütlü nitelik kazandıran kişi Osmanlı’nın Bosna’daki son büyük valisi Topal Şerif Osman Paşa⁴² oldu (Imamović, s. 466). Topal Şerif Osman Paşa 1860 yılından itibaren dokuz yıl görev yaptı. Başarılı yönetiminde bir taraftan ekonomiden kentsel gelişime, eğitime, ulaşım, iletişime ve vilayet yönetimine kadar birçok alanda önemli reformlar gerçekleştirip Bosna’yı imar

⁴⁰ Malcolm, “Aljamiado-Alhamijado” adının Müslüman İspanyası’ndaki özgün bir türden ödünç alındığını söyler. Arap dilinde olmayan ancak Arap alfabesiyle yazılmış eserler için kullanılan bir tabirdir (1999a, s. 174). Kriještorac, “alhamijado” kelimesinin kökeninin Arapça *al adjemia* (yabancı, Arap olmayan) ifadesi olduğunu belirtir (2022, s. 229). Boşnak alim Muhamed Hevaji Uskufi Bosnevi’nin (1601-1651) Makbul-i Arif mahlası ile 1631’de kaleme aldığı “Bosansko-Turski Rječnik u Stihovima” (Bosnaca-Türkçe Manzum Sözlük) bilinen ilk ve tek Türkçe-Bosnaca manzum sözlük olarak Aljamiado türünde yazılmış eserlere iyi bir örnektir.

⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri ve yönetici eliti içerisinde çok sayıda Bosnalı Müslüman olmasından dolayı bu dil Osmanlı Sarayı içerisinde en çok konuşulan dillerden biriydi. Imamović, Batılı bir gözlemcinin 1595 yılında Türkçe ve Arapçadan sonra sarayda en çok duyulan dilin Bosnaca olduğunu söylediğini yazar (Imamović, 2018, s. 200). Vedad Biščević’e (2006) göre BH’i yöneten valilerin 84’ü Boşnak kökenliydi (s. 470). Malcolm (1999a), iki Batılı yorumcunun sırasıyla 1595 ve 1660 yıllarına ait şu ifadelerini aktarır: “Slavca, Türkçe ve Arapçadan sonra İmparatorluğun üçüncü dili gibiydi. Zira yeniçerilerin konuştuğu dildi” ve “Sultan’ın sarayında Türkçe neredeyse hiç duyulmuyordu. Çünkü Saray halkının tümü ve ileri gelen zenginlerin büyük çoğunluğu Slav dilinde konuşulan yerlerden kopup gelen dininden dönenlerdi” (s. 94). Imamović’in (2018) belirttiği gibi, “Sarayın yanı sıra Yeniçerilerin büyük bir kısmı da Slavca konuşuyordu” (s. 200).

⁴² Noel Malcolm (1999a), Topal Şerif Osman Paşa dönemini Bosna’nın “on yıllık altın dönemi” olarak niteler ve Türk hayranı İsviçreli bir doktor olan Josef Koetschet’in (aynı zamanda Ömer Paşa Latas’ın da özel hekimiydi) Topal Osman Paşa ile ilgili yazdıklarından yola çıkarak onu ve reformlarını şöyle anlatır: “...Geçmişte Belgrad belediye başkanı ve amiral olarak hizmet etmiş olan Topal Osman Paşa Türk, Arap ve Fars edebiyatları konusunda bilgiliydi, iyi Türkçe şiirler yazardı, Fransızca ve Yunanca dillerini iyi bilirdi. Saraybosna’da yeni Müslüman okulları kurdu, Hıristiyan cemaatlere kendi okullarından daha fazla kurmaları için izin verdi. Begova Camii’nde Arapça, Türkçe ve Farsça eserlerden oluşan bir kütüphane kurulması çalışmalarını başlattı, Sırp-Hırvat dilinde ve Türkçe olarak yayımlanan *Bosna* adlı bir haftalık gazete, okul kitaplarının basımı için bir matbaa kurdu. Bir yıl içinde Saraybosna’dan başlayarak kuzeye doğru, Bosanski Brod’a kadar giden bir ana yolun tamamlandığı, etkin bir yol yapımı programına girişti. Banja Luka ile Hırvatistan hududu arasında bir demiryolu hattı kurdu. Saraybosna’da her dine mensup hastaların kabul edildiği, kırk yataklı Bosna’nın ilk kamu hastanesini inşa ettirdi (s. 214). Topal Osman Paşa’nın siyasi reformları için Bkz: Malcolm, 1999a, s. 214-215).

ederken, bir taraftan da “Bosna’nın milliyetçi literatür ve propagandalarını, Fransisken ve Sırp düşüncelerini ve siyasi yönelimlerini yakından takip ediyor ve anlamaya çalışıyordu” (Imamović, s. 466). En sonunda, BH’te yaşayan tüm halkları ortak “Bosnalı” (*Bosanski*) kimliği altında toplamak için bir girişim başlattı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Ortak Maliye Bakanı Benjamin Kállay daha sonra deneyeceği *Bošnjaštvo* üst kimliğini inşa etme fikrini muhtemelen Topal Şerif Osman Paşa’nın bu girişiminden aldı.

Şerif Osman Paşa, Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin yıkıcı potansiyelini fark etmişti ve bu potansiyeli yumuşatarak ülkedeki farklı etnik ve dini grupların birbirleriyle ve Osmanlı idaresi ile bağlarını güçlendirmek” istiyordu (Karčić, 2022, s. 59). Tanzimat’ın ruhuna uygun bir biçimde tüm etnik ve dini gruplara eşit yaklaşılmaya gayret gösteren Osman Paşa’nın bu çabaları ne yazık ki ortak vatan ve ortak dile rağmen, farklı dinlere bağlı yaşam tarzları arasındaki aşılabilir engellere takıldı ve tıpkı Kállay’ın daha sonraki girişimi gibi başarısız oldu. Bu konudaki başarısızlık belki de, Maglajlić’in (1994) işaret ettiği gibi Bosnalı Müslümanları “Boşnak” adını ulusal ad olarak benimsemeye yönlendirdi (s. 51).

Topal Şerif Osman Paşa’nın tüm BH halkı için bir üst kimlik inşa etme girişimi, Bosnalı Müslümanların kimlik mücadelelerini önemli ölçüde etkiledi. 1860 sonrası Bosnalı Müslümanlar Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine karşı Boşnak kimliğini ve bilincini koruyup geliştirmek için özellikle “İslam kimliğine (*Muslimanstvo*)” vurgu yapan gazeteler ve yayınlar çıkarmaya başladılar.⁴³

2.3.2. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve *Bošnjaštvo*

Özellikle Rusya’nın Ortodoks Slavlar üzerindeki kışkırtıcı etkisi ile 1858, 1861 isyanları ve 1875 yıllarında Hersek bölgesinde baş gösteren isyanlar, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki çatışmalar, bu çatışmaları bahane ederek Sırbistan ve

⁴³ Bunlardan birisi, Mehmed Šaćir Kurtćehajić’in çıkardığı “Sarajevski Cvijetnik” (Gülşen-i Seray) idi. BH’in ilk özel gazetesi olan Sarajevski Cvijetnik’in en önemli misyonu, Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine ve kimliklerine karşı “Boşnak bilinci, kimliği ve kamuoyu” yaratması oldu ve ilerleyen yıllarda ülkenin entelektüel canlanışına ve modernizasyon sürecine damgasını vurdu (Karčić, 2022, s. 59, 67). Gazete, Boşnakları Sırp-Hırvat dilini konuşan diğer Slav halklarından biri olarak tanımlıyor, ancak Boşnakları, Sırp ve Hırvat komşularından ayıran en önemli niteliğin İslam olduğuna vurgu yapıyordu. Osmanlı’nın Tanzimat uygulamalarının modernleştirici etkilerinden biri olarak gelişmeye başlayan “Boşnak” kimliği, “Müslüman” olmayı kimliğin temel ayırt edici bileşeni olarak kabul ediyordu.

Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş açması ve ardından gelen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın yenilgisi sonun başlangıcı oldu. Savaşın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması (1878) ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu BH'yi işgal etti (Babuna, 2010, s. 190).⁴⁴

Berlin Antlaşması⁴⁵ ve arkasından imzalanan İstanbul Konvansiyonu (Yeni Pazar Antlaşması-21 Nisan 1879)⁴⁶ BH'in kaderini belirliyor ve ülkeyi gayrimüslim bir yönetim altına sokuyordu (Imamović, 2018, s. 431). Berlin Antlaşması'nın "ünlü 25. Maddesi"⁴⁷ uyarınca, Osmanlı sultanının hükümler hakkı korunmakla birlikte, Avusturya-Macaristan'a Bosna'yı işgal etme hakkı" veriliyordu (Babuna, 2000, s. 23). Günümüz Sırbistan'ının Sancak bölgesinde bulunan o dönemde Bosna Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Novi Pazar Sancağı (Yeni Pazar) dışında Bosna Vilayeti resmi olarak hala Osmanlı egemenliği altında olsa da Avusturya Macaristan askeri işgali altına alındı.⁴⁸ Ülkedeki Müslümanların dinlerini özgürce yaşama ve Osmanlı dini otoriteleriyle bağlarını devam ettirme, dini törenlerde ve günlerde minarelerde Osmanlı bayraklarını dalgalandırma, bayramlarda ve cuma hutbelerinde Müslümanların halifesinin adına hutbeler okutma ve Osmanlı parasını dolaşımda tutma hakları saklı tutuluyordu (Karčić, s. 70).⁴⁹ Berlin Antlaşması, BH'in işgalini,

⁴⁴ 1878 Berlin Antlaşması Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık ve bölgesel yayılma hakkı verirken Müslümanların yaşadığı Sancak bölgesi Sırbistan ve Karadağ toprakları arasına katıldı. Bu yeni durum Müslümanları Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğundan mahrum bıraktığı gibi dini bir azınlık durumuna düşmelerine neden oldu (Velikonja, 2003, s. 118).

⁴⁵ Resmî adı "Büyük Britanya, Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya, Rusya ve Türkiye Arasında Doğu'daki Meselelerin Çözümüne İlişkin Antlaşma"dır.

⁴⁶ Yeni Pazar Antlaşması olarak da bilinen İstanbul Konvansiyonu, Avusturya-Macaristan işgalinin çerçevesini belirleyerek Osmanlı'nın resmi egemenliğini yeniden teyit ediyordu. Buna göre, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, BH üzerinde tüm haklara sahip olacak ancak Yeni Pazar Sancağı'ndan çekilecekti. (Bkz. Imamovic, 2018, s. 440-445).

⁴⁷ Berlin Antlaşması'nın 25 Maddesi: "Bosna-Hersek eyaletleri Avusturya-Macaristan Devleti tarafından asker yerleştirmek suretiyle idare olunacaktır. Avusturya-Macaristan Devleti, Sırbistan ile Karadağ arasında güney-doğu yönünde Mitroviçe'nin öte tarafına kadar uzanan Yeni Pazar Sancağı'nın idaresini üstlenmek arzusunda bulunmadığından orada Osmanlı idaresi devam edecektir. Bununla beraber Avusturya-Macaristan Devleti, yeni siyasî durumun devamını sağlamak ve haberleşme yollarının serbestlik ve emniyetini temin etmek için Yeni Pazar'ın her tarafında asker bulundurmamak ve ticaret yolları yapmak صلاحیتini muhafaza eder. Avusturya-Macaristan Devleti ve Osmanlı işin teferruatını ileride kararlaştıracaklardır." (Karčić, 2022, s. 68).

⁴⁸ 1875-1878 isyanları "Doğu Sorunu"nu yeniden gündeme getirmiş, 17. yüzyılın başından beri BH'e göz dikmiş ve üç kez de başarısız denemelerde (1697, 1737, 1788-89) bulunmuş olan Habsburg Monarşisi nihayet amacına ulaşmıştı (Imamović, s. 431). Berlin Antlaşması'nın diğer sonuçları ise otonom *knezlik* durumundaki Sırbistan ve Karadağ'ın önemli toprak kazanımları ile birlikte bağımsız birer devlet olmaları oldu.

⁴⁹Karčić (2022), bu hükümleri "uzak vilayetlerin fiilî hükümdarları olmaktan çıktıklarında kendileri için yalnızca iki hak talep eden Abbasî halifelerinin sembolik" gücüne benzeterek ("Hutbe ve sikke")

içindeki karışıklıklar düzene girene dek geçici bir önlem olarak zikrediyordu. Ancak bu geçici işgal 7 Ekim 1908’de ilhaka dönüştü ve yeniden Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olmayı bekleyen Bosnalı Müslümanlar artık geri dönülemez bir yola girdiklerini anladılar ve zamanla durumu kabullendiler.⁵⁰

Avusturya ve Macaristan’dan oluşan ikili bir yapıya sahip olan Habsburg Monarşisi⁵¹ Macaristan Krallığı ile Cisleytanya (Avusturya) ve üç ortak bakanlıktan (dışişleri, savunma ve maliye) oluşuyordu, ortak bir parlamentosu yoktu (Karčić, s. 85). İşgalden sonra BH’e Monarşi içerisinde “özel bir konum” (*corpus separatum*) verildi (Imamović, 1976, s. 21; Karčić, 2022, s. 67).

BH’in işgali kolay olmadı. Habsburg Monarşisi beklemediği bir direnişle karşılaştı. Bosnalı Müslümanların yanı sıra “Osmanlı hakimiyetinden kurtulmuşken, Avusturya egemenliğine girmek istemeyen” Ortodoks halk da Müslüman direnişçilere katıldı (Malcolm, 1999a, s. 223). Bosna halkı işgale iki ay kadar direnebildi ve ülke düştü.⁵²

Bosnalı Müslümanlar gayrimüslim bir yönetim tarafından yönetilmeyi var oluşlarına ve kimliklerine meydan okuma olarak algılamışlardı. Tüm bunlara ekonomik zorluklar da eklenince bulabildikleri yegâne çözüm hayatta kalma ve kimliklerini muhafaza etme endişesiyle hala Osmanlı’ya ait olan topraklara doğru göç etmek oldu. İşgal yönetimi 1881 yılında zorunlu askerlik uygulaması başlatınca ülkede isyan baş gösterdi ve göçler daha da hızlandı. Kırk yıllık Avusturya-Macaristan yönetiminde kaç Müslümanın ülkeden göç ettiğine dair Avusturya makamlarının, Muhacirin Komisyonu’nun ve ilgili kaynakların rakamları uyuşmasa da en doğru rakamın 150 bin civarında olduğu konusunda tarihçiler mutabıktır.⁵³

Osmanlıların 1878’den sonra Bosna’daki “Sultan Hazretlerinin egemenlik hakkının” yalnızca *jus nudum*’dan ibaret olduğunun farkında olduklarını yazar (s. 70).

⁵⁰ Osmanlı “kaybedilen eyaletteki kamu arazileri için” İkili Monarşi’den 2,5 milyon pound (10 milyon dolar) tazminat aldı” (Francine Friedman (1996). *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Boulder: Westview Press. (Aktaran Karčić, 2022, s. 70).

⁵¹ Orta Avrupa’daki Hristiyan feodal devletleri Osmanlı işgalinden korumak için 16. yüzyılda kurulmuştu Karčić, 2022, s. 67).

⁵² Babuna (2000) direnişi yürütenlerin kentli zanaatkarlar, köylüler, az sayıda toprak sahipleri ve direnişe katılmaları için hapisanelerden salınan mahkumlar olduğunu belirtir (s. 24). Kentlerin ve kırsalın yoksul köylüleri en çok direnen kesimken, toprak sahipleri ile saygın ve okumuş Müslümanlar “işgal sırasında çekingen bir tavır içerisinde oldu” (Babuna, s. 25).

⁵³ Bkz. Imamović, 2018, s. 460; Karčić, 2022, s. 92.

Avusturya-Macaristan 1882 yılının haziran ayında Macar diplomat Benjamin Kállay'ı (1839-1903)⁵⁴ BH'in yöneticisi olarak atadı (Imamović, 1996, s. 63). Bu atamada Kállay'ın 1882 isyanı sonrasında yazdığı raporunda yer alan şu öneriler etkili olmuştu: “Ülkedeki halkların “ulusal bilinç geliştirmelerinin” bir an önce önüne geçilmesi, uygulanacak olan *Milliyetler Politikasının* Müslümanların merkeze alınarak yürütülmesi, ülkenin “bir an önce ilhak” edilmesi” (Babuna, 2000, s. 137). Kállay, Monarşi adına ülkeyi 1882-1903 yılları arasında Ortak Maliye Bakanı sıfatıyla yönetti.

BH'i kapsamlı bir biçimde modernleştirmeyi kafasına koymuş olan reformist Kállay'ın 22 yıl süren görev süresi ekonomiden, sosyal yapıya, siyasetten kültüre, ulaşımdan kamu yönetimine tüm alanlarda ülke üzerinde silinmez izler bıraktı. “Balkanlar'ın Doğulu kalan kısımlarına Avrupa kültürünü götürmek için “kültürel bir misyon” (Karčić, s. 73)⁵⁵ olarak başlatılan modernizasyon çalışmaları bir taraftan özellikle Sırp milliyetçiliğinin Monarşinin hedeflerine engel olacak düzeyde gelişmesini baskılamaya çalışıp diğer taraftan ortak bir “Bosnalı” üst kimliği inşa etmeye çalışırken istemeden Osmanlı'dan miras kalan “Boşnak” ulus kimliğinin gelişimine katkıda bulundu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu BH'i işgal ettiğinde aynı dili ve vatani paylaşan, din ve kültür temelinde farklılaşan üç ana grupta karşı karşıya kalmıştı: Müslümanlar, Ortodokslar ve Katolikler (Karčić, s. 86).⁵⁶ Osmanlı'nın Endülüs'ten getirerek bölgeye yerleştirdiği az sayıda *Seferad Yahudileri* de vardı.⁵⁷ BH'teki ilk nüfus sayımı 1885 yılında gerçekleştirildiğinde⁵⁸ Saraybosna nüfusunun yüzde 51,18'ini, diğer büyük kentlerin ise çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ortaya çıktı. “Monarşi ilk defa bu kadar yoğun bir Müslüman nüfusu bünyesine katmıştı”

⁵⁴ Aristokrat, bilimadamı ve diplomat olan Benjamin Kállay, Balkanlar tarihi ve dilleri konusunda uzmandı (Karčić, s. 73).

⁵⁵ Alman Slavist Maximilian Braun'un tabiriyle bu “Batı Avrupa kültür istilası” (Karčić, s. 74), BH'in kendi doğal kaynakları kullanılarak halklarına medeniyet getirme misyonu şeklinde yürütüldü.

⁵⁶ 1906 yılına ait ilk resmi raporda ülkede yaşayan halklardan Müslüman, Sırp ve Hırvat olarak bahsediliyordu.

⁵⁷ Bosna Hersek'e 16. yüzyıldaki İspanya sürgününden sonra yerleşen Yahudiler “Orta Avrupa'dan daha sonra gelen ve *Eşkenaz* denen Yahudilerden farklı olarak *Seferad* olarak adlandırılıyordu” (Karčić, s. 87).

⁵⁸ Sonuçlar şöyleydi: 492.710 Müslüman (%36,88), 571.250 Sırp Ortodoks (%42,75), 265.788 Hırvat Katolik (%19,89), 5.805 Yahudi (%0,44) ve 538 diğerleri (%0,04) (Babuna, 2000, s. 23).

(Babuna, s. 24). BH'in Müslümanlar lehine bu demografik profili Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin Müslümanlara karşı taktiksel davranmasını gerektiriyordu. "Yalnızca en büyük toprak mülkiyetine sahip değiller, aynı zamanda nüfusun nispeten en ileri ve en aydınlanmış bölümünü temsil ediyorlar" (Redžić, 1963, s. 28) açıklamasıyla orduya bu yönde talimat verildi.⁵⁹ Monarşinin hâkim dininin takipçileri olan Katolik nüfusa (Hırvatlar) ise özel ilgi gösteriliyordu.

İşgalin ilk yıllarından sonra BH'teki üç farklı halk arasında bir denge politikası izleyen Avusturya-Macaristan Hükümeti, 19. yüzyılda gelişen milliyetçi ideolojileri mümkün olduğunca kontrol altında tutmaya odaklandı (Imamović, s. 462).⁶⁰ İkili Monarşi'nin BH'teki Eyalet Hükümeti Sırp ulusal hareketinin potansiyelinin farkındaydı ve işgalin ilk yıllarında ulusal anlamlar ima eden Sırpça adların kullanımını yasakladı, etnik yönelimli kuruluşlara (müzik cemiyetleri ve okuma odaları gibi) izin vermedi. Uluslar üstü kuruluş ve adların kullanımını teşvik etti. Etnik grupların okullarının sayılarını kontrol altında tuttu (Babuna, 2000, s. 135). Sırpların 1890'ların başında belirgin hale gelen ulusal hareketleri ve Müslümanların kimlikleri konusunda Sırp ve Hırvatlar arasındaki rekabetin keskinleşmesi, "Sırbistan ve Hırvatistan'da yayılan milliyetçi politik akımlardan" (Malcolm, 1999a, s. 242) bu ülkeyi uzak tutmak isteyen Benjamin Kállay'ı harekete geçirdi. 1905 yılında Dalmaçya ve Slavonya'da⁶¹ (Hırvatistan) kurulan ve Sırp ve Hırvatların aslında iki farklı isim altında tek bir halk olduğu fikriyle şekillenen Hırvat-Sırp koalisyonu Kállay'ı ülkedeki tüm halkları altında toplayacak dinler üstü bir üst kimlik inşa etmeye yönlendirdi: *Bošnjaštvo* (Boşnaklık/Bosnalılık).

⁵⁹ Ancak Avusturya-Macaristan ordusunda Müslümanlara karşı ön yargılar ve askeri kibir, Boşnakların işgale direnişi gibi nedenlerle Habsburg Hükümeti'nin bu talimatı pek uygulanmadı ve sert yasalarla Bosnalı Müslümanlara nefes aldırılmadı. Bu da onları yeni yöneticilerden uzaklaştırdı (Karčić, s. 72).

⁶⁰ Babuna (2000), işgal sırasında, Avusturya-Macaristan'ın kapsamlı bir biçimde planlanmış bir Bosna politikası olmadığını, ülkeyi işgal eden General Filipović'e Hırvatlar ve Müslümanlar konusunda daha hassas davranmasının salık verildiğini belirtir. Katolik oldukları için Hırvatlar güvenilir bulunuyor, Bosnalı Müslümanlar ise hem ülke arazilerinin geniş kısmına sahip oldukları hem de ülkenin en eğitilmiş ve ileri halkları oldukları için bilhassa duyarlı davranılması isteniyordu (s. 135). Ayrıca, Müslümanlarla Hırvatlar arasında bir yakınlaşma sağlanırken, Müslümanlarla Sırp arasında olası bir ittifaka karşı dikkatli olunması konusunda uyarılıyordu (s. 135).

⁶¹ Hırvatistan'ın doğusunda yer alan ve en büyük şehri olan Osijek ile Hırvatistan'ın tahıl ambarı olan Slavonya genellikle bir başka Balkan ülkesi olan Slovenya Cumhuriyeti ile karıştırılır.

“Boşnaklık/Bosnalılık/Boşnak ulusu/Bosna ulusu”⁶² olarak tercüme edebileceğimiz bu politika, ülkedeki tüm halkları tek bir kimlik altında toplamayı, “dini ya da etnik bir iması olmayan, ülkedeki tüm halkları vatandaşlık temelinde isimlendirecek bölgesel bir Bosna ulusu kimliği” inşa etmeyi amaçlıyordu (Imamović, s. 462). Nüfuslarının büyüklüğü ve milliyetçi ve ulusalcı eğilimleri henüz Sırp ve Hırvatları kadar şekillenmemiş olması nedeniyle Kállay bu politikasını Bosnalı Müslümanlara⁶³ dayandırsa da *Bošnjaštvo* ifadesi yalnızca Bosnalı Müslümanlara değil “Bosnalılık” olarak okuyabileceğimiz bir anlamda ülkedeki tüm halklara göndermede bulunuyordu. BH halklarının ortak Slav kökenlerine vurgu yapılıyordu.⁶⁴ Kállay’ın bu projesi, Osmanlı’nın son dönemlerinde Topal Şerif Osman Paşa’nın denemiş olduğu “ortak bir Bosna vatandaşlığı projesi” olan “Bosnalılık” projesine benziyordu. Mukim olunan toprağa ve ülkeye atıfta bulunan bölgesel bir tanımlamayı.

Banjamin Kállay ortak *Bošnjaštvo* ulus kimliğini yerleştirmek amacıyla bir dizi kültürel inisiyatif başlattı. 1888’de Avusturya-Macaristan Hükümeti’nce finanse edilen Saraybosna Eyalet Müzesi (*Zemaljski muzej*) kurdurdu ve folklorik ve arkeolojik çalışmaların yanı sıra ülkenin Osmanlı öncesi tarih, etnografya ve kültürüne odaklanan bilimsel çalışmalar yürütülmesine ve ülkedeki tüm halkların Slav kökenlerine vurgu yapılmasına ön ayak oldu.

Ülkenin dili konusu da hassasiyetle üzerinde durulan konulardan biriydi. Özellikle Sırpların hem dillerinin adı hem de kullandıkları Kiril alfabesinin simgesel

⁶² Aydın Babuna (2000, s. 137), Imamović, (2018, s. 462) ve kullanılan kaynakların önemli bir kısmı “Bošnjaštvo” kavramını “Bosnalılık/Bosanski”, “Bosna ulusu” olarak kullanır.

⁶³ *Bošnjaštvo* fikrinin Müslümanlardan kabul görmesi önemliydi. “Çünkü, Katolik ve Ortodoksların aksine, bir tek Müslümanların Bosna dışında bel bağladıkları bir hami ulusları yoktu. Üstelik kendi ayrı kimliklerini oluştururlarsa Kállay’ın ‘ın planı suya düşerdi” (Malcolm, 1999, s. 242). Kállay’ın *Milliyetler Politikasını* Hırvatlara dayandırmamasının nedenini Babuna (2000) şöyle açıklar: Siyasi ve ekonomik olarak böyle bir politikanın taşıyıcısı olma gücüne sahip olmadıkları gibi (nüfuslarının oranını da hesaba katmak gerekir), BH’teki Hırvatların komşu Hırvatistan ile etnik, dini ve kültürel ilişkileri sorun teşkil ediyordu. Zira, Hırvatistan’ın Bosna toprakları üzerinde hak iddiaları vardı. Bir diğer neden ise Monarşi içindeki Hırvatlar, bölgedeki Hırvatların yaşadıkları toprakların birleştirilerek İkili Habsburg Monarşisi içerisinde üçüncü bir yapı oluşturulmasını talep ediyorlardı. Monarşi içerisindeki Macaristan tarafının karşı çıktığı bu talebi bir Macar olarak Kállay da desteklemiyordu (Babuna, 2000, s. 137-138). *Bošnjaštvo* projesi tutmayan Kállay, “Sırp milliyetçiliğine karşı bir denge unsuru olarak Hırvat milliyetçiliğine önem” vermeye başladı (Babuna, s. 138)

⁶⁴ Kállay, “Bošnjaštvo/Bosnalılık” ve “Bosanski jezik/Bosna dili” kavramlarını kendi icadı olmadığını, VII. Konstantinos Porfirogennetos’tan (905-959) beri kullanıldığını ve Slav ve Bosna kaynaklarında da geçtiğini ifade ediyordu (Babuna, 2008, s. 42; Imamović, s. 464).

anlamıyla ilgili kararlı ve uzlaşmaz tutumları, BH'in resmi dilinin adlandırılması noktasında dikkatli olmayı zorunlu kılıyordu. Kállay başlarda dilin yalnızca “ülkenin dili” (*zemaljski jezik*) olarak adlandırılmasını emretse de (Juzbašić, 1973, s. 16) dikkatli bir denge politikası yürütmek zorunda olduğunun farkındaydı ve çok geçmeden sert ve kararlı tutumunu yumuşattı. Sırp ileri gelenlerle yakın ve sıcak ilişkiler geliştirmeye gayret etti, “Sırp” ve “Hırvat” ulusal adlarının ve Kiril alfabesinin özgürce kullanımına izin verdi (Imamović, s. 463). Resmi yayınlarda ve okul kitaplarında Kiril alfabesi daha çok yer almaya başladı. 1883'te ise “ülke dili” teriminin yerine “Bosnaca/Bosna dili” (*Bosanski jezik*) resmi kullanıma sokuldu (Imamović, s. 463). Sırbistan ve Hırvatistan'ın dillerinden (Sırpça ve Hırvatça) ayırtılmak amacıyla tercih edilen “Bosna dili” (*Bosanski jezik*) ile ilgili dilbilgisi kitapları yazdırıldı. Ancak Sırp ve Hırvatlar bu kullanımdan memnun olmayınca Sırpların okullarında “Sırp dili”, Hırvatların okullarında ise “Hırvat dili”⁶⁵ ifadelerinin kullanılmasına izin verildi (Babuna, s. 142).⁶⁶ Bu durumda dillerini “Bosna dili” olarak tanımlamak yalnızca Müslümanlara kalmış oldu.

Kállay, *Bošnjaštvo* projesi için henüz Sırp kadar milliyetçi fikirlerle özdeşleşmemiş olan BH Hırvatlarına ve Müslümanlara güvense de Hıvatlardan beklediği desteği alamadı ve projesini temel olarak Müslüman ileri gelenlerin oluşturduğu küçük bir çevrenin desteği ile yürüttü. Osmanlı dönemi parlamenterlerinden Mehmed Bey Kapetanović Ljubušak'ın 1891 yılında Latin alfabesi ile yayımlamaya başladığı *Bošnjak* gazetesi, Kállay'ın projesinin yayın organı gibi çalışmaya başladı. Gazetenin Latin alfabesinde yayımlanması daha önce Osmanlıca'yı kullanan Bosnalı Müslümanlar için bir ilkti. Gazete, Avusturya-Macaristan yönetimi yanlısı, *Bošnjaštvo* savunucusu ve Avrupa kültürüne açık bir yayın politikası izliyordu (Karčić, s. 123).⁶⁷ *Bošnjak* gazetesinin görüşleri ve yayın

⁶⁵ Kállay'ın 'ın dinler ve etnisiteler üstü *Bošnjaštvo* politikasını BH okullarında uygulama çabaları, her üç halkın ileri gelenlerinin de çocukların dini inançlarını zayıflattığı yönündeki tepkilerine neden oldu. Ayrıntı için bkz. Babuna, 2000, s. 143).

⁶⁶ Avusturya-Macaristan yönetimi, Sırp'ları yumuşatmak adına “1887 yılından itibaren Sırp'ların dini kurumlarının kendilerini “Doğu Ortodoks” veya “Yunan Ortodoks yerine “Sırp Ortodoks” olarak adlandırmalarına izin verdi” (Babuna, 2000, s. 141).

⁶⁷ On dokuz yıl boyunca haftalık olarak yayımlanan *Bošnjak* gazetesi, 1900 yılında yerini *Behar* dergisine bıraktı (Karčić, s. 125). Bu yayın organlarının “Boşnak” ulus bilincinin gelişimindeki katkıları son derece önemlidir. Bosnalı Müslümanların kimlik ve ulus bilinçlerini şekillendiren diğer yayın organları şöyleydi: 1884-1897 yılları arasında Saraybosna'da Osmanlıca yayımlanan *Vatan* (Avusturya-Macaristan yönetimi yanlısı bir dergiydi ve Bosna vatanseverliğini artırmaya yönelik

politikası Bosnalı Sırp ve Hırvatlar tarafından şiddetle eleştirildi. “Boşnak/Bosnalı” adında yeni bir millet yaratılmaya çalışıldığı, “Boşnaklık/Bosnalılık” fikrinin Bosna halkını bölmek ve birbirine düşürmek amacıyla işgal yönetimince icat edildiği yazıldı. Özellikle Sırp “Viyana’nın emperyalist amaçlarına hizmet ettiğini” (Babuna, 2000, 145) düşündükleri *Bošnjaštvo* projesinden dolayı Kállay’a tepki duyuyorlardı. *Bošnjak* gazetesi bir süre sonra *Bošnjaštvo* ulus inşa projesinin ülke halklarında bir karşılığı olmadığını, “Boşnaklık” kavramının içerdiği dini imadan soyundurularak teritoryal/vatandaşlık kimliği anlamında geniş kullanımı konusunda” ta başından itibaren bir yanılsama içerisinde olduğunu (Imamović, s. 475) ve Müslüman halkın desteğini kaybettiğini anladığında “Sırp ve Hırvatların yaptığını yapıp *Bosnalılık/Bošnjaklık*’ı Müslümanlık ile yan yana anmaya başladı (Imamović, s. 473).

Kállay’ın başında olduğu Eyalet Hükümeti de *Bošnjaštvo* ve *Bosanski jezik* projesinin tutmayacağını artık yavaş yavaş anlamaya başlamıştı. Böylece Topal Şerif Osmanlı Paşa’nın “Bosnalı” (*Bosanski*) üst kimliği inşa etme çabası gibi Kállay’ın *Bošnjaštvo* ulus inşa projesi de başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Avusturya-Macaristan yönetimi, sonunda ülkedeki Sırp ve Hırvat varlığını ve etnik/ulus adlandırmaları kabullendi ve Kállay’dan sonra BH’i yöneten Stephan Burián von Rajecz (1851-1922), 4 Ekim 1907 tarihli bir kararname ile eyaletin resmî dilini “Sırpça-Hırvatça” (*srpsko-hrvatski jezik*) olarak tanımladı (Juzbašić, s. 10). Bosnalı Müslümanlara ise kendi dini kurumları içerisinde konuştukları dili “Bosna dili” (*Bosanski jezik*) olarak adlandırma izni verildi (Imamović, 1996, s. 128; Karčić, s. 88). Bu, *Bošnjaštvo* politikasının sonu anlamına geliyordu.

Bir amblem ve bayrağı bile oluşturulan Kállay’ın *Bošnjaštvo* adıyla kavramsallaştırdığı ulus inşa süreci başarılı olamadı. Her şeyden önce ulus kimlikleri konusunda fazlasıyla ikna olmuş ve bu kimlikleri içselleştirmiş olan BH Sırp ve Hıvatları Müslümanlarla özdeşleştirdikleri “Boşnaklık” üst kimliğini Kállay’ın kurgusu ve dolayısıyla kendi kimliklerine bir saldırı olarak algıladılar. Malcolm’un (1999a) dediği gibi eğer “Kállay, “Bosnalı Ortodoks ve Katolikleri, komşu

yayınlar yapıyordu), 1907-1941 yılları arasında yayımlanan *Gajret* (Gayret) gazetesi, 1912-1914 ve 1918 yılları arasında kesintilerle yayın yapan *Biser* (İnci) gazetesi (Meşhur şair Musa Ćazim Ćatić (1878-1915) tarafından çıkarılıyordu ve güçlü bir pan-İslamist yönelime sahipti). Karčić (2022), *Biser* çevrelerinin “Boşnakların etnik kimliği konusundaki Sırp-Hırvat mücadelesinde tarafsız” kalmayı tercih ettiğini belirtir (s. 118).

topraklardaki dinsel, kültürel ve siyasi gelişmelerden tamamıyla uzak tutabilseydi, *Bošnjaci* politikasının gerçekleşme şansı olabilirdi” (s. 244). Ancak ne var ki böyle bir soyutlama imkânsızdı.

Diğer taraftan, Kállay’ın *Bošnjaštvo* projesini ülkedeki Müslümanlar üzerinden yürütmesi, İkili Monarşinin merkezleri olan Viyana ve Budapeşte’deki Müslümanlara karşı besledikleri önyargılardan kendilerini kurtaramayan Avrupalı siyasetçi ve entelektüellerden yoğun eleştiriler alıyordu. 1886 yılında Leipzig’te basılan “Bosna’nın Bugünü ve Yakın Geleceği” isimli anonim bir broşürde, BH’teki Eyalet Hükümeti’nin bütün dinlere eşit yaklaşımı “büyük bir yanılğı” olarak değerlendiriliyordu. Broşüre göre, ne kadar olumlu yaklaşılsa yaklaşılsın *Muhammedaniler* daima “Avusturya’dan nefret eden yeminli düşmanlar” olarak kalacak”, “Türk yönetimin geri dönmesini” bekleyecek, “Avrupa kültürüne” asla alışamayacaktı. Dolayısıyla BH’ten göç etmelerine izin verilmeliydi (Imamović, s. 477). Monarşi merkezlerindeki bu yaklaşımlar ortak bir ulus kimlik politikası konusunda Kállay’ı desteksiz bırakmıştı.

Belki de Kállay’ın projesini tasarlarırken yaptığı en büyük hata kavramını yanlış seçmesiydi. Kállay’ın “Boşnaklık” kavramı, gerçekte kimi kastettiği (öncelikle Müslümanlar mı yoksa BH’in tüm sakinleri mi) ve kimlerin buna dâhil edilmesi veya hariç tutulması gerektiği konusunda yeterli netlikten yoksundu. Dini imalar yüklenen ve Osmanlı’dan itibaren Bosnalı Müslümanlarca sahiplenilen “Boşnaklık” (*Bošnjaštvo*) yerine, yerel dilde daha bölgesel bir gönderme içerebilecek olan “Bosnjastvo, Bosanski narod” (*Bosnalılık, Bosna ulusu*) gibi kavramlar tercih etseydi şansı daha yüksek olabilirdi. Bazen tek bir harf bile (š) çok şey söyleyebilir. Balkanlar evreninde ise fazlasıyla öyledir.

Bütün bu nedenlerden dolayı Avusturya-Macaristan yönetimi altında Bosnalı Müslümanlar belirgin bir etnik ve ulus adı (*Boşnak*) sahibi olamadılar; ancak ulusal bir bilinç kazanmalarında *Bošnjaštvo* projesinin katkısı gene de büyüktü. *Bošnjaštvo* fikri, Müslümanların, Sırp ve Hırvatlardan ayrı bir topluluk oldukları bilincinin güçlenmesine ve kültürel ve sosyal hayatlarının gelişmesine katkı sağladı ve onları “Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerine karşı koruyucu” bir kalkan işlevi gördü (Babuna, 2000, s. 147).

Bošnjaštvo fikri, ayrıca, Bosnalı Müslümanlara onları diğer Güney Slavlardan ayırıştırarak ve Boşnak milliyetçiliğinin ana hatlarını çizen “Bogomilizm” gibi kurucu bir *mitos* hediye etmişti. Bu dönemde üretilen kültürel yayınlar Safvet beg Bašagić⁶⁸ gibi yazar, bilim adamı ve siyasetçiler tarafından yeniden gündeme getirilerek çeşitlendirildi. *Bošnjak* gazetesinde ele aldığı konular, işlediği temalar sonraki dönemlerde Bosnalı Müslümanların ulusal kimlikleri ile ilgili tartışmaların kalbinde yer aldı. 1900 yılında yayımladığı “Bosna Hersek Tarihi”⁶⁹(*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, od g. 1463-1850.*) adlı çalışması ile Bosnalı *Bogomillerin* toplu olarak İslam’a ihtidasi ve Bosnalı feodal elitlerin Osmanlı döneminde geniş çaplı bir özerkliğe sahip oldukları tezlerini geniş kitlelere yaydı. 1912’de yayımladığı bir antoloji⁷⁰ ile Doğu dillerinde yazan BH’li yazarları bir araya toplayarak Bosnalı Müslümanların edebiyat külliyatının oluşmasına katkıda bulundu. Bašagić’in bu çalışmaları Bosnalı Müslüman kültürel kimliğinin önemli işaret taşlarını oluşturdu.

Bu dönemde Bosnalı Müslümanlar arasında Sırp ve Hırvatlarla yakın duranlar ve kimliklerini onlarla özdeşleştirenler vardı elbette. Örneğin, Zagreb veya Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun çeşitli üniversitelerinde eğitim almış olan Bosnalı Müslümanların bazıları kültürel anlamda kendilerini Hırvatlarla daha yakın hissediyordu. 1910 yılında kurulan Bosna Meclisi’nde ve çok öncesinde Sırplarla Bosnalı Müslümanların zayıf da olsa siyasi iş birlikleri olmuştu. Sonraki bölümde ele alınacağı gibi Sırp ve Bosnalı Müslümanlar özerk dini yapılara sahip olma mücadelesinde birbirlerine destek sağladılar. Ancak bu iş birlikleri ve yakınlıklar Malcolm’un (1999a) ifadesiyle “hiçbir zaman sabit değildi” (s. 177) ve cephele arası geçişler daima mevcuttu. Müslüman aydınların bazıları kimliklerini Sırp ya da Hırvat olarak ifade etseler de Donia’ya (1981) göre bunlar “siyasi ve taktik amaçlı” girişimlerdi ve “bağımsız bir Müslüman kimliği, dikkate değer sayıda Müslüman

⁶⁸ Bir Osmanlı memurunun oğlu olan Bašagić (1870-1934), Saraybosna Lisesi’ndeki eğitiminin ardından Viyana Üniversitesi’nde eğitim gören ilk Bosnalı Müslümanlardan biriydi. 1890’larda *Bošnjak* Gazetesinde yazdığı yazılar döneminin en etkili isimlerinden biri olmasını sağladı. Bosnalı Müslümanlara “Bogomilci” *mitosu* ve kültürel kimliği hediye edenlerden biri olarak Bašagić’in Yugoslavya dönemlerine özgü nedenlerden dolayı kendisini *Hırvat* olarak tanımlaması ilginç görünebilir.

⁶⁹ Bkz. Safvet Beg Bašagić (Recepagić), (2015). *Bosna Hersek Tarihi 1463-1850*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.

⁷⁰ Bkz. Safvet- beg Bašagić, (1913). *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Saraybosna: Vlastita naklada.

tarafından kolayca terk edilemeyecek ölçüde gelişmiş durumdaydı” (s. 177). Nitekim, *Bošnjaštvo* projesi sona erdiğinde Bosnalı Müslümanları etnik bir grup olarak değil de dini bir grup olarak tanımlamak için “Müslüman” adı yeniden kullanıma sokuldu. Karčić (2022)’e göre bu, “Boşnak kimliği nezdinde İslam’ın hayati öneminin altını çizen” bir kabuldü (s. 88).

Bošnjaštvo projesinin Bosnalı Müslümanlar açısından en önemli katkılarından birisi, sebep olduğu kültürel ve sosyal canlanmaydı. *Bošnjak* gazetesinin oluşturduğu entelektüel çevreler zamanla kendilerini ve düşüncelerini kültürel ve ulusal “Diriliş” (*Preporod*) olarak tanımladılar. *Bošnjak*’ın misyonunu 1900’de üstlenen *Behar* gazetesi,⁷¹ 1903’te kurulan *Gajret* isimli sosyal cemiyete öncülük etti. Bosnalı Müslümanlar kendi kültürleri, tarihleri ve kimlikleri ile ilgili yoğun düşünsel faaliyetlerde bulunup ürünler verdiler (Rizvić, 1973, s. 51).⁷² *Gajret* cemiyetine ait tüm kuruluşların adlarının önünde “Musliman” kelimesinin bulunmasına dikkat çeken Aydın Babuna bu durumun “Müslümanların bir halk veya ulus olarak sonraki kültürel ve siyasi gelişimleri için çıkış noktasını oluşturacağını” ifade eder (2000, s. 148). Bu dönemde Bosna Müslümanları, özellikle ulemâ çevresi gayrimüslim bir yönetim altındayken kendi özerk dini kurumlarına sahip olmanın hayati önemini kavramıştı ve bundan sonraki mücadelelerinin merkezini bu oluşturacaktı. Avusturya-Macaristan 7 Ekim 1908’de BH’i ilhak ettiğinde bu ihtiyacı çok daha derinden hissettiler. Yaklaşık 415 yıl ait oldukları Osmanlı Devleti ile bütün bağları kopan Bosnalı Müslümanlar için kimlik ve var oluşları açısından çok daha zorlu dönemler kapıdaydı. Osmanlı’dan miras aldıkları toprak, dil ve din bileşenlerinden oluşan sınırları muğlak kimliklerini kristalleştirmek için önlerinde uzun ve zorlu süreçler vardı şimdi.

⁷¹ 1914 yılında reis’ül-ulemâ seçilecek olan Mehmed Džemaludin Čaušević’in editörlüğünde yayımlanıyordu.

⁷² *Gajret* cemiyeti kendisine ait spor kulüpleri, esnaf cemiyetleri, basımevleri, işçi kooperatifleri, kıraathaneleri, kulüpleri ile Bosnalı Müslümanların kültür seviyelerini yükseltmek (Babuna, 2000, s. 148) ve kimlikleri ile ilgili bilinçlendirmek için çaba gösterdi.

2.3.3. Birinci Dünya Savaşı ve Birinci Yugoslavya'da Bosnalı Müslümanlar

BH'in Avusturya-Macaristan tarafından 1908'de ilhakı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı, Güney Slav devleti hayalleri kuran Sırp ve Hırvatları birbirine yaklaştırdı. Ağustos 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı, ardında 19 milyon ölü ve merkezi imparatorlukların çözüldüğünü bırakarak Kasım 1918'de sona erdi. 1917'de Rus İmparatorluğu, 1918 Avusturya-Macaristan ve Alman İmparatorlukları, 1923'te de Osmanlı İmparatorluğu tarihe karıştı. İmparatorlukların yerini şimdi ulus devletler almaya başlamıştı.

1 Aralık 1918'de Sırp Karađorđević hanedanlığı adına Kral Naibi Aleksander Karađorđević yönetimi altında Sırp, Hırvat ve Sloven Krallıklarından (SHS) oluşan "Birinci Güney Slav (Yugoslavya) Devleti" kuruldu. Üç farklı kabile ismine bölünmüş tek bir ulus fikri ile kurulan SHS Krallığı, imparatorluk ile ulus devlet arası melez bir yapı arz ediyordu.⁷³ Hakimiyet Sırp'lardaydı ve demografik ve siyasi yapı bölgeden bölgeye değişiyordu.⁷⁴ BH, Balkan Savaşları'nda Sırbistan ve Karadağ tarafından işgal ve ilhak edilen Yeni Pazar (Novi Pazar) Sancağı olmadan 1918 yılında bu birliğe katıldı. Artık ne Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ne de Osmanlı İmparatorluğu vardı. Bölge halkı baş başa kalmıştı. Belgrad, Krallığın merkezi oldu.⁷⁵

SHS Krallığı Müslümanları yok saydığı gibi Kállay'ın *Bošnjaštvo* kimliğini düşman ilan etti ve Krallık içerisindeki Müslümanların Sırp ya da Hırvat kimliklerinden birini seçmelerini bekledi.

Bu ortamda BH Müslümanlarını temsil edecek siyasi bir yapıya ihtiyaç vardı ve Şubat 1919'da Saraybosna'da Tuzla Müftüsü Hadži Hafiz Ibrahim Maglajlić başkanlığında "Yugoslav Müslüman Örgütü" (*Jugoslovenska muslimanska organizacija-JMO*) kuruldu (Imamović, s. 611).⁷⁶ Bu parti 1906 yılında Bosnalı

⁷³ Çok uluslu bir devlet olarak da tanımlanabilir.

⁷⁴ 1921 nüfus sayımına göre 5.593.037 Ortodoks (%46,7), 4.708.657 Katolik (%39,3) ve 1.345.271 Müslüman (%11,2) nüfusa sahipti (Bougarel, 2018, s. 30).

⁷⁵ SHS Krallığı'nda BH'li Müslümanları yalnızca Orman ve Tabii Kaynaklar Bakanı Mehmed Spaho temsil ediyordu (Imamović, s. 603).

⁷⁶ Aralık 1918'de *Yugoslav Müslüman Demokrasi Partisi* ve *Müslüman Örgütü*, 1919 başlarında ise Banja Luka'da *Müslüman Birliği* kurulmuştu. Ancak, hiç birisi *Yugoslav Müslüman Örgütü* kadar destek görmedi (Malcolm, 1999a, s. 263). Güney Sırbistan (Sancak) Müslümanları ise kendilerini

Müslümanların dini liderlerinin kültürel bir hareket olarak kurmuş olduğu örgütün daha seküler yönelimli Müslümanlar tarafından devam ettirilmesi idi. 1921'den itibaren partinin liderliğini Viyana'da eğitim almış hukukçu Mehmed Spaho yürüttü.

JMO, birleşik ve merkezi bir Yugoslavya yanlısı bir politika izliyordu ve Bosnalı Müslümanların ulusal kimlikleri konusunda net bir stratejiye sahip değildi. Bu konunun kültürel bir konu olduğuna, çözümünün zamana bırakılması gerektiğine inanıyordu. Müslümanlara dayatılan Sırp ve Hırvat kimlikleri karşısında Yugoslavlık (*Jugosloventsvo*) kimliği koruyucu bir şemsiye olarak görülüyordu (Purivatra, s. 386). Partinin ulusal kimlik konusundaki bu yaklaşımı ve Krallık'ta bir öcü gibi görülen *Bošnjaštvo* kimliği konusundaki çekimser tavrı, *Bošnjaštvo*'nun bir Bosnalı Müslüman ulus kimliği olmasının önünü kapattı (Imamović, 1991, s. 55; Purivatra, s. 389). Bosnalı Müslümanların ellerinde kendilerini tanımlayacak isim olarak "Müslüman" kalmıştı ve bu kimliği Sırp ve Hırvat kimliklerinden ayrı bir kimlik olarak kullanmaya başladılar. Krallık da bu adın kullanımına olumlu baktı.

Bu dönemde Bosnalı Müslümanların ve JMO'nun temel gündemini BH'in bütünlüğü ve özerkliği, Müslümanların can ve mal güvenliği⁷⁷, din, vakıf ve maarif işlerinin özerkliği, ülkedeki Müslüman toprak sahibi elitlerin mülklerinin ve ekonomik temellerinin korunmasına destek vermek oluşturuyordu (Purivatra, s. 418; Imamović, 2018, s. 612). 1919 yılında yapılan toprak reformu ile serflik sistemi kaldırılıp *kmetlere*⁷⁸ üzerinde çalıştıkları toprakların yasal mülkiyet hakkı verilince dört bine yakın Müslüman toprak sahibi aile ziyadesiyle mağdur oldu, bazı aileler tamamen yoksullaştı. Spaho, topraklarını yitiren toprak sahiplerinin zararlarının tazmini için çok çaba sarf etse de arazilerin piyasa değerlerinin çok altında bedeller ödendi. Müslümanların, devletin idari aygıtlarında orantısız temsil gibi sorunları da vardı.

Džemijet (Cemiyet) Partisi ile temsil ediyordu. Asıl adı *İslam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti* olan parti *Džemijet* olarak adlandırılıyordu (Bougarel, 2018, s. 31).

⁷⁷ 1918-1920 yılları arasında acımasız Sırp saldırılarına maruz kaldılar (Purivatra, s. 192).

⁷⁸ Toprak sahiplerinin mülklerinde toprak sahiplerinin menfaati için çalışan köylü işçiler.

SHS Krallığı'nın 28 Haziran 1921 tarihli merkezîyetçi⁷⁹ anayasası (*Vidovdan Anayasası*) Yugoslavya topraklarını otuz üç *oblast*⁸⁰ (eyalet) olarak düzenledi ve altı *oblasta* bölünen BH'in ana hatlarının korunması sözü verildi.⁸¹ Vidovdan Anayasası'nın getirdiği sistem uzun ömürlü olamadı. “Kaos, acımasızlık, iktidar çevrelerinin baskıları ve nihayet Kral'ın sınırsız keyfi davranışları” (Imamović, 2018, s. 619) ülkeyi yeni bir kaosu içine sürükledi. İstikrarsız hükümetler, anayasa ile ilgili tartışmalar, işçi hareketleri ve Parlamento'ya kadar giren suikastlar siyasi gerginliği daha da tırmandırdı.

Altı Ocak 1929'da Kral I. Aleksander Karađorđević, Vidovdan Anayasası'nı askıya alarak parlamentoyu feshetti, siyasi partileri yasakladı, tüm yetkileri devraldı.⁸² On ay sonra da (3 Ekim 1929) bir yasa ile Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı'nın adını “Yugoslavya Krallığı” olarak değiştirerek o zamana dek otuz üç bölgeden oluşan idari yapıyı dokuz *banovinaya* (banlık-bölge)⁸³ böldü. BH dört nehir arasında bölünmüştü: *Vrbaska Banovinası*, *Drinska Banovinası*, *Zetska Banovinası* ve *Primorska Banovinası* (Izetbegović, 2003, s. 5; Imamović, 2018, s. 626). Müslümanlar tüm *banovinalarda* azınlıkta kalmış, coğrafi birliği dağılmıştı. Ülkeleri 400 yılı aşkın bir süre sonra ilk kez bölünüyordu. Bosnalı Müslümanların tek kaybı ülkelerinin bölünmesi olmamıştı. Altı Ocak Rejimi, Din İşleri Bakanlığı'nı kaldırarak dini işlerin denetimini Adalet Bakanlığı'na verince on yıllık mücadele sonucunda 1909 yılında özerkliğini elde ettikleri din, vakıf, maarif alanlarındaki kazanımları ellerinden alınmış oldu. 1909 tarihli “BH'te İslâmî Din, Vakıf ve Maarif İşlerinin Özerk Yönetimi Tüzüğü” yürürlükten kaldırıldı ve Reis'ül-ulemâlık makamı Saraybosna'dan

⁷⁹ 1389 Kosova Savaşı'nın yıldönümü olan 28 Haziran'da kabul edilen bu anayasaya “Vidovdan” (Aziz Vitus Yortusu) adı verilmişti (Malcolm, 1999a, s. 265). Imamović' (2018), Vidovdan Anayasası'nın “uzak geçmişten ilham alan” “mitolojik Sırp Ahiti ruhu ile” hazırlandığını söyler (s. 618).

⁸⁰ Malcolm, bu altı *oblastın* Osmanlı'nın son dönemindeki sancaklar örnek alınarak kurulduğunu ve Avusturya-Macaristan dönemindeki altı *Kreise*'nin tam karşılığı olduğunu belirtir (1999a, s. 266). Bu altı *oblast*, Saraybosna, Tuzla, Hersek (Mostar), Travnik, Vrbas (Banja Luka) ve Bihaç'tan oluşuyordu.

⁸¹ Yeni hükümette Bosnalı Müslümanlar iki bakanlık elde etti: Mehmed Spaho, Sanayi ve Ticaret Bakanı, Dr. Hamdija Karamehmedović Halk Sağlığı Bakanı olarak atandı (Imamović, s. 618).

⁸² Kral, bildirgesine şöyle başlıyordu: “Benim sevgili halkım, tüm Sırp, Hırvat ve Slovenlere...” (Imamović, 2018, s. 623)

⁸³ “Banlık” anlamına gelen Hırvatça bir terim. Ban'lar, Kral tarafından tayin edilen valilerdi.

Belgrad'a taşındı (Imamović, s. 629). Toprak kullanım hakkı yeniden reforma tabii tutuldu ve özel mülkler kamulaştırıldı.⁸⁴

Eylül 1931'de kabul edilen yeni anayasa ile tüm Güney Slavları kapsayan birleşik bir "Yugoslav" ulusal kimliği dayatıldı.

Kral I. Aleksander'ın 9 Ekim 1934'te Marsilya'da uğradığı bir suikast⁸⁵ sonucu ölmesi üzerine diktatörlük dönemi sona erdi⁸⁶ ve Mayıs 1935 parlamento seçimleri yapıldı. Müslümanların partisi JMO, Sırp ve Sloven partilerle birlikte hükümette yer aldı. Mehmed Spaho Ulaştırma Bakanı oldu.

Bu dönemde Yugoslavya Müslümanları adına tek olumlu gelişme, Spaho'nun sıkı pazarlıkları sonucu İslam Din Cemaati (İDC) ile ilgili Altı Ocak düzenlemelerinin kaldırılarak Reis'ül-ulemâ makamının Belgrad'dan Saraybosna'ya taşınması ve Cemaat içindeki ikili yapılanmaya son verilmesi oldu.

Ancak tüm revizyon ve reform çabalarına rağmen devletin içinde bulunduğu kriz çözülemediği gibi muhalefetteki Sırp, Hırvat ve Sloven partiler her bir etnik grubun kendi devletlerini kurması çağrısında bulundular.

1938 yılındaki erken parlamento seçimlerinden sonra hükümet kurma görevi verilen Sırp Dragiša Cvetković ile Hırvat Vladko Maček, tarihe *Cvetković-Maček Anlaşması* olarak geçecek bir anlaşmaya imza attılar. Bu anlaşma özerk bir Hırvatistan Banovinası kuruyor ve BH Sırp ve Hırvat özerk birimleri arasında pay ediliyordu.⁸⁷ Sırp ve Bosnalı Müslümanlar sert tepki verdiler. Müslümanlar Avusturya-Macaristan dönemindeki dini kurumları için verdikleri özerklik hareketinden bu yana ilk defa bu kadar hararetle bir şekilde bir araya geldiler ve BH'in bölünmesini reddederek BH Özerklik Hareketi'ni (*Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine*)

⁸⁴ Birinci Yugoslavya'dan önce "BH'teki özel mülkiyet statüsündeki toprakların %62'si Müslümanlara aitti. Krallık çapında reforma tabii tutularak kamulaştırılan toprakların %66,9'u BH'teydi" (Imamović, s. 630). Bosnalı Müslümanların bu mülksüzleştirilmesi karşısında Mehmed Spaho "Saraybosna Deklarasyonu" isimli eleştirel belgeyi Belgrad'a göndererek "demokratik ilkelere ihanet edildiğini" söyledi (Imamović, s. 637).

⁸⁵ Suikasti İç Makedon Devrimci Örgütü (*VMRO*) ve Hırvat Ustaşalar gerçekleştirmişti (Imamović, s. 637).

⁸⁶ Kral'ın vasiyeti üzerine yönetimi konsey devraldı ve Kral'ın kuzeni Knez Pavle yeni kral oldu (Imamović, s. 637).

⁸⁷ Bu, iki maddeli bir anlaşmaydı: Cvetković-Maček Koalisyon Hükümeti'nin ve Hırvatistan Banlığı'nın kurulması. Epeydir tarafları meşgul eden "Hırvat Sorunu" BH ve Bosnalı Müslümanlar üzerinden çözüme kavuşturuluyordu. BH'in toplam 13 şehri Hırvatistan Banlığı'na dahil edildi (Imamović, 2018, s. 642).

kurdular (Imamović, 2018, s. 643; Izetbegović, 2003, s. 6). Sırp, Hırvat ve Sloven entitelerine ek olarak dördüncü bir Bosna entitesi talep ettiler. Bu tartışmalar devam ederken Mehmed Spaho Haziran 1939'da şüpheli bir biçimde öldü ve yeni JMO lideri Džafer Kulenović harekete başkanlık etti. “Kulenović’in dördüncü bir BH Banlığı talebi JMO’nun hükümetten ayrılması ile sonuçlandı” (Imamović, s. 644).

Yugoslavya Müslümanları Sırp, Hırvat ve Sloven kimliklerinin giderek Katoliklik ve Ortodoksluk ile ilintili bir hale geldiğini fark ediyorlardı. Kimliğini *Yugoslav* olarak tanımlayan onlardan başka kimse yoktu. *Yugoslavcılığın* artık tükendiğini ve Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin iyice keskinleştiğini gören Müslümanlar kendileri için yeni bir ulus kimliği aradılar ve sonunda yeniden “Müslüman” adında karar kıldılar. Sırp ve Hırvatlar bu dönemde hem kilise yapılarını tahkim ettiler hem de Ustaşa (Hırvat) ve Çetnik (Sırp) adlarını taşıyan milliyetçi kitle örgütleri kurdular. Birinci Yugoslavya İkinci Dünya Savaşı’na bu ortamda girdi.

2.3.4. İkinci Dünya Savaşı, İkinci Yugoslavya ve Bosnalı Müslümanlar

İngiliz tarihçi Noel Malcolm, Yugoslavya’daki İkinci Dünya Savaşı tarihini, “birbiri üstüne yığılmış birçok savaşın hikâyesi” olarak tanımlar (1999a, s. 279): Almanya ve İtalya’nın Yugoslavya’ya saldırıları; Müttefik kuvvetlerle Mihver devletlerin savaşı; Mihver işgal kuvvetlerinin Yugoslav direniş hareketlerine karşı yürüttükleri savaş ve iki iç savaş: Hırvatların, BH ve Hırvatistan’daki Sırlara karşı savaşı ve bu bölgelerdeki Sırların iki direniş örgütü (*Çetnikler* ve *Komünist Partizanlar*) arasındaki savaş. “O korkunç dört yılda, yaklaşık 1 milyon insan ölmüştü ve muhtemelen ölenlerin çoğu, Yugoslavlar tarafından öldürülmüş olan Yugoslavlardı” (Malcolm, s. 279, 280).

6 Nisan 1941’de Yugoslavya Krallığı’nı işgal eden Almanya; Hırvatistan ve BH’in tamamını içine alan ve Almanya ile İtalya’nın uydusu olan “Bağımsız Hırvatistan Devleti” (*Nezavisna Država Hrvatska-NDH*) kurdu. BH bir sınır çizgisiyle ikiye bölünerek çizginin güneyi İtalya’nın, kuzeyi ise Almanya’nın işgal bölgesi oldu. 1919’da kurulmuş olan faşist Ustaşa Hareketi’nin lideri Ante Pavelić, NDH’ye *führer* olarak atandı ve yeni devlet bir terör ve soykırım makinası olarak çalışmaya başladı. 16 Nisan’da Saraybosna’ya giren Almanlar iki gün içinde kentteki Sırp, Musevi ve

Çingenerin çoğunu öldürdü, sağ kalanları toplama kamplarına götürdü. En büyük soykırımın yapıldığı Jesenovac Toplama Kampı'nda 45.000 ila 50.000 arasında Sırp, 13.000 Yahudi, 10.000 Roman ve 12.000 Müslüman katledildi (Žerjavić, 1992, s. 72; Imamović, s. 659).

Hersek Sırpı, Ustaşa milislerinin katliamlarına karşı örgütlenerek amaçları ve ideolojileri birbirinden tamamen farklı iki ayrı direniş örgütü kurdular: Draža Mihailović'in *Çetnik (Çetnik) Hareketi* ve Sloven asıllı Josip Broz Tito liderliğindeki *Komünist Partizanlar*.⁸⁸

Draža Mihailović'in Çetnik Hareketi'nin ve Tito'nun Partizanları'nın farklı Yugoslavya tahayyülleri vardı. Aşırı Sırp milliyetçisi Çetnikler, BH, Karadağ, Dalmaçya, Hırvatistan ve Slavonya'yı Sırbistan topraklarına katarak "homojen bir Sırbistan yaratmak ve Sırp olmayan tüm halkları bölgeden sürmek istiyorlardı (Dedijer ve Miletic, 1990, s. 33). Mihailović, Kral'a sonuna dek sadıktı. Tito ise Stalin'ciydi ve toplumsal düzeni tamamen değiştirerek komünist bir yeni Yugoslavya hayali kuruyordu (Malcolm, s. 287). BH'teki Partizan Hareket'in kadroları ülkedeki tüm halklardan gelen komünist aktivistlerden oluşsa da savaşçıların çoğu Sırpı ve harekete Sırp olmayanların katılımını tepkiyle karşılayarak zaman zaman Sırp olmayan nüfusa karşı katliamlar yaptılar. (Bu nedenle bazı Müslüman komünist aktivistler Sırp soyadları almak gibi yollara başvurdu).

Partizanların kurduğu Yugoslavya Halk Kurtuluşu Anti-Faşist Konseyi (AVNOJ) Müslümanlara can güvenliği yanında kurulacak Yugoslavya Devleti'nde ayrı bir bölgesel varlık olma sözü veriyor, Bosnalı Müslümanların özerklik talebine sıcak bakıyordu. Bu nedenle 1943'ten itibaren Partizan birliklerin içine çok sayıda Bosnalı Müslüman aktı.

Partizan Hareket, Hırvat ve Müslümanları da içine alarak giderek güçlendi ve Kasım 1943'teki ikinci AVNOJ oturumunda Demokratik Federal Yugoslavya'nın

⁸⁸ Yugoslavya Ordusu'nda albay olan Draža Mihailović, Kral yanlısıydı ve gerilla savaşında ustaydı. Mihailović'in adamlarına *Çetnik* deniyordu. *Četa*, yani *çete* kelimesinden türetilmişti. Bu terim geçmiş tarihlerde birer kahraman olarak görülen Sırp haydutlara verilen isimdi. Diğer hareket ise daha önce Avusturya-Macaristan Ordusu'nda görev yapan yarı Hırvat, yarı Sloven olan Josip Broz Tito liderliğindeki Komünist Partizanlar'dı. Yugoslavya Halk Kurtuluş Ordusu (*Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*) olarak da adlandırılan Partizan Hareketi, Yugoslavya Komünist Partisi (KPJ) ve Genel Sekreteri Tito tarafından yönetiliyordu. Stalin'e bağlı Tito, Almanları ülkeden söküp atmanın yanı sıra komünist bir devrim için iktidarı ele geçirmeyi planlıyordu (Malcolm, s. 284).

(*Demokratska federativna Jugoslavija-DFJ*) kurulduğu ilan edildi. Gene Kasım 1943'te bir orta Bosna kasabası olan Jajce'de bir araya gelen Partizanlar, BH Halk Kurtuluşu Bölge Anti-Faşist Konseyi'ni (*Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog osloboğenja Bosne i Hercegovine-ZAVNOBiH*) oluşturdular. Konsey'in 172 delegesinden 41'i Müslümandı. Toplantıda BH, "Tüm Sırp, Müslüman ve Hırvat halkları için eşit hakların garanti edildiği özgür ve kardeş" bir ülke olarak tanımlandı (Bougarel, s. 68).⁸⁹ Müslümanlara kurulması planlanan Yugoslavya bünyesinde BH'in bütünlüğü sözü verildi (Hoare, 2014, s. 164).

Eylül 1943'te İtalya'nın teslim olmasıyla Çetnik Hareketi askeri desteğini kaybetti. İngilizler ve dolayısıyla Müttefikler Tito'yu desteklemeye başladı ve Yugoslavya Halk Kurtuluş Ordusu ve Kızıl Ordu, Alman kuvvetlerini ve yerel müttefiklerini püskürttü. 20 Ekim 1944'te Belgrad, 6 Nisan 1945'te Saraybosna ve 9 Mayıs 1945'te Zagreb kurtarıldı. "Böylece Yugoslav coğrafyasında savaş, fay hatları artık etnik değil ideolojik olan aşırı bir şiddet dalgasıyla, başladığı gibi sona erdi" (Bougarel, 2018, s. 55).⁹⁰

Savaşın sonra komünistler tarafından yönetilen çok uluslu bir Yugoslav devleti ortaya çıkmıştı. Tito'nun denge politikasına rağmen, Sırp ve Karadağlılar bu yeni devleti domine etmeyi başardı. Savaş sırasında Sırlara karşı uygulanan soykırım ve katliamlar üzerine oluşturulan devasa külliyat ve söylemler Sırların bu hakimiyetine meşru bir zemin kazandırdı. Oysa Müslümanların uğradığı soykırımlar hakkında konuşmalarına 45 yıl boyunca izin verilmedi (Imamović, s. 674).

Bosnalı Müslümanlar bu savaşta nasıl hareket etmişti? Bosnalı Müslümanların siyasi partisi JMO "Yugoslavya'nın üzerinde esen savaş rüzgarlarını hisseder hissetmez" 1941'de parçalandı (Izetbegovic, 2003, s. 73). JMO liderlerinin önemli bir kısmı Hırvatların Anti-Sırp Nazi Hareketi'nin tarafını seçmek gibi bir hata yaptı (Redžić, 2005, s. 165; Imamović, s. 658). Bu seçim, JMO'nun zemin kaybetmesinin

⁸⁹ ZAVNOBiH'nin 30 Haziran-2 Temmuz 1944 tarihleri arasında Sanski Most'ta yapılan ikinci oturumu da Bosnalı Müslümanlara yönelik bu özel muameleyi tekrar dile getiriyordu.

⁹⁰ İkinci Dünya Savaşı'nın Yugoslavya topraklarındaki bilançosu, bir milyondan fazla kayıptı. Bu rakam Yugoslavya nüfusunun %6'sına denk geliyordu. BH'te Žerjavić'e (1992) göre 300.000 ila 400.000 arasında (s. 198), Imamović'e (2018) göre ise 500.000'den fazla (s. 674) ölü vardı. Bu da ülke nüfusunun %8 ila 10-13'üne denk düşüyordu. Savaş en çok BH'i yıkmıştı. "Yugoslavya genelinde hasara uğrayan 820.000 binanın yarısı bu ülkedeydi. Demiryolları başta olmak üzere bütün yollar kullanılamaz haldeydi" (Imamović, s. 674).

yanı sıra Bosnalı Müslümanların Nazi destekçisi olarak etiketlenmelerine neden oldu. Oysa, JMO'dan diğer bazı liderler ve Bosnalı Müslüman halkın önemli bir kısmı Tito'nun Partizan Hareket'ine katılmıştı (Hoare, 2014, s. 171; Redžić, 1998, s. 81; Banac, 1994, s. 142). Mehmed Spaho'nun kardeşi Reis'ül-ulemâ Fehim Spaho liderliğindeki İDC'nin Ustaşa yönetime karşı muhalif duruşu başından beri netti. İDC, Ustaşa Hükümeti ve Katolik Kilisesi'nin baskılarına da başarılı bir biçimde direnmeyi başardı.

Siyasi liderlerinin bir kısmının Hırvatlardan yana durmasının bedelini, kimin hangi amaçla savaştığının çok da farkında olmadan hayatta kalma mücadelesi veren sıradan Müslüman halk ödedi. Sırların intikam saldırıları, katliam ve sürgünlerinin yanı sıra Ustaşaların saldırılarına da maruz kaldılar. Ustaşa ve Çetnik saldırıları arasında savunmasız kalan Bosnalı Müslüman halkı korumak amacıyla bir takım Müslüman milisler örgütlenmeye çalışıldı. Almanlar ile Çetnikler arasındaki iş birliğinden dolayı Tito'nun Partizanları Müslümanlara daha yakın geliyordu (Redžić, 1998, s. 87). Müslümanlara göz dağı vermek için seri infazlar yapan Ustaşalar ve ırkçı bir ulus devlet gibi davranan NDH'den uzaklaşmaya başlamışlardı. Hatta NDH'nin 1941 yılında Çingenelere, Yahudilere ve Sırlara uyguladığı ırkçı şiddet ve soykırım karşısında sessiz kalamayan Bosnalı Müslümanlar, İDC'nin derneği olan *el-Hidaje* ve Müslüman hayır kurumu *Merhamet*'in düzenlediği toplantılarda ve protesto gösterilerinde bir araya gelerek hem NDH'nin uyguladığı şiddeti kınadılar hem de Doğu Bosna'daki Çetnik soykırımlarından kaçan Müslüman mültecilere⁹¹ insani yardım ve kendilerini savunmaları için silah temin etmek için çabaladılar (Bougarel, 2018, s. 59).

BH'in NDH'den ayrılarak doğrudan Alman himayesi altında özerk bir yapı olmasının Müslümanların kendilerini korumaları için en uygun yol olduğunu düşünen Müslüman siyasiler de vardı ve bunu temin için bazı adımlar attılar. 26 Ağustos 1942'de Çetniklerin Müslümanlara uyguladığı soykırımla mücadele amacıyla "Halkın Kurtuluş Komitesi" (*Odbor narodnog spasa*) adında bir yapı oluşturuldu. Bu hareket

⁹¹ 1941 yılından itibaren Sırlar, Doğu Bosna, Doğu Hersek, Batı Bosna ve Sancak'ın bazı bölümlerinde Müslümanlara yönelik üç büyük kitlesel soykırım gerçekleştirdi. Bilhassa Doğu Bosna kasabalarında 1995 Srebrenica Soykırımı'na çok benzeyen sayısız eylem gerçekleştirildi. Imamović'e (2018) göre İkinci Dünya Savaşı yıllarında 103 bin Müslüman bu soykırımlarda hayatını kaybetti (s. 663).

tıpkı Tito'nun Partizan Hareketi gibi BH'in NDH'ye dahil edilmesine karşı çıkıyordu (Hoare, 2014, s. 10). Kasım 1942'de Almanlara bir *Memorandum* yollayarak BH için özerklik taleplerini iletiler. Memorandumda, Üçüncü Reich'in koruması altında bir "Bosna Eyaleti"nin (*župa Bosna*) oluşturulması teklif ediliyordu. Bu teklif, Müslümanlara ait bir ulus devletinin ilk taslağı gibiydi. Ustaşa Hareketi'nin yasaklanacağı bu özerk eyalette⁹² nüfus transferi yapılarak (muhtemelen Sancak'taki Slav Müslümanlar transfer edilecekti) Müslümanların nüfusu artırılacak ve kendilerini korumak için bir "muhafız alayı" oluşturulacaktı (Dedijer ve Miletić, 1990, s. 250). Daha önce Almanların kurduğu *Müslüman Gönüllü Birliği*'nin⁹³ genişletilmesini ve birliğin doğrudan Almanların denetiminde olmasını öneriyorlardı (Malcolm, s. 301; Bougarel, s. 60). Almanlar bir süre tereddüt ettikten sonra Alman Ordusu'na bağlı *13. Müslüman Tümeni*'ni⁹⁴ (*13. SS Birliği Handžar*)⁹⁵ 1943 yılında oluşturdu. Bosnalı Müslümanlar bu tümenin SS birliklerinin dışında kalarak sadece BH için mücadele vermesini talep ediyorlardı. Ustaşa liderleri ile anlaşamayan *Handžar Birliği* (Hançer Birliği) bir yıl kadar kısa bir süre içerisinde dağıldı.⁹⁶ Üçüncü Reich, Bosnalı Müslümanların güvenlik arayışından yararlanarak onların bir birlik oluşturmalarına izin verse de NDH ile ittifakını hiçbir zaman sonlandırmadı ve BH'in özerklik talepleri konusunda herhangi bir adım atmadı.

Kasım 1943'te ZAVNOBiH, BH'in özerkliği konusunda sinyal verince Bosnalı Müslümanların Partizanlara desteği arttı. Partizan raporlarında Müslümanların destekleri karşılığında BH'in ve Sancak'ın Komünist Yugoslavya'da önce özerk, daha sonra da eşit bir federal birim olması ile ilgili çok sayıda beyan bulunuyordu (Redžić, 1968, s. 22). Ancak ne yazık ki 1945'te Saraybosna'yı, birkaç hafta içinde de tüm BH

⁹² BH'in özerkliği için bazı bölgelerin Hırvatistan, İtalya ve Karadağ'a verilmesine bile rıza gösterilmişti (Bkz: Bougarel, 2018, s. 60).

⁹³ Almanlar, Bosnalı Müslümanları bu Birliğe katılmaya ikna etmek için Kudüs Müftüsü'nü Banja Luka ve Saraybosna'ya getirmişlerdi.

⁹⁴ Almanlar "*Waffen SS*" diyordu.

⁹⁵ 1943 baharından 1944 sonbaharına dek hayatta kalan 13. Müslüman Tümeni'nin askerlerinin çoğu sonradan *Partizanlara* katıldı (Bkz. Redžić, 1998, s. 183).

⁹⁶ Malcolm, *Handžar Birliği*'ndeki Bosnalı askerlerin kendi şehir ve köylerini korumak amacıyla bir araya geldiklerini sanırken 1943 yazında uzun süreli bir eğitim için Almanya ve Fransa'ya gönderilmelerinden hoşlanmadıklarını ve bir Müslüman ile bir Hırvat askerinin öncülüğünde isyan ederek Alman subayları infaz ettiklerini anlatır. Duruma el koyan Almanlar 146 *Handžar Birliği* askerini öldürdü. Bu olay "La revolte des Croates" (Hırvatların İsyanı) adıyla Villifranche-de-Rouergue'da hala anılmaktadır (1999a, s. 302).

topraklarını Müslümanların yardımıyla⁹⁷ kurtaran Partizanlar verdikleri tüm sözleri unutmıştu bile.

İkinci Dünya Savaşı Partizanların zaferi ile sonuçlandı ve yeni bir devlet kuruldu: Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti (*Federativna Narodna Republika Jugoslavija-FNRJ*). Yeni devletin anayasası için çalışmalar sürerken Bosnalı Müslümanlar, Yugoslavya devlet armasına Müslümanları temsil eden altıncı bir meşalenin (arma Sırp, Hırvat, Karadağlı, Makedon, Slovenleri temsil eden beş meşaleden oluşuyordu) konmasını istedi; ancak bu konunun Meclis kararı ile çözüme kavuşturulamayacak “teorik” bir mesele olduğu cevabını aldılar. “Kurucu Meclis Boşnakların (Müslümanların) bir millet olup olmadığını tartışamazdı” (Imamović, s. 679).

FNRJ'nin 31 Ocak 1946'da ilan edilen ilk anayasası, Yugoslavya'da altı kurucu cumhuriyet ve yalnızca beş kurucu ulus tanımladı. Cumhuriyetler; Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Makedonya ve BH'ten⁹⁸ oluşuyordu. Kurucu uluslar ise; Sloven, Hırvat, Sırp, Karadağlı ve Makedon uluslarıydı. Ayrıca, Sırbistan Cumhuriyeti içinde yer alan özerk bir eyalet (Vojvodina) ve özerk bir bölge (Kosova) tanımlanmıştı. Yugoslavya içindeki büyük Arnavut azınlık da dahil olmak üzere birçok ulusal azınlığın varlığı kabul ediliyordu (Malcolm, s. 289). BH Anayasası ise ülkedeki ulusları saymıyor, 11. Madde'de “BH Halk Cumhuriyeti'nde uluslar her bakımdan eşit haklara sahiptir” deniyordu⁹⁹ (Imamović, s. 680).

Yugoslavya Komünist Partisi'nin (*Komunistička partija Jugoslavije-KPJ*) Bosna Müslümanlarına karşı savaş dönemindeki tutarsız yaklaşımı devam ediyordu.¹⁰⁰

⁹⁷ Bosnalı Müslümanlar İkinci Dünya Savaşı'nın tüm cephelerinde (Ustaşa, Alman, Çetnik, Partizan) savaştı ve “bütün cepheler tarafından öldürüldüler”, “birçoğu, Jesenovac, Buchenwald, Dachau ve Auschwitz de dâhil olmak üzere, Hırvat ve Alman ölüm kamplarında katledildi” (Malcolm, s. 304). Malcolm'un ifade ettiği gibi “Bu savaşı onlar başlatmamışlardı ve her şeyden önce kendilerini savunmak için savaşmışlardı” (s. 304). Ancak cinayetler Komünist Yugoslavya'da da devam etti. Tito'nun gizli polis teşkilatı *Halkı Koruma Şubesi* (OZNa) Partizan muhaliflerinin ardına düştü. “1945-46 döneminde, Tito'un uygulattığı kitlesel cinayetlerde, zorunlu ölüm yürüyüşlerinde ve toplama kamplarında 250.000 kadar insanın öldürülmüş olduğu tahmin edilmektedir” (Malcolm, s. 305).

⁹⁸ 1939'daki *Cvetković-Maçek Anlaşması*'nda bütünlüğünü tamamen yitirerek Sırp ve Hırvat ulus devletleri arasında pay edilen BH'in bütünlüğünü geri kazanması ülkedeki Sırp ve Hırvatların aksine başka anavatanları olmayan Bosnalı Müslümanlar için varoluşsal bir önem taşıyordu.

⁹⁹ Bkz. Ustav narodne republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Službeni list NRB iH, 1947, p. 8. (https://www.sistory.si/cdn/publikacije/53001-54000/53750/SL_BIH_1949-05-26_021.pdf)

¹⁰⁰ Savaştan önce de Yugoslavya'daki Müslümanların nasıl tanımlanması gerektiğine dair net bir yaklaşım yoktu. En iyimser yaklaşım onları bir “ulus” değil, “özel bir grup” olarak tanımlıyordu.

Savaş dönemine ait parti belgelerinde Müslümanlar “Yugoslavya halklarından birisi, küçük “m” ile başlayan “muslimani” (*müslümanlar*) idiler” (Purivatra, 1969, s. 65; Babuna, 2008, s. 43). Yani “etnik” değil, “dini” bir grup olarak tanımlanmışlardı. Şimdi de uygulamada kurucu ulus olarak tanınanlar yalnızca Sırp ve Hırvatlardı. Partizanların ve komünistlerin “eşitlik” kavramı Bosnalı Müslümanları kapsamıyordu. Ayrı bir Müslüman topluluğun varlığı kabul edilse de ona ayrı bir ulus statüsü verilmiyordu. Kendi adını taşıyan bir ulusa sahip olmayan tek Yugoslavya cumhuriyeti BH’i ve kurucu ulus olarak tanımlanan halkların siyasi ve kültürel merkezleri Sırbistan ve Hırvatistan’dı. Yugoslavya Komünistleri ülkenin dili konusundaki kararlarında da Müslümanları tamamen dışlamıştı. KPJ, “Yugoslavlık” üst kimliği ve yekpare bir resmi Sırp-Hırvat dili inşa etmek için kolları sıvamış, Aralık 1954’te Novi Sad’da bir araya gelen Sırp ve Hırvat dilbilimciler iki alfabe (*Kiril* ve *Latin*) ve iki aksan (*ekavica* ve *ijekavica*) içeren tek bir Sırp-Hırvat dilinin (veya Hırvat-Sırp) varlığını resmen tanıyan bir anlaşma imzalamışlardı (Bougarel, 2018, s.74). Bu bakımdan BH’in durumu sıradışı ve tuhaf bir görünüm arz ediyordu. Bu durumun en büyük etkilerinden biri Bosnalı Müslümanların ulusal kimlikleri konusunda yaşadıkları belirsizlik oldu.¹⁰¹

1948 nüfus sayımında Bosnalı Müslümanlar ulus kimliklerini şu şekilde bildirdiler: “Kararsız-Müslüman” (788.403 kişi), “Sırp-Müslüman” (71.991 kişi) ve “Hırvat-Müslüman” (25.295 kişi). 1953 nüfus sayımında sayım formlarına “Yugoslavkararsız” (*Jugosloveni neopredeljeni*) seçeneği eklenmişti. “Yugoslavya genelinde 998.697, BH’te ise 891.800 kişi bu seçeneği işaretledi (Bougarel, 2018, s.75; Imamović, s. 688). 1961 nüfus sayım formlarına ilk defa “etnik anlamda Müslüman” seçeneği (*Muslimani-etnička pripadnost*) (büyük M harfi ile ifade ediliyordu)

Slovenyalı Komünist entelektüel Edvard Kardelj 1936 yılında şunları yazmıştı: “Müslümanlardan bir ulus olarak bahsedemeyiz, fakat özel bir etnik grup (*posebna cjelina*) olduklarını söyleyebiliriz” (Malcolm, s. 288). Bu belirsizlik KPJ’nın bir yıl sonraki kongresine, Müslümanların bir etnik grup olarak tanımlaması ancak Yugoslav ulusları listesinden çıkarılması biçiminde yansdı (Purivatra, 1972, s. 52). 1943 yılındaki ZAVNOBiH toplantısında Müslümanların ayrı bir ulus olmadıklarına hükmedildi.

¹⁰¹ Kurucu Meclis tartışmaları sırasında, Kurucu Meclis’teki Müslüman Milletvekili Husaga Ćišić, Aralık 1945’te BH’in kendi adını taşıyan bir ulusa sahip olmamasını protesto ederek “Bosnalıların” (*Bosanci*) Yugoslav federasyonunun altıncı kurucu ulusu olarak tanınması çağrısında bulundu ancak bu yeni ulusun yalnızca Müslümanları mı yoksa BH’in tüm sakinlerini mi kapsayacağını açıkça belirtmedi. Ancak Ćišić destekçi bulamadığı gibi komünist lider Milovan Đilas’ın şu sözleriyle muhatap oldu: “Parlamento, Müslümanların ulusal bir grup olup olmadığı sorusunu inceleyemez. . . Bu, insanların şu şekilde veya bu şekilde tartışabileceği teorik bir sorundur, ancak hiçbir şekilde kararname ile çözülemez.” (Bougarel, 2018, s.75).

konmuştu ve Yugoslavya genelinde 972.960, BH’te ise 842.248 kişi bu seçeneği işaretledi. 265.731 kişi ise “Yugoslav-kararsız” olmayı seçti (Imamović, s. 688). Potansiyel Sırp, Hırvat ya da Yugoslav olarak görülen Bosnalı Müslümanların aidiyetlerini Sırp ya da Hırvat olarak belirtmemeleri komünistlerin beklediği asimilasyonun gerçekleşmediğini gösteriyordu (Purivatra, 1977, s. 32).

Komünist Yugoslavya 1950’lerin ortalarında Sovyetler Birliği’ni kopyalamayı bırakarak kendi öz yönetimli sosyalizm modelini geliştirmeye başladı. 7 Nisan 1963’te kabul edilen yeni Anayasa, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’ni (*Socijalistička federativna republika Jugoslavija-SFRJ*) ilan etti. Bu yeni yapı içerisinde federal birimler daha fazla yetkiye sahip olurken, Kosova özerk bir eyalet haline geldi. Yugoslavya dünyaya kapılarını açarak Hindistan, Mısır, Endonezya, Malezya, Küba, Güney Afrika, İran gibi ülkelerin içinde yer aldığı yaklaşık 100 ülke ile Bağlantısızlar Hareketi’ni kurdu. Yugoslavya vatandaşları 1965’ten itibaren yurtdışına seyahat etmeye başladı (Bougarel, 2018, s.79). Bu yumuşamada Müslüman karşıtı gizli servis şefi Aleksandar Ranković’in 1966 yılında görevden alınışının da payı vardı ve birçok anlamda Sırp olmayan halka nefes aldırdı.

1961 nüfus sayımında Müslümanlar için “etnik anlamda Müslüman” seçeneğinin konmuş olması liberalleşme eğilimini gösteriyordu. Komünistlerin bu kararlarının arkasında tıpkı Avusturya-Macaristan yönetiminde olduğu gibi şiddetlenen Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine karşı BH Müslümanlarını bir denge olarak görmeleri yatıyordu.¹⁰² Ortak bir Yugoslav ulusu yaratma sürecinde ana eritme bileşeni olarak görülüyorlardı. Merkezi bir Yugoslavya düşüncesi artık eskisi kadar tabu bir konu olmaktan çıkmıştı. Ayrıca “Müslüman Komünist yetkililerden oluşan küçük bir seçkin grup” Bosna’daki komünist parti mekanizması içinde yükselişe geçmişti (Malcolm, 1999a, s. 312).

Bosnalı Müslümanlar 1963 Anayasası’nın¹⁰³ önsözünde “etnik bir grup” olarak tanınırsalar da henüz bir ulus sıfatına kavuşamamışlardı. Hala küçük “m” harfi ile

¹⁰² “1968’de verilen karardan önce BH, Sırbistan ve Hırvatistan’ın “hinterland”ı gibi algılanıyordu” (Babuna, 2000, s. 196).

¹⁰³ 1963 Anayasası’nda “Sırpların, Hırvatların ve Müslümanların ortak bir yaşamla geçmişte birbirleriyle kenetlenmiş oldukları” belirtiliyor, üç halkın da eşit millet olarak kabul edileceği açıkça olmasa da dolaylı olarak ifade ediliyordu (Bkz. *Ustav socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Službeni list SR BiH, 1963, p. 4.).

tanımlanıyorlardı: Yani dini kimlik olarak “Müslüman”. Bu dönemde Filipović gibi akademisyen ve Purivatra gibi komünist devlet görevlileri büyük “M” harfi için, yani “ulus anlamında Müslüman” tanımlaması için mücadelelerini devam ettirdiler.¹⁰⁴

Yugoslav Komünistler Birliği “Yugoslavluk” stratejisinin işe yaramadığını özellikle 1961 nüfus sayımından sonra gördü ve bu stratejiden yavaş yavaş vazgeçmeye başladı. BH Komünistler Birliği’nin (*Savez komunista Bosne i Hercegovine-SKBiH*) 17 Mayıs 1968’de aldığı şu karar Bosnalı Müslümanların ulus olarak tanınmasının resmi ilanı anlamına geliyordu:

Deneyimler, Müslümanları ulusal olarak kendilerini Sırp veya Hırvat olarak tanımlamaya zorlamayı amaçlayan, daha önceki döneme ait çeşitli baskı ve tedbir biçimlerinin faydasızlığını göstermiştir; zira geçmişte de bu ortadaydı ve mevcut sosyalist uygulama şunu doğrulamaktadır: Müslümanlar ayrı bir ulustur. (Petrović ve Suljević, 1971, s. 206).

Müslümanlar nihayet bir “ulus” olarak tanınmışlardı. “Ulus anlamında Müslüman” ifadesi ilk defa 1971 nüfus sayım formunda yer aldı (Purivatra, s. 30; Malcolm, 1999a, s. 313). Böylece, 1971 nüfus sayımı “Müslüman” adının bir ulus adı olarak kullanılmasına izin veren ilk nüfus sayımı oldu.¹⁰⁵ Kendilerini Sırp ve Hırvatlardan ayırtırmak için daha önce kimliklerini “Yugoslav” olarak tanımlayan Bosnalı Müslümanlar, “Müslüman” adını kullanmaya başladılar. Tito’nun komünist Yugoslavya’sı zamanla “Müslüman” ulus kimliğini Yugoslav alt-kolektivizminin bir formu olarak gördü. Ancak tercih ettiği, dini pratiklerin olmadığı bir Müslüman kimliğiydi. “Müslüman” kimliği Slavca konuşan tüm Müslümanlar için ortak bir kimlik olarak inşa edilmişti ve bu Yugoslavya’nın komünist rejiminin işine geliyordu.

Yugoslavya’daki ateizm zirvedeyken ve Bosnalı Müslümanlar büyük ölçüde sekülerleşmişken artık neredeyse var olmayan dini kimliklerini vurgulayan yarı dinsel bir ulus olarak tanınmaları ironikti ve Yugoslavya’nın komünist rejimi paradoksal olarak Bosnalı Müslümanların kimliklerinin dini yönüyle yoğun bir özdeşleşmenin

¹⁰⁴ Büyük bir kısmını komünistlerin oluşturduğu Bosnalı Müslüman seçkinler, Tito Yugoslavya’sının “kardeşlik ve birlik” (*bratstvo i jedinstvo*) politikasının asimilatif yönünün farkına vararak “kardeşlik ve eşitlik” (*bratstvo i ravnopravnost*) üzerine yoğunlaştılar (Ćemerlić ve Redžić, 1968, s. 190).

¹⁰⁵ Bu nüfus sayımında BH’te 1.482.430 kişi (%39,6) Müslüman olduğunu beyan ederken, 1.393.148 kişi Sırp (%37,2), 772.491 kişi Hırvat (%20,6) ve 43.796 kişi Yugoslav (%1,2) olduğunu beyan etti (Bougarel, 2018, s. 83; Kriještorac, 2022, s. 59).

temelini atmıştı. Yine de diğer uluslar gibi kendilerine ait bir cumhuriyete sahip olmasalar da bu Bosnalı Müslümanlar için önemli bir kazanımdı. En azından artık bir unvanları vardı ve ayrı bir ulus olarak tanınıyorlardı. Bir “ulus” (*nation*) olarak tanımlanmak dönemin Yugoslavya’ında bir ülkenin “yerlisi”, “tabiiyet” (*nationality*) olarak tanımlanmak ise yaşadıkları ülkenin dışında bir ulusal vatanı olmak anlamına geliyordu (Kriještorac, 2022, s. 240). Sırp ve Hırvatlar tabiiyet olarak tanımlanıyordu; çünkü Yugoslavya’nın hangi ülkesinde yaşarlarsa yaşasınlar Sırbistan ve Hırvatistan’ları vardı. Kendine ait bir eğitim sistemi, okul müfredatı sahibi olabilmek için “tabiiyet” olarak tanımlanmak gerekiyordu. Dolayısıyla “ulus” olarak tanımlanan Müslümanların, ulus ve etnik bilincin oluşturulduğu en önemli mekanizmalardan olan kendi eğitim sistemleri ve okullarına sahip olabilmek gibi bir hakları olamadı.¹⁰⁶Bosnalı Müslümanların etnik ve ulusal bilinçlerini kazanmalarını geciktiren etmenlerden biri de bu uygulama oldu. Diğer taraftan “ulus anlamında Müslüman” tanımlaması kafa karıştırıcı bir tanımlamaydı ve yanlış anlamalara neden oluyordu (Babuna, 2008, s. 44). Bir ulus kimliğine sahip olmanın bu kadar gecikmiş olması BH başta olmak üzere Müslümanların yaşadıkları Yugoslavya bölgelerinin gelişmesini ve Müslümanların siyasi örgütlenme yeteneğini önemli ölçüde zaafa uğratan bir faktör de oldu. 1990’ların dağılma ve bağımsız devletler kurma ortamında ise kendi askeri gücünden yoksun Müslümanlar için ölümcül sonuçlar doğuracaktı.

Şu da var ki, bu tanınmanın İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren BH Müslümanlarının kaybettikleri nüfuslarını geri kazanma konusunda olumlu bir etkisi oldu. Hem savaş kayıpları hem göçlerde kaybedilen nüfuslarını komünist dönemin istikrar ortamında toparlayabildiler.¹⁰⁷ Hepsinden önemlisi ise “Müslüman” adı altında toplanan Bosna’daki ve Sancak bölgesindeki Slav Müslümanlar bir “grup” olabildiler. Diğer bir yararı da onları “bu topraklarda yabancı” (Türk) olarak etiketleyen yerel Hıristiyanların ötekileştirici söylemlerinden Müslümanları kurtarması oldu. Ancak bu defa da “Müslüman olmuş Sırp veya Hırvat” olarak tanımlanmanın bıktırıcı ağına takılmaktan kurtulamadılar.

¹⁰⁶ Sırp, Hırvat, Karadağlı, Makedon veya Arnavutların okullarına gidebiliyorlardı.

¹⁰⁷ Yugoslavya Müslümanlarının Sırp, Hırvat, Yugoslav olarak (Karadağ’dakilerin ise Karadağlı olarak) tanımlanma uygulamalarındaki kayıpları hesaba katmazsak; 1948’de 808.921 olan nüfusları 1953’te 998.698’e, 1971’de 1.719.932’ye, 1991’de ise 2,3 milyona çıkmıştı (Jovanović, 1992, s. 154).

İkinci Yugoslavya'nın 25 Şubat 1974 Anayasası¹⁰⁸ merkeziyetçi eğilimden daha fazla uzaklaştı ve federal birimlere daha fazla yetki aktarıldı. Ancak ne yazık ki bu durum “çözmekte olduğundan daha fazla sorun üretiyordu” (Malcolm, s. 318). Daha 1960'ların sonlarından itibaren Yugoslavya'da ulusal gerilimlerde ve taleplerde artış yaşanmaya başlanmıştı bile. Kasım 1968'de Kosovalı Arnavutlar, özerk eyaletin cumhuriyete dönüştürülmesi talebiyle gösteriler düzenlediler. Hırvatistan Komünistler Birliği, Hırvatistan'ın fiili bağımsızlığına yönelik taleplerini daha yüksek sesle dillendiriyordu. 1971'de zirve yapan “Hırvat Baharı” Tito'nun sert önlemleriyle susturulsa da Yugoslavya siyasi sistemi yeniden merkezi bir niteliğe geri döndürülemedi. 1974 Anayasası Komünist Yugoslavya'nın “konfederalizasyonu” anlamına geliyordu ve Belgrad'daki merkezi hükümet yalnızca dış politika ve savunma üzerinde kontrol yetkisine sahipti. Yugoslavya çokuluslu bir devlet haline gelmişti. Bu yeni siyasi düzende yönetim görevlerinin “ulusal anahtar” (*nacionalni ključ*) esasına göre dağıtılması ulusal aidiyet ve rekabet duygularının yeniden alevlendirdi. Ulusal kotalar, ülkedeki nüfus sayımlarını ulusal gruplar için bir savaş alanı haline getirdi. Bosnalı Müslümanlara yönelik “Müslüman Sırp” ve “Müslüman Hırvat” stratejileri üretilmesinin de Müslümanların bir ulus olarak kademeli olarak tanınmasının da altındaki neden aslında buydu (Bougarel, 2018, s. 80).

1974 Yugoslavya Anayasası ve 25 Şubat 1974 tarihli BH Anayasası BH'in Müslüman, Sırp ve Hırvat (ve diğerleri) uluslarından oluştuğunu açıkça belirterek Müslümanları “kurucu ulus” statüsüne yükseltti. Bosnalı Müslümanlar artık Sırp ve Hırvat uluslarından ayrı bir ulustu. BH nüfusu içindeki payları ise 1878'den bu yana ilk kez Sırp nüfusu geçiyordu: yüzde 39,6 Müslüman, yüzde 37,2 Sırp.

Bosnalı Müslümanların ulusal kimlik kazanma süreçlerine siyasi, dini ve entelektüel elitlerinin mücadeleleri yön veriyordu. Ancak “Müslüman” ulusal kimliğine dair kendi elitlerinin tanım ve tasavvurları arasında bir hayli fark vardı.

¹⁰⁸ Ustav socijalističke republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Službeni list SR BiH, 1974, s. 61.

2.3.2.1. Kimlik Tasavvurları: Muslimanstvo, Bošnjaštvo, Jugoslovenstvo

Malcolm (1999a), bu dönemde Müslüman kimliği ve milliyetçiliği ile ilgili iki ana elit eğiliminden bahseder:¹⁰⁹ “Laik Müslüman milliyetçiliği hareketi ile dini inancın bağımsız canlanması” (s. 316). Bu durum söz konusu dönemde Bosnalı Müslümanların grup lideri olma iddiasında olan iki seçkin tabakaya işaret eder. Komünist Müslüman devlet görevlileri ve entelektüellerin temsil ettiği elit tabaka ve Genç Müslümanlar Cemiyeti (GMC) üyelerinin temsil ettiği elitler grubu. Din adamları ve güçlerini önemli ölçüde kaybetmiş olan toprak sahipleri de farklı dönemlerde Müslümanların kimlik mücadelelerine kendi gündemleriyle damga vuruyordu.

Bosnalı Müslümanların ulusal adları olarak *Muslimanstvo* kullanımını, “laik, ilerici ve devrimci” (Babuna, 2000, s. 198) anlamlarıyla en çok yerel aydınlar ve siyasetçiler tercih ediyordu. Ancak bu ad zamanla tam tersi bir anlam kazanarak “köktendinci” anlamına gelmeye başladı.¹¹⁰

Atif Purivatra gibi komünist devlet görevlileri “Müslüman” kimliğini bir ulus adı olarak kabul ettirmek için mücadele ederken asla dini bir anlam vermiyorlar, ulus olarak tanınan Sırp ve Hırvatlarla aynı statüye kavuşturacak bir ulus adı olarak bakıyorlardı. Hiçbir dini iması yoktu, belki kültürel olabilirdi. Ancak Sırp ve Hırvat ulus kimliklerini belirleyen şeyin onların Ortodoks veya Katolik olmaları durumu dikkate alındığında alt bir tanımlama katmanıydı ve yukarıda belirtildiği gibi kafa karıştırıcı bir durumdu.

¹⁰⁹ Komünist Müslümanların zihnindeki “Bosnalı Müslüman” ile GMC için “Bosnalı Müslüman” olmak arasında anlayış farkını şöyle özetleyebiliriz: Atif Purivatra gibi komünist geleneğe ait olanların temel kaygıları Bosnalı Müslümanların Yugoslavya içerisinde siyasi temsillerinin yetersizliği ve içerisinde Müslümanların yaşadığı BH’in düşük statüsüken, Genç Müslümanlar, Yugoslavya Müslümanlarının asli kimliklerinden uzaklaştırıldıklarını düşünüyordu. Bu dönemde ayrıca Bosnalı Müslümanların ulusal adları konusunda *Muslimanstvo* ve *Bošnjaštvo* arasında da tartışmalar oldu. Tarihçi Enver Redžić gibi *Bošnjaštvo* kavramının kullanımından yana olanlar bu kavramın iki anlamından bahsediyordu. Etnik ve ulusal kökenlerden bağımsız bir biçimde ülkede yaşayan herkesi kapsayan bölgesel bir adlandırma ve yalnızca Müslümanlar söz konusu olduğunda etnik kimliğe göndermede bulunan bir adlandırma (Redžić, 1970, s. 488).

¹¹⁰ Babuna, Komünist Yugoslavya’da *Muslimanstvo* kimliğinin serüvenini şöyle kategorileştirir: İlk evrede Müslümanlık ve İslam, yönetim tarafından köktendincilik ile hiçbir şekilde ilişkilendirilmedi. İkinci evrede (1982’de) Müslümanlık ve İslam ile ilgili bir rahatsızlık oluştu ve Müslümanlara yönelik tehditler gelmeye başladı. 1983 yılında ise GMC üyesi Alija Izetbegović’in daha önce yazmış olduğu “İslam Deklarasyonu” adlı kitabın “bir İslam devleti kurmayı amaçladığı gerekçesiyle” başlatılan Müslüman düşmanlığı, yargılamalar ve tutuklamalar dönemi geldi (Babuna, s. 198).

Enver Redžić, Selim Ćerić, Muhamed Hadžijahić, Alija Isaković, Muhamed Filipović ve Adil Zulfikarpašić gibi komünist rejime yakın seküler entelektüeller “Bosnalı” veya “Boşnak” (*Bošnjaštvo*) adını benimseyerek BH’ye mi, yoksa “Yugoslav” (*Jugoslovenstvo*) adını kullanarak Yugoslavya’ya mı aidiyet geliştirmeleri veya 1974 yılında kazanmış oldukları “ulus anlamında Müslüman” (*Muslimanstvo*) adını mı devam ettirmeleri gerektiği konusunda uzun uzun tartıştılar (Redžić, 1968; Ćerić, 1971; Hadžijahić, 1990; Filandra, 1998, Filipović, 2005; Zulfikarpašić, 1996). Karşılıklarına çıkan paradokslardan biri İslam ile “Müslüman” ulusal kimliği arasındaki bağın nasıl tanımlanacağıydı. Bosnalı Müslümanların ulus kimliklerini belirleyen en önemli unsurun İslam olduğunu göstermeleri gerekiyordu; ancak onları dini bir grup olarak tanımlamadan. Bunun için Sırp ve Hırvat ulusal kimliklerinin de dini semboller etrafında oluşturulduğuna dikkat çektiler ve İslam’ın 19. ve 20. yüzyıllarda dini anlamını yitiren çok sayıda kültürel kimlik göstergesi yarattığını söylediler. Atif Purivatra (1977), “Müslüman” kavramının İslam dini ile ilgili çağrışımları olsa da Yugoslavya ve BH tarihinin bu kavrama modern anlamlar kattığını ve orijinal anlamını genişleterek değiştirdiğini yazdı (s. 5).

Büyük “M” ile yazılan ve ulusal kimlik anlamına gelen “Müslüman” kelimesi ile küçük “m”¹¹¹ ile yazılan ve dini aidiyet anlamına gelen “müslüman” kelimesinin mucidi işte bu Müslüman komünist ideologlardı. Büyük “M” Müslüman kategorisi inanmayanları da kapsıyordu ve Müslüman ulusun tanınması Bosnalı Müslümanları sekülerleştirecekti.¹¹² Ulus adı olarak “Müslüman” kelimesinin neden “Boşnak” (*Bošnjak*) veya “Bosnalı” (*Bosanac*) kelimelerine tercih edilmesi gerektiği konusunda da “Boşnaklık/Bosnalılık” (*Bošnjaštvo*) tanımının 19. yüzyılda nasıl başarısızlığa uğradığını anlatarak aydınlatmaya çalıştılar. “Boşnak” veya “Bosnalı” tabirini benimsemek, BH’in tamamının sadece Müslümanlara mal edilmesi anlamına gelecekti ki bu BH’teki Sırp ve Hırvatların ulusal kimliklerinin inkârı demektir. Salim Ćerić, “Bosnalı” isminin ülkedeki Sırp ve Hıvatlarda Müslümanların niyetlerine dair şüpheler oluşturacağını bile yazdı.¹¹³

¹¹¹ Yerel dilde dini aidiyeti ifade eden isimler (hrščani, krščani, muslimani, vb.) küçük harfle başlatılır.

¹¹² 1969 yılında BH Komünist Partisi’nin yaptığı bir araştırma Müslüman olmanın gerçekten de etnik bir kategori olarak algılanarak dini içeriğini yitirmeye başladığını gösterdi (Bougarel, 2018, s. 85).

¹¹³ Bkz: Salim Ćerić, *O jugoslovenstvu i bosanstvu*, Sarajevo: Oslobođenje, t.y., s. 97.

Ayrı bir ulus olmanın en önemli göstergelerinden biri olan “dil” konusu da bu dönemin ulus inşacılarının gündemindeydi. “Müslüman” ulusunun kendine ait dil ve edebiyatının olması gerektiğine inanan Alija Isaković gibi Müslüman entelektüeller, konuştukları Slav diline karışmış olan çok sayıda *Türkizmden*¹¹⁴ bahsederek BH dilinin diğer Slav dillerinden farkına vurgu yaptı ve Sırp-Hırvat dilinin *Boşnakça* lehçesinin tanınması hatta bu konuda çalışmalar yürütecek ulusal kurumlar oluşturulması çağrısında bulundu. Sırp-Hırvat dilinin 1960’larda Doğu (Sırpça) ve Batı (Hırvatça) lehçeleri olarak ayrıştırılmasından zaten rahatsız olan komünist yöneticilerin hiç hazzetmeyeceği bir girişimdi bu. 1972’de Saraybosna’da açılan Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nün “BH’e özgü standart aksan” a vurgusu, BH’in bütünlüğüne bir tehdit olarak algılandı (Petrović ve Suljević, 1971, s. 211).

Bu dönemde Müslüman entelektüellerin BH edebiyatından ayrı bir “Müslüman edebiyatı” kabul edilmesi ve BH Müslümanlarının tarihlerinin yazılması yönündeki çalışmaları da yeni gerilimlere neden oldu. Bosnalı Müslümanlar ne zaman kendi tarih ve kültür üretimleri için ihtiyaç duydukları kurumlardan bahsetseler “Müslüman milliyetçiliği” yapmakla suçlandılar.¹¹⁵

Söz konusu dönemin Bosnalı Müslüman ulus inşacıları “Yugoslav” ve “Müslüman” ulus kimlikleri arasındaki uzlaşmaz gerilimle baş etmekte zaman zaman zorlandılar. “Yugoslav” üst kimliğinin en çok Bosnalı Müslümanların ulus kimliklerini zayıflatıcı bir role sahip olduğunu görseler de ülkenin Sırp ve Hırvat milliyetçi hırslarından koruyan tek kalkanın “Yugoslavlık” olduğunun farkındalardı. Atif Purivatra, Salim Ćerić gibi elitlerin bir taraftan ayrı bir “Müslüman” ulus kimliği için çabalarken diğer taraftan “Yugoslavlık” üst kimliğine sıkı sıkıya bağlılığı bu endişeden kaynaklanıyordu. Yugoslavya’yı hiçbir zaman sorgulamadılar ve hiçbir zaman Bosnalı Müslüman ulusu için bir ulus devlet arzulamadılar. Sırp ve Hırvat milliyetçiliği ve bölücülüğü ile ilgili endişeleri “Müslüman” ulus kimliğinin belirsiz ve bir parça da çekingen ve “utangaç” kalmasına neden oldu. Kaldı ki “Müslüman”

¹¹⁴ Türkçeden Bosnalı Müslümanların dillerine geçmiş olan kelime ve yapılar.

¹¹⁵ Sırpların Sırp Bilim ve Sanat Akademisi veya Matica Srpska Kültür Derneği, Hırvatların Matica Hrvatska Kültür Derneği gibi Sırp ve Hırvat ulusal kültür, tarih ve geleneklerine ilişkin çalışmalar yürüten kurumlar milliyetçilik yapmakla suçlanmıyordu. Ülkedeki Eyalet Müzesi veya Bilim ve Sanat Akademisi ise sadece Bosnalı Müslümanlara ait kurumlar değildi. 1971 yılında “Matica Muslimanska” kurulmasını teklif eden Salim Ćerić de “Müslüman milliyetçiliği” yapmakla ve BH’i parçalamak istemekle suçlanmaktan kaçamadı (Filandra, 1998, s. 319).

ulus adının teyidine rağmen ülkenin önde gelen Müslüman entelektüel ve yazarlarının Sırp ve Hırvat ulus kimliklerini ısrarla sahiplenmesi bu belirsizliği daha da derinleştiriyordu. Bosnalı yazar Ivo Andrić'ten sonra en çok okunan Müslüman yazarlardan Meša Selimović hala Sırp olduğunu, Skender Kulenović ve Mak Dizdar gibi Müslüman yazarlar ise hâlâ Hırvat olduklarını beyan ediyorlardı (Bougarel, 2018, s. 88). Ancak “Müslüman” ulus kimliği konusunda, komünist gelenekten gelen Atif Purivatra ve Mustafa Imamović gibi son derece kararlı ve adanmış Bosnalı Müslümanlar ve bu komünistlerle iş birliği yapan daha dindar entelektüeller de vardı. 1950’lerde kurulan Şarkiyat Enstitüsü (*Orijentalni institut*) entelektüellerinden Osmanlı tarihçileri Muhamed Hadžijahić ve Hazim Šabanović, GMC üyelerinden Muhsin Rizvić gibi isimlerin “Müslüman” ulus adının köklenmesinde büyük katkıları oldu (Bougarel, s. 88).

İsviçre’ye göç eden eski bir Partizan ve komünist Adil Zulfikarpašić gibi isimlerin Sırp ve Hırvat ulusal kimliklerinden ayrı bir ulus kimlik inşası konusundaki çabaları da dikkate değerdi; ancak onlar “Müslüman” yerine “Boşnak” (*Bošnjaštvo*) ulus kimliğini savunuyorlardı. Bu adı tercih etmelerinin nedeni ulusal kimlik ile dini kimliği birbirinden ayırma çabası idi. Ulusal kimliği ifade eden büyük “M” Müslüman ile dini kimliği ifade eden küçük “m” müslüman arasındaki benzeri olmayan karmaşayı gidermek amacıyla Adil Zulfikarpašić ve sürgünde bulunan bir grup aydın 1960’larda ulusal ad olarak büyük “M” yerine “Boşnak” adını önermiş ve kabulü için mücadele başlatmışlardı. Onlara göre “Boşnak” adının kullanılmaya başlanması Sırp ve Hırvatların “Müslüman Sırp”, “Müslüman Hırvat” şeklindeki sahiplenici manipülasyon ve baskılarına son verecekti. Zulfikarpašić ve Smail Balić’in “Boşnak” ulusal adı ile ilgili düşüncelerinin kabulü için henüz kültürel ortam müsait değildi ve Yugoslavya’nın komünist liderleri “Boşnak” ulus kimliği inşa çabalarını “bilimsel temellerden yoksun”, “geri kalmış bir milliyetçi” çaba olarak niteliyordu (Imamović, s. 689, 690). Kaldı ki “Boşnak” olmanın ne anlama geldiği konusunda diasporada da henüz bir mutabakat yoktu. Boşnak olmayı “BH vatandaşı” olmak olarak algılayanların yanı sıra bu adın yalnızca Bosnalı Müslümanları ifade ettiğini düşünenler vardı. Ancak hepsinin ortak noktası, BH’in Sırp ve Hırvat ayrılıkçılığından korunmasının tek yolunun “Yugoslavcılık” (*Jugoslovenstvo*) olduğunu düşünmeleriydi. BH’i Sırpların, Hırvatların, Slovenlerin, Makedonların ve

Müslümanların ortak devleti olarak görüyorlardı (Bougarel, s. 89). Çok uluslu Yugoslav devleti Müslüman toplumu için bir var oluş çerçevesiydi.

Aralarında 1990 sonrası döneme damgasını vuracak olan Alija Izetbegović'in de bulunduğu GMC ve BH İslam Din Cemaati (BHİDC) gibi yapılar ise "Müslüman" (*Muslimanstvo*) adının dini karakterini ön plana çıkararak bu unsur üzerinden Bosnalı Müslümanların dayanışma ve birlikteliğini sağlamaya çalıştı. Her türlü dini imayı şiddetle reddeden Komünist Yugoslavya bu gruplara karşı son derece sertti ve gözü özellikle GMC'nin üzerindediydi. Kovuşturmalar, tutuklamalar, hapisler, idamlar birbiri ardınca geldi.

Fikret Karčić (2015), pan-İslamcı¹¹⁶ çizgideki Genç Müslümanların BH'in modern tarihi için iki nedenle önemli olduğunu söyler: Birinci neden bütün dini faaliyetleri, hatta dinlerin kendisini baskılayan totaliter bir rejime karşı direnişleri, ikinci neden ise üyelerinin BH tarihinde oynadıkları rol (s. 213). 1970'lerde çeşitli yayın faaliyetleriyle özellikle Alija Izetbegović, Salih Behmen, Munir Gavrankapetanović, Eşref Čampara gibi isimler genç nesilleri etkileyerek komünist dönemin uygulamalarına ilişkin yeni bir bilinç kazandırdılar. 1990'da Yugoslavya'nın dağılışı ve çok partili sisteme geçiş ile birlikte Alija Izetbegović liderliğinde birkaç eski Genç Müslüman, Demokratik Eylem Partisi'ni (*Stranka Demokratske Akcije-SDA*) kurarak 1992-1995 yılları arasındaki Bosna Savaşı'ndan ülkenin ve Müslümanların sağ çıkmasına ve BH'in bağımsızlığına giden yola liderlik ettiler. Bir anlamda modern ve bağımsız BH'in kurucuları oldular.

Müslüman din adamları ise Bosnalı Müslümanların kimlik inşalarında ikili bir rol oynadılar. Müslüman olmanın Türk olmakla eşitlendiği Balkan evreninde Müslümanlığı Türklükten ayırıştırarak Müslüman olmanın Bosna topraklarıyla bağıni yeniden kurdular ve her kriz ve savaş döneminde Müslümanların Türkiye'ye göçlerini önlemeye çalıştılar. Ayrıca komünist rejimin ladini ortamında uzaklaştıkları dini

¹¹⁶ Kemal Karpat (2012) Osmanlı Devleti'nin 1878'den sonra hem Rus *panslavizmine* karşı koymak hem de kendi uyrukları arasında daha güçlü bir dayanışma oluşturmak amacıyla zamanla *pan-İslamcı* bir ideoloji benimsediğini yazar. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki uçurumu derinleştiren bu ideolojinin 19. yüzyılın sonlarında siyasal ideolojisini Jön Türklerde bulan bir Türk milliyetçiliğine dönüştüğünü ve sonunda İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncelerinin önüne geçtiğini belirtir (s. 111). Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle II. Abdülhamit döneminde Osmanlı'nın elinde kalan bölgelere akın eden muhacirleri birleştirmek için "Müslüman" adını kullanması (buna pan-İslamizm deniyordu) muhtemelen Bosnalı Müslümanların bu adı benimsemelerine etki etmişti.

değerlerini Bosnalı Müslümanlara yeniden hatırlatarak ayrı kimliklerinin farkına varmaları konusunda büyük pay sahibi oldular.

Bosnalı komünist Müslümanların “Müslüman” kimliğini bir ulus kimlik olarak tercih etmeleri ne kadar mantıklıydı? Kimlik olarak “Müslüman” adının seçilmiş olması devasa bir belirsizliği beraberinde getiriyordu. Bir aidiyet kazandırmıyor, ulusal kimliklere eşlik eden belirli bir coğrafya iddiası taşıyor,¹¹⁷ herhangi bir coğrafyaya bağlamıyordu. Bir nevi Yugoslavya topraklarında havada asılı olmak gibi bir durumdu. Sınırları belli değildi.¹¹⁸ Her ne kadar Bosnalı Müslümanlar yaşadıkları topraklara, tarihine ve kültürüne tam bir aidiyet hissetseler de Müslümanların BH’in topraklarına, tarihine ve kültürel niteliklerine yalnızca kendileri için sahip çıkmalarına komünistler asla izin vermedi. Onların milliyetlerinin tanınan tek sınırı dindi ve bu da komünistler tarafından tercih edilmedi. Ortada öylesine büyük bir paradoks vardı ki, din, ulus olmanın temeli olarak kabul ediliyor; ancak din genel olarak devlet tarafından kabul edilmiyor, baskılanıyor ve yok sayılıyordu.

Hülasa, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları dönemlerinde “Boşnak, Bosnalı” adlarıyla kimliklerini tarif eden Bosnalı Müslümanlar Birinci ve İkinci Yugoslavya dönemlerinde olumsuz bakılması nedeniyle bu adları terk ederek önce küçük “m” ile “müslüman-musliman”, 1960 sonlarında ise büyük “M” ile “Müslüman-Musliman” oldular. Bosnalı Müslümanların “Müslüman” ulus adı ile tanınmaları ülkedeki ulusal sorunu ne yazık ki çözmedi. Sırp ya da Hırvat kimliklerinden birini tercih etmeye zorlandılar. “Boşnak” adının yeniden duyulması için Yugoslavya’nın dağılışı beklemek gerekecekti.

¹¹⁷ “Bosnalı Müslüman” tabiri de yeni bir tanımlamaydı. İlk kez Bosna Savaşı’nın (1992-1995) başlangıcında, bölgeden haber veren yabancı gazeteciler ve uluslararası görevlilerce savaşıyan tarafları birbirinden ayırmak için (Bosnalı Müslüman, Sırp ve Hırvat) kullanılmaya başlandı ve yaygınlık kazandı. Eski Yugoslavya’da “Müslüman” adının önüne “Bosnalı” kelimesi getirilmiyordu (Minkov, 2004, s. 29).

¹¹⁸ Yugoslavya’daki 1961 nüfus sayım formlarında “Müslüman” seçeneği için şöyle bir açıklama yer alıyordu: “Etnik köken kategorisi olarak Müslüman, din değil etnik köken anlamına gelir. Bu seçenek yalnızca etnisite anlamında Müslüman olarak kabul edilen Yugoslavlar tarafından seçilebilir. Dolayısıyla, “Müslüman” seçeneği, Şiptar (*Arnavut*), Türk, Sırp, Hırvat, Karadağlı, Makedonyalı veya diğerleri gibi İslam dini cemaatine ait olan ve Yugoslav olmayan ulusların üyelerini kapsamaz. Müslüman seçeneği dini değil etnik bir anlam içerdiğinden, İslam inancına sahip olmasalar da bu etnik gruba ait olduğunu düşünen kişilerce de seçilebilir” (*Centar za demografska istraživanja, Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Belgrad: IDN, 1978, p. 15.)

2.3.5. 1980'ler ve 90'lar: Karmaşa, Savaş ve Ulusal Temsil Sorunu

Josip Broz Tito'nun ülke içindeki tüm etnik ve dini gruplar arasındaki dengeyi gözetken politika ve uygulamaları Sırp'ları hep rahatsız etmişti. Tito öldükten on yıl sonra Yugoslavya parçalandığında Sırbistan, "Büyük Sırbistan" iddialarıyla hemen oradaydı. (Karpat, 2012, s. 48-49).

1980'ler Yugoslavya'nın tamamı için çalkantılarla dolu bir dönem olurken BH için ayrıca zordu. Tito, 4 Mayıs 1980'de Ljubljana'da hayata gözlerini yumduğunda Yugoslavya genelinde ekonominin kötü durumu giderek görünür hale geldi ve ulusal gerilimler tırmandı.¹¹⁹ Komünist Yugoslavya döneminde Sırp ve Hırvatlarda bir dereceye kadar baskılanmış olan milliyetçi duygular bu ekonomik ortamda yeniden canlandı. Hırvatlar Yugoslavya'daki Sırp hakimiyetinden duydukları rahatsızlıkları daha açık bir biçimde dillendirmeye başladılar. Sırp'lar ise Yugoslavya yönetiminde, ordusunda, ekonomisindeki baskın konumlarına rağmen Tito'nun 1945 yılında kendilerine vermediği tarihi topraklar konusunu bahane ederek milliyetçi söylemlerini daha da sertleştirdiler. Balkan Savaşları'nda kendi topraklarına kattıkları Makedonya, Vojvodina ve Kosova'nın ellerinden alındığını düşünüyorlardı. Bütün bunların üstüne Kosova Arnavutlarının bu eyaletin cumhuriyete dönüştürülmesini talep eden gösterileri ve Bosnalı Müslümanlara "ulus" statüsünün verilmesi Sırp'ların milliyetçi duygularını daha da keskinleştirdi. Yugoslavya Müslümanları Sırp'ların egemen olduğu Yugoslavya basınında "karşı-devrimciler" ve "İslami kökten dinciler" olarak resmedilmeye başlandı. Özellikle BH'in Müslüman liderlerine yönelik saldırıların dozunu artırdılar. (1983 Saraybosna Davası bu ortamda vuku buldu). BH ve Kosova'dan Sırbistan'a doğru yoğun Sırp göçü ise "Büyük Sırbistan" hayallerine ters gelişmelerdi. Bütün bunları yarı Sloven yarı Hırvat Tito'nun Sırp karşıtı komploları olarak algılayan Sırp Ortodoks Kilisesi, Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi (SANU) gibi kurumlar Sırp milliyetçiliğini kışkırtıcı söylem ve faaliyetlerde bulundular.

¹¹⁹ 1980 yılında Yugoslavya'da yıllık enflasyon oranı %250'di. "Bu yılın sonuna gelindiğinde Yugoslavya'nın dış borcu 20 milyar Amerikan dolarının üzerine çıkmıştı" (Izetbegovic, 2003, s. 8). BH'teki durum ise içler acısıydı. Ülke ekonomisi daha 1960'larda çöküntü içindeydi. Ülkenin birçok bölgesi "az gelişmiş" bölge ilan edildi (Rusinow, 1978, s. 100). Bütün olumsuz göstergelerde BH, Kosova'dan sonra en üst sırada yer alıyordu: En yüksek bebek ölümleri, en düşük okuryazarlık oranları, en düşük kentsel nüfus, en yüksek iç göç oranı, vb.

Yugoslavya halklarının milliyetçiliklerinin giderek bilendiği bu ortamda BH’te yaşanan bazı gelişmeler Müslümanlarda yeni oluşmaya başlayan ulusal bilinci besledi.

Slobodan Milošević’in 1986’da Sırbistan Komünistler Birliği Merkez Komitesi’nce lider seçilmesi, durumu Müslümanlar açısından tehlikeli hale getirdi. Milošević, 1389 Kosova Savaşı’nın 1989’daki 600. yıldönümünde savaşın yapıldığı Gazimestan’da büyük bir miting düzenleyerek “Büyük Sırbistan” amacına ulaşmak için *Kosova Mitosu*’nu Sırbların hafızasına yeniden sundu. Konuşması bolca Müslüman karşıtı unsurlar içeriyor, ilk icraatının Kosova’nın özerkliğinin kaldırılması olacağını sinyallerini veriyordu (Cigar, 1995, s. 23). Bosnalı Müslümanlar bunun ne anlama geldiğini gayet iyi anlamışlardı.

1983 yılında Saraybosna mahkemelerinde görülen bir dava sonucunda çıkan kararlar Bosnalı Müslümanları fazlasıyla endişelendirmişti. GMC üyelerinin de aralarında bulunduğu on üç kişi “Müslüman milliyetçiliğinden kaynaklanan düşmanca ve devrim karşıtı faaliyetlerde bulunmak”, “etnik açıdan saf bir BH” istemek suçuyla yargılanmış ve kanıt olarak da Alija Izetbegović’in 1972’de *Takvim*’de yayınlanan ve 1990 başlarında Saraybosna’da yeniden basılan “İslam Deklarasyonu” (*Islamska deklaracija*) kitabı gösterilmişti. Sanıklar Yugoslavya basını tarafından “ulusalçı, karşı-devrimci ve devlet düşmanı” olarak yaftalanmış, ayrıca Izetbegović “Batı tarzı parlamenter demokrasi” istemekle suçlanmıştı (Izetbegović, 2003, s. 38; Zulfikarpašićpašić, 1996, s. 243). Sanıklar altı aydan on beş yıla kadar hapis cezasına çarptırıldı. Izetbegović’e ise temyizde 10 yıla indirilen 14 yıl hapis cezası verildi (Izetbegović, s. 50). Halbuki ne söz konusu kitapta ne de Izetbegović tarafından daha sonra kurulan SDA programında bu anlama gelecek herhangi bir ifade yer alıyordu. Aksine Izetbegović sürekli olarak BH’in Sırp, Hırvat ve Müslümanlarla bir bütün olduğunu ifade edip duruyordu. Kitapta Bosna’dan gerçekten de bahsedilmiyordu.¹²⁰ Bosnalı Müslümanların ülkelerini ve siyasi iktidarı Sırp ve Hırvatlarla paylaşma konusunda hiçbir zaman itirazları olmamıştı. Izetbegović kitapta gayrimüslim bir yönetimde yaşayan Müslümanlar için şöyle yazmıştı (2014, s. 66).

¹²⁰ İslam Deklarasyonu kitabında ele alınan ve “köktendinci” olarak damgalanan noktalar tarihçi Malcolm’un ifadeleriyle “bütün dürüst Müslümanların kabul edeceği, temel dini ilkelere bağlı basit ifadelerdi” (Malcolm, 1999a, s. 343).

Gayrimüslim devlet içinde Müslümanlar, dini özgürlüklerinin, normal hayatın ve gelişimin sağlanması kaydıyla, o topluluğa bağlı olmak ve İslam'a ve Müslümanlara zarar verenler hariç, tüm görevleri yerine getirmekle mükelleftirler.

1983 Saraybosna Davası'nda yargılananlara verilen ağır cezalar Bosnalı Müslümanların öfkesine neden oldu ve "Müslüman" kimliklerine daha çok sahip çıkmaya başladılar.

Bosnalı Müslümanları alarma geçiren bir diğer gelişme, Batı Bosnalı Müslüman iş adamı Fikret Abdić'in "Agrokomerc"¹²¹ adlı şirketinin 1987'de bir yolsuzluk skandalına konu olmasıydı. Abdić zimmete para geçirme suçlamalarıyla tutuklandı. Aslında olan, borç parayla gelişen kırılğan bir ekonominin genel çöküşüydü. Bu olay BH, özellikle de kuzeybatı bölgesinin ekonomisi için yıkıcı sonuçlar doğurdu. Bosnalı Müslümanlar hem ekonomik hem de ulusal kimliklerini geliştirecek, ulusal sorunlarıyla ilgilenecek ve onları temsil edecek kurum ve kişilerin (elitlerinin) birer birer ortadan kaldırıldığını ve dağılmanın eşiğindeki bir Yugoslavya'da savunmasız ve kimsesiz kaldıklarını hissettiler.

Bir Parlamento darbesiyle 1987 yılında Sırbistan Komünistler Birliği'nin başına geçmeyi başaran Slobodan Milošević'in ilk icraatı Arnavutların Sırlara zulmettiği yalanını yayarak 1989 yılında Kosova ve Vojvodina'nın özerkliklerini feshetmek oldu. Şimdi Yugoslavya'nın siyasi gücü yalnızca Sırların elindeydi, Yugoslavya'yı ya yönetecek ya da parçalayacaklardı. Onlar ikincisini tercih etti.

Yugoslavya topraklarında gerilim giderek tırmanırken Bosnalı Müslümanları gözetip kollayacak, ulusal çıkarlarını temsil edecek ulusal siyasi kurumlara ihtiyaçları vardı. Onları yalnızca dini kurumları olan BHİDC temsil ediyordu.

¹²¹ Abdić, Batı Bosna'daki Cazinska Krajina (Bihać) bölgesinde başladığı kümes hayvanları çiftçiliğini kısa sürede büyütmüş, kurduğu Agrokomerc şirketi Yugoslavya'nın 30 büyük şirketi arasına girerek 1987 yılında 13 bin kişiyi istihdam edecek kadar büyümüştü. Bosnalı Müslümanlar Abdić'i sevip saygı duyuyor ve ona "baba" anlamında "babo" diye hitap ediyorlardı. Abdić'in kısa sürede büyümesinin sırrını Malcolm "herhangi bir teminat göstermeksizin, yüksek faiz üzerinden piyasaya bono sürmüş olması" olarak açıklar ki enflasyonun çok yüksek olduğu Yugoslavya'da alışıldık bir uygulamaydı bu (1999a, s. 327). Yugoslavya genelindeki bir uygulama için yalnızca Abdić'ten hesap sorulmasını Bosnalı Müslümanlar kendilerine karşı bir tehdit olarak algılamıştı. Esasında bu olayın aydınlatılmamış birçok tarafı Bosnalı Müslümanların zihnini günümüzde bile meşgul etmektedir. Agrokomerc skandalını ilk defa haberleştiren Sırp gazeteci Zvonko Azdejković'in bu olaydan birkaç yıl sonra şüpheli bir şekilde intihar etmesi soru işaretlerini daha da çoğalttı. Bkz. Brkić, 2017.

Izetbegović'in 1989'da özgürlüğüne kavuşur kavuşmaz kurduğu SDA,¹²² bir partiden çok Bosnalı Müslümanların ulusal hareketine benziyordu. SDA, JMO gibi "Yugoslav" kimliği arkasına sığınmıyor, ulusal hedeflerini açıkça ortaya koyuyordu (Babuna, 2000, s. 199).¹²³

Peki, Yugoslavya komünistlerinin ve milliyetçi Sırp'ların iddia ettiği gibi SDA "İslamcı" söylemleri olan bir parti miydi? Bougarel (2018), SDA'yı İslamcı bir partiden çok milliyetçi bir parti olarak tanımlar (s. 105). Zira hem eylemlerinde hem söylemlerinde iddia edildiği gibi pan-İslamcı herhangi bir ibareye rastlamak mümkün değildi. SDA kadroları ve politikaları için en fazla "dindar" tanımlaması yapılabilirdi.

Kasım-Aralık 1990'da BH'te ilk çok partili seçimler yapıldığında BH Parlamentosu'ndaki 240 sandalyenin 86'sını SDA kazandı. 1878'den bu yana ilk kez Bosnalı Müslümanlar yeniden ülkenin siyasi hayatında önemli bir role sahip olmuştu. Nüfus olarak da ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyordu.¹²⁴ Üstelik Bosna'nın Müslüman halkının farklı sosyal tabakaları arasında dayanışma hakimdi.

Sırbistan Cumhurbaşkanı Slobodan Milošević liderliğindeki Sırp tacizleri, 25 Haziran 1991'de Hırvatistan ve Slovenya'nın Yugoslavya'dan bağımsızlıklarını ilan etmelerine neden oldu. Onları BH ve Makedonya izledi. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) şart koyduğu BH bağımsızlık referandumu 29 Şubat-1 Mart 1992 tarihlerinde yapıldı ve yüzde 99,4 evet oyu ile bağımsızlık kararı çıktı.¹²⁵ Nisan 1992'de de AET, BH'in bağımsızlığını tanıdı ve BH'e Sırp ve Hırvat saldırıları başladı.

¹²² Bu dönemde Bosnalı Sırp'lar Sırp Demokrat Partisi (*Srpska demokratska stranka-SDS*), Bosnalı Hırvatlar da Hırvat Demokrat Birliği'ni (*Hrvatska demokratska zajednica-HDZ*) kurdu. SDS ve HDZ, sırasıyla Sırbistan ve Hırvatistan'da birkaç ay önce kurulan siyasi partilerin BH şubesi gibiydi.

¹²³ Adil Zulfikarpašić partinin kurucuları ve destekçileri arasındaydı. Agrokomerc'in eski yöneticisi Fikret Abdić de Eylül 1990'da harekete katıldığını açıkladı. BHİDC de büyük ölçüde SDA'yı destekliyordu.

¹²⁴ 1991 nüfus sayım sonuçları şöyleydi: Müslümanlar (1.902.956 kişi), %43,47; Sırp'lar (1.366.104), %31,21; Hırvatlar (760.852), %17,38; Yugoslavlar (242.682), %5,54. 1981 nüfus sayımında Müslümanların oranı %39,5, Sırp'lar %32, Hırvatlar ise %18,4'tü. On yıl öncesine göre Müslümanların sayısında artış, Sırp ve Hırvatlarınkinden düşüş gerçekleşmişti. https://hr.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Bosni_i_Hercegovini_1991.

¹²⁵ Sırp'ların geneli referandumu boykot ederek katılmadı. Bosnalı Müslümanlar ile Hırvatların, çok az sayıda da Sırbın katıldığı (bu dönemde Bosnalı Müslümanların nüfusunun ülke nüfusunun %50'sinden azı olduğu düşünülürse, Hırvatların önemli bir kesiminin ve az da olsa Sırp'ların bağımsızlığa "evet" dediği söylenebilir) bu referandumun (%63 toplam katılım) sonucunu birçok Boşnak, modern BH'in bağımsızlığını kazandığı gün olarak değerlendirir. Referandumdan kısa bir süre sonra, BH Parlamentosu, 1 Mart tarihini BH Bağımsızlık Günü olarak ilan etti. Sırp'lar bu oturuma katılmadı.

Sırp ve Hırvatların Bosnalı Müslüman halka yönelik katliam ve soykırımları Nisan 1992-Kasım 1995 tarihleri arasında tam üç buçuk yıl sürdü. Kısa zaman içinde ülke nüfusunun yalnızca yüzde 31'ini oluşturan Sırp BH'in yüzde 70'ini kontrolü altına aldı ve soykırımlara, tecavüzlere ve sürgünlere başladı. Hırvatlar da kendi kontrolleri altındaki bölgelerde Hırvat olmayan nüfusa karşı benzer eylemlerde bulundu.

Bütün bunlar olurken uluslararası toplum sessiz kalmayı tercih etti. Yaptıkları tek şey Haziran 1992'de Hırvatistan'da görevlendirilen BM Koruma Gücü'nü (UNPROFOR) BH'i de kapsayacak şekilde genişletmek ve Ekim 1992'de BH üzerinde uçuşa yasak bölge oluşturmak oldu. BM'nin silah ambargosunun Bosnalı Müslümanlar lehine kaldırılması için Cumhurbaşkanı Izetbegović'in sayısız girişim ve başvurusu reddedildi.

Savaş süresince BM ve AB temsilcilerinin hazırladığı barış planlarının¹²⁶ neredeyse tamamı Sırp'ların yaptığı etnik temizliği tanıyan ve meşrulaştıran ve ülkeyi etnik hatlar üzerinden bölerek Sırp, Hırvat ve Müslüman bölgeleri veya kantonları oluşturan bir yaklaşım içeriyordu. BH gibi karışık ve dağınık bir etnik kompozisyona sahip bir ülkenin etnik hatlara bölünmesi yönündeki uluslararası yaklaşım savaşın daha da şiddetlenmesine ve etnik temizliğin yayılmasına neden oldu. Sırp ve Hırvatların saldırılarına BH'in Krajina bölgesinde "Batı Bosna Özerk Bölgesi" ilan eden iktidar hırsının yönlendirdiği Boşnak Fikret Abdić'in¹²⁷ saldırıları eklendi. Bosnalı Müslümanlar 1993 yazını tam bir cehennem içinde geçirdi.

¹²⁶ Şubat 1992'de sunulan *Carrington-Cutileiro Barış Planı*, etnik çoğunluk temelinde yönetim birimleri oluşturuyor, yerel topluluklara kendi merkezlerini sunuyordu. Etnik çoğunluğa göre Boşnak, Hırvat ve Sırp kantonları yaratıyordu. Ocak 1993 tarihli *Vance-Owen Barış Planı*, BH'i etnik ilkeye dayalı 10 yarı otonom bölgeye (kanton) ayırarak âdem-i merkezîyetçi bir devlet yapısı oluşturuyordu. Dokuz üyeli bir hükümet (3 Boşnak, 3 Sırp, 3 Hırvat üyeden oluşan) öneriyordu. Mayıs 1993 *Owen-Stoltenberg Barış Planı* ise BH'i Boşnak, Sırp ve Hırvat olmak üzere üç ayrı cumhuriyeti bölüyor, ayrılma haklarının olduğu bir konfederasyon öneriyordu. Ülkenin %52'si Sırlara, %30'u Boşnaklara, %18'i ise Hırvatlarla verilerek saldırgan mükafatlandırılıp kurban cezalandırılıyordu. (Barış planları için bkz. Izetbegović, A. (2003). *Tarihe Tanıklığım* (Carrington-Cutileiro Barış Planı için s. 276; *Vance-Owen Barış Planı* için s. 184, 209, 270, 271, 276, 278-281, 513, 576; *Owen-Stoltenberg Barış Planı* için s. 176, 177, 273, 282, 283, 286, 307).

¹²⁷ Abdić, tıpkı İkinci Dünya Savaşı öncesindeki Müslüman siyasi elitler gibi Bosnalı Müslümanların siyasi egemenliklerinden vazgeçmeleri ve BH'in Sırbistan'a veya Hırvatistan'a veya parçalanarak her ikisine de bağlanması gerektiğini, yani yıkıcı ve saldırgan güçlere itaat edilmesi gerektiğini düşünüyordu. "Batı Bosna Özerk Bölgesi"ni kurduktan kısa bir süre sonra "Sırp Cumhuriyeti" ve "Hersek-Bosna Hırvat Cumhuriyeti" ile "barış anlaşmaları" imzaladı (Bougarel, 2018, s. 128).

1993 yılında oluşturulan altı güvenli bölgeden biri olan Srebrenica’da 11 Temmuz 1995’te başlayan 8372 Müslüman sivile yönelik Sırp soykırımı ve bu soykırımdan altı hafta sonra kuşatma altındaki Saraybosna’nın Markale Pazarı’nda Sırp tarafında gerçekleştirilen ikinci katliam nihayet uluslararası toplumu harekete geçirdi. 30 Ağustos 1995’te NATO, 21 gün süren bir operasyonla Sırp mevzilerini bombaladı ve savaş bitti.¹²⁸

Eylül-Kasım 1995’te ABD elçisi Richard Holbrooke liderliğinde ABD’nin Ohio Eyaleti’ndeki Dayton Hava Üssü’nde yürütülen barış müzakereleri 21 Kasım 1995 tarihinde imzalanan ve BH’i etnik hatlar boyunca bölen, karmaşık ve işlevsiz bir idari yapı öngörerek ülkeyi yönetilemez hale getiren ve ülkeyi AB ve ABD’nin himayesine sokan Dayton Barış Antlaşması (DBA) ile Bosna Savaşı’nı sonlandırdı.¹²⁹

DBA’nın 4. Eki olan BH Anayasası’nın¹³⁰ Giriş Bölümü ülkenin kurucu uluslarını “Boşnaklar, Sırp, Hırvatlar ve diğerleri” olarak tanımladı. Bu, Bosnalı Müslümanların “Boşnak” ulusal adlarının ve “Bosnaca/Bosna dili”nin (*Bosanski jezik*)¹³¹ ulusların kolektif olarak hareket ettiği temel siyasi alan olan uluslararası arenada tesciliydi.

2.3.2.2. Yeniden Ulus Adı Tartışmaları: Boşnak mı, Bosnalı mı?

Bosna Savaşı’nın ortasında Boşnaklar Meclisi’nde (*Bošnjački sabor*) 27-28 Eylül 1993 tarihlerinde Bosnalı Müslüman ulusun başlıca siyasi, askeri, dini ve entelektüel temsilcileri bir araya geldi ve bundan böyle Bosnalı Müslümanların ulusal

¹²⁸ Bosna Savaşı’nın bilançosu şöyleydi: 1,1 milyonu BH’te yer değiştirmiş, 500.000’i Sırbistan ve Hırvatistan’da mülteci olmuş ve 700.000’i dünyanın başka yerlerinde olmak üzere 2,3 milyon mülteci. 97.000 olduğu tahmin edilen insan kaybı (%65,9 Boşnak, %25,6 Sırp ve %8,0 Hırvat). 40.000 sivil kurbanın %83,3’ü Boşnak. “Yakılıp yıkılmış köyler ve şehirler. Kasten havaya uçurulmuş camiler, kiliseler, köprüler, sistematik tecavüze uğramış yüzlerce kadın” (Malcolm, 1999a, s. 389).

¹²⁹ DBA, 14 Aralık 1995’te Paris’te Slobodan Milošević, Franjo Tuđman ve Alija Izetbegović tarafından resmen imzalandı. DBA’nın eki olan BH Anayasası BH’i resmi olarak savaş sırasında ortaya çıkan iki idari birime ayırıyordu: Boşnaklar ve Hırvatların ortaklaşa kontrol ettiği BH Federasyonu (FBiH) ülke topraklarının %51’ini kapsıyordu ve Sırp Cumhuriyeti (SC-RS) (toprakların %49’una sahipti). BH Federasyonu, beşi Boşnak çoğunluk, üçü Hırvat çoğunluk ve ikisi “karma” olarak kabul edilen on kantona bölündü. Taraflardan hiçbirinin vazgeçmeye yanaşmadığı Sava Nehri üzerinde stratejik konumdaki Brčko kenti ise “Özerk Bölge” ilan edilerek Amerikalı bir “gözlemci”nin yönetimine verildi. Doğu Bosna kasabaları (Srebrenica, Zepa, Višegrad, Zvornik, Foča) SC’ye (RS) bırakıldı.

¹³⁰ Bkz. <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20>

[20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf](https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20)

¹³¹ Burada dikkat edilmesi gereken nokta Boşnakların resmi dilleri olarak “Boşnakça” anlamındaki “Bošnjački jezik” değil “Bosnaca/Bosna dili” anlamındaki “Bosanski jezik” tabirini tercih etmeleridir.

adlarının “Boşnak” olduğuna karar verdi (Kamberović, 1994, s. 186; Isaković, 1995, s. 378). Bosnalı Müslümanların Sırp ve Hırvatlardan öğrendikleri milliyetçilik üzerinden nihai ulus kimlikleri teşekkül etmiş, elitleri aracılığıyla doğuşunu tamamlamıştı. Bosnalı Müslümanlar tek bir grup olarak devlet yönetiminden sorumlu olduğu Osmanlı Dönemi’nin sona ermesinden bu yana ilk defa yaşadıkları toprakların gerçek sahibi gibi hissediyordu. “Muslimanstvo” ve “Bošnjaštvo” taraftarları arasında tam bir uzlaşma sağlanmıştı. İki tarafın da BH’e ve Müslüman halkına dair hassasiyetleri ve endişeleri aynıydı.

Dilin Bosna dili/Bosnaca mı (*Bosanski jezik*) yoksa Boşnakça mı (*bošnjački jezik*) olarak tanımlanacağı konusundaki tartışmalara Eylül 1993’te BH Cumhurbaşkanlığı’nın aldığı şu karar son noktayı koydu: “Resmi dil, kurucu ulusların kullandığı *ijekavica* telaffuzunu esas alan standart edebi dildir ve şu üç addan birini taşır: “Bosna dili/Bosnaca, Sırpça veya Hırvatça” (Bougarel, 2018, s.145; Isaković, 1995).

Eskinin *Bosnalı Müslümanları*, şimdinin *Boşnakları* ulus kimliklerini böylece inşa etmiş oldular. Bu, BH’teki tüm etnik gruplar tarafından paylaşılabilen *eponim* “Bosnalı” uyuğundan ayrı, gelişmiş bir Bosnalı Müslüman ulusal kimliğiydi. Savaştan sonraki ilk nüfus sayımı 2013’te gerçekleştirildi. Nüfus sayım formlarında ilk defa “Boşnak” ve “Bosna dili/Bosnaca” seçenekleri yer alıyordu. Çıkan sonuçlar Bosnalı Müslümanların ulus adı olarak “Boşnak”, dil olarak ise “Bosna dili/Bosnaca”yı (*Bosanski jezik*) artık iyice içselleştirmiş olduklarını gösterdi.¹³²

Boşnak ulusal kurumlarının ulusal adın “Boşnak” olması yönündeki çabaları meyvesini vermişti. Batı’daki anti-Müslüman iklim de bu adın benimsenmesini kolaylaştırmıştı. Bosnalı Müslümanlar için *Müslüman vs Boşnak* tartışmaları artık son bulmuştu. Ancak şimdi başka bir tartışma başlıyordu: Boşnak mı, Bosnalı mı?

Saraybosna Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden Omer Ibrahimagić ve Esad Zgodić liderliğindeki bir grup akademisyenin 1997 yılında başlattığı bu tartışmanın amacı ülkedeki etnik ayrışmayı mümkün olduğunca minimize ederek halkların BH devletine vatandaşlık bağlarını güçlendirmek ve böylece “modern bir

¹³² 2013 nüfus sayımında BH’te yaşayan 3.531.159 kişinin 1.769.592’si Boşnak (Bošnjaci) (%50,1); 1.086.733 Sırp (%30,8), 544.780 Hırvat (%15,4), 130.054’ü “diğer” (%3,7) seçeneklerini işaretlemişti.

Bosna ulusu” inşa etmekte. Bu tartışmalar “Boşnak” ulus kimliğinin içeriğine dair farklı yorumları da ortaya koyuyordu. Bu fikrin seküler tınısından rahatsız olan dindar Boşnaklar “Boşnak” olmanın aynı zamanda “Müslüman” olmak anlamına geldiğini belirterek “Bosna ulusu” tabirinin bu anlamı yok edeceğinden endişe duydu (dönemin Reisü'l-ulemâ'sı Mustafa Cerić böyle yorumladı). Daha seküler eğilimli Boşnaklar ise “Boşnak teriminin Bosna toprağı ve tarihiyle ilişkisi ve ulusal karakterini” vurguladı (Babuna, s. 45). “Bosna ulusu” milliyetçileri ile “Boşnak” milliyetçileri ülkenin egemenlik ve bütünlüğünü ve gerçek siyasi gücü tek anavatanları olan BH’te temsil ettikleri konusunda aynı hassasiyet ve düşüncelere sahipti. Aralarındaki en önemli fark dinin bu kimlik içindeki yeri idi. Bu tartışmalar günümüzde devam etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUS KİMLİK İNŞASINDA BOSNA HERSEK İSLAM BİRLİĞİ (BHİB) VE REİSÜ'L-ULEMÂ MUSTAFA CERİĆ

3.1. KİMLİK İNŞACISI OLARAK BOSNA HERSEK İSLAM BİRLİĞİ (BHİB): TARİHSEL ARKAPLAN

Bosnalı Müslümanlar, 15. yüzyıldan 1878'e kadar Osmanlı Devleti'nin din ve devlet birliği anlayışı çerçevesinde, gayrimüslimlerin sahip oldukları dini özerklik ve ayrı cemaat yapılanmalarına sahip olmadan (Babuna, 2000, s. 56) Osmanlı dini hiyerarşisinin bir parçası olarak din işlerini yürüttü. Osmanlı Sultanı Ümmet'in halifesi, Bosnalı Müslümanlar ise küresel Ümmet'in bir parçasıydı.

Dini ve siyasi otoritenin organik birliği (din ve devlet) ilkesi çerçevesinde organize olmuş olan Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de din işlerinin yönetiminden sağlam bir hiyerarşik yapı çerçevesinde Müslüman alimler (*İlmiyye*) sorumluydu. Bu hiyerarşik yapı *ibadet ulemâsı* (imam, hatipler), *eğitim ulemâsı* (müderrisler), *fıkıh ulemâsı* (müftü ve kadılar) gibi kategorik yapılardan oluşuyordu. *İlmiyye* teşkilatının en tepesinde İstanbul Müftüsü olan ve Sünni Müslümanlar arasında en yüksek din görevlisi olarak kabul edilen *Şeyhülislâm* vardı (Karčić, 2015, s. 124).

Bu son derece merkezileşmiş dini yönetim yapısının parçası olan Bosnalı Müslümanların dini yönetimine Şeyhülislâm tarafından genellikle yerel Müslüman alimler arasından belli bir süre öngörülmeden atanan *müftüler* liderlik ediyordu. “Kenar müftüleri” rütbesine sahip olan bu müftülerin temel yetkileri Hanefi Mezhebine göre şer’i fetvalar ve yerel medreselerde düzenli dersler vermektir. BH’in şer’i hukuk sisteminin başındaki kadılar, Rumeli Kazaskeri'nin tavsiyesi üzerine Osmanlı Sultanı tarafından genellikle iki yıllığına atanırdı (Karčić, s. 128). Ülkedeki imam, hatip ve müderrisler de Rumeli Kazaskeri'nin yetkisi altındaydı ve yerel alimler arasından seçilirdi (Karčić, s. 126, 127).¹³³

¹³³ Bu görevlilere farklı maaş ödeme rejimleri vardı: Kadılar sabit maaşlar alır, diğer görevlilere herhangi bir devlet arazisinin intifa hakkı veya mescit veya medreselerin desteklenmesi amacıyla kurulmuş olan vakıfların gelirlerinin belirli bir kısmı verilirdi (Karčić, s. 128).

Osmanlı Bosna'sındaki *vakıflar*, hayırseverler tarafından Hanefî Mezhebine göre kurulan ve kurucu vakfiyelerindeki vasiyete göre atanan mütevellilerce yönetilirdi. Vakıflar din, eğitim, sosyal ve hayır amaçlı faaliyetleri destekleyen özerk kuruluşlar olarak hareket ederler, Osmanlı devleti vakıfların yalnızca faaliyetlerini genel olarak denetlerdi (Karčić, 2015, s. 128).¹³⁴

Ulemâ ve cami görevlilerinden oluşan yerel din adamları aynı zamanda hem devleti temsil eder hem de ülkenin elitlerini oluştururdu.

BH'in Avusturya-Macaristan tarafından işgali Osmanlı'nın din ve devlet birliği anlayışını kırdı ve Bosnalı Müslümanlar gayrimüslim komşularının sahip oldukları ayrı cemaat yapılanmasından mahrum bir şekilde gayrimüslim bir yönetim altında kendilerini buldular. Avusturya-Macaristan yönetimi, din ve devlet arasındaki ilişkileri 1874 yılında kabul etmiş olduğu "tanınmış dini cemaatler" kavramı çerçevesinde ele almaktaydı. Tanınmış dini cemaatler kavramı, devletin din, vicdan ve ibadet hürriyetini güvence altına almasını ve bu güvencenin yalnızca "tanınmış dinler" in takipçilerine verilmesini ifade ediyordu. "Tanınmış dini cemaatler, kamu hukukuna göre tüzel kişiliklerdi" (Karčić, 2015, s.129). Bu kavram çerçevesinde BH'teki altı dini cemaate "tanınmış dinler" statüsü verildi: İslam, Sırp Ortodoksisi, Roman Katolisizmi, Yunan Katolisizmi, Evanjelizm ve Musevilik (Karčić, s.129). İslam'ın hâkim statüsünü yitirmesi ve tanınmış dinlerden biri haline gelmesi Bosnalı Müslümanları müstakil bir diyanet işleri idari sistemi oluşturma ihtiyacıyla karşı karşıya getirdi.

Bosnalı Müslümanların dini faaliyetlerini kurumsal yapıya dönüştürme talebi, milliyetçi hareketlenmelerden duyduğu endişe nedeniyle dini yapıları kontrolü altına almak isteyen Habsburg Monarşisinden olumlu, hatta teşvik edici bir karşılık buldu. Bu teşvik üzerine Bosnalı Müslümanlar din idaresi ve dini hiyerarşi (*İlmiyye*), vakıf, dini eğitim (*maarif*) ve Şer'iyye mahkemelerini kapsayan bir yapı oluşturmaya koyuldu. Önemli dini yetkililerin atanması, yeni yapıların oluşturulması, fon tahsisi, kurumların işletilmesi için adım adım verilen mücadele Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun 15 Nisan 1909'da "BH'te İslâmî Din, Vakıf ve Maarif İşlerinin Özerk

¹³⁴ BH'te vakıf müessesesi hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için çalışmalar yürütürdü (Babuna, 2000, s. 58).

Yönetimi Tüzüğü” (*Štatut za autonomnu upravu Islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*) adlı yasayı onaylamasıyla sona erdi. Bu yasa, Yugoslavya hükümdarı Karađorđević tarafından 1930’da BH’in bu dini kurumunun özerkliği kaldırılana kadar yürürlükte kaldı (Karčić, 2015, s.129).

3.1.1. Riyaset: Reisü’l-Ulemâ ve Meclis’ül-Ulemâ

Bosnalı Müslümanların dini yapılarının ilk kısmı 1882’de kurulan Reisü’l-ulemâ¹³⁵ makamıydı. Habsburg Monarşisince yönetilse de hala bir Osmanlı toprağı olan BH’te İslam hukuku yasal ve normatif yönleriyle resmî olarak yürürlükteydi ve bu durum yeni yönetim üzerinde baskı oluşturuyordu. 1879 tarihli İstanbul Konvansiyonu’nun (Yeni Pazar Antlaşması) 2. Maddesi Bosnalı Müslümanların İstanbul’daki dini liderleriyle bağlarını serbestçe sürdürme haklarını garanti altına alıyordu (Imamović, s. 452). Bosna’daki ulemâ zaman zaman Osmanlı padişahı aracılığıyla Bosnalı Müslümanların meselelerini¹³⁶ uluslararası alana taşımaya çalışıyordu (Donia, 1981, s. 14). Uluslararası güçlerin müdahalelerinden endişe duyan ve Bosnalı Müslümanları Şeyhülislâm’dan kopararak kendi kontrolü altına almak isteyen Avusturya-Macaristan yönetimi, BH’te bağımsız bir dini hiyerarşi inşa etmek için kolları sıvadı (Karčić, 2022, s. 104).¹³⁷

İlk iş olarak “fanatik Müslüman halkın İstanbul’a yönelik tüm umutlarını sona erdireceği” ümidiyle Katolik bir rahip olan Grgo Martić’in 1878’de kaleme aldığı daha fazla dini özgürlük talep eden bir beyanı 58 Saraybosna vatandaşının imzalaması temin edilerek resmî gazetede imzacıların¹³⁸ adı verilmeden yayınlandı (Imamović, s. 451; Kriještorac, 2022, s.77). İstanbul’un atadığı yeni müftü Hilmi Omerović’in İstanbul’dan Bosna’ya dönmesi engellendi. Bunun üzerine İstanbul, Rumeli eski Kazaskeri Ahmed Şükrü Efendi’yi 18 Haziran 1880’de BH’e müftü olarak atadı.

¹³⁵ Reisü’l- ulemâ, Bosnalı Müslümanların dini hiyerarşisinin (Rijaset-i İlmiyye, kısaca Rijaset-*Riyaset*) en tepesinde bulunuyordu ve onların dini lideriydi.

¹³⁶ Örneğin, din değiştirme gibi Bosnalı Müslümanların en büyük hassasiyetlerinden biri olan konular İstanbul üzerinden uluslararası arenada tartışma konusu haline getirilebiliyordu.

¹³⁷ Avusturya-Macaristan yetkilileri, özellikle Sırların milliyetçi ideolojileriyle mücadele için dini kurumların kontrolüne odaklandı. 1880’de İstanbul Patrikliği ile, 1881’de de Vatikan ile BH’teki Ortodoks ve Katolik kiliselerinin ana liderlerini atamasına imkân tanıyan bir anlaşma imzaladı.

¹³⁸ Imamović, beyanın altında imzası olduğu söylenen kişilerin bırakın imzalamayı beyanı görmediklerine dair söylentilerden bahseder. Diğer taraftan Hamdiya Kapidžić’in ünlü tarihçi Enveri Kadić’in kaydetmiş olduğu imzacı listesine bakarak imzacıların 22’sinin toprak sahibi, 15’inin din adamı, 13’ünün tüccar olduğunu belirttiğini aktarır (Imamović, 2018, s. 451).

Eyalet Hükümeti, yeni müftünün ülkeye girişine izin vermedi ve böyle bir atamanın yalnızca kendisi tarafından yapılabileceğini bildirdi (Imamović, s. 453).

Eyalet Hükümeti tarafından 1881’de 27 ileri gelen Saraybosnalı Müslümana bir arzuhal hazırlatılarak “dini işlerin idaresi ve aynı zamanda atanmış kadıların faaliyetlerinin denetimi ve onayı için bir yüksek dini temsilciliğin oluşturulması” ve “Müslüman nüfusun ruhanî lideri olarak ehil ve saygın bir âlimin Reisü’l-ulemâ olarak atanması talep ettirildi (Babuna, 2000, s. 57; Imamović, 2018, s. 453; Karčić, 2022, s. 104; 2015, s. 130). Talepte ayrıca Reisü’l-ulemâ’ya yardımcı olması için dört üyeli bir ulemâ meclisi (Meclisü’l-ulemâ)¹³⁹ oluşturulması, yüksek dini makamlara veya kadılıklara atanacak kişilerin Reisü’l-ulemâ tarafından onaylanması yer alıyordu. Meclisü’l-ulemâ’nın başında Bosna’daki diyanet idaresinin en yüksek otoritesi olan Reisü’l-ulemâ bulunacaktı. Eyalet Hükümeti bu talebe bir ay sonra onay verdi fakat bu dini lideri kimin atayacağı noktasında Avusturya-Macaristan yönetimi ile Osmanlı Devleti arasında diplomatik bir kriz yaşandı (Karčić, 2022, s. 104). Kriz çözüldükten¹⁴⁰ sonra 17 Ekim 1882 tarihli bir kararname ile o tarihe kadar iki yıl süreyle uzakta tutulan Saraybosna’nın eski müftüsü Mustafa Hilmi Hadžiomerović Habsburg İmparatoru tarafından Reisü’l-ulemâ, dört din alimi de Meclisü’l-ulemâ üyesi olarak atandı.¹⁴¹ Bundan böyle Reisü’l-ulemâ ve Meclis’ül-ulemâ üyeleri Avusturya-Macaristan İmparatoru tarafından atanacak, kadılar ise Meclisü’l-ulemâ tarafından tetkik edilecek, Reisü’l-ulemâ tarafından önerilecek ve Eyalet Hükümeti tarafından onay verilecekti (Babuna, s. 58; Karčić, s. 104).

Bosnalı Müslümanlar Avusturya-Macaristan yönetimi altında olsalar da “hâlâ Müslüman ümmetin bir parçasıydı ve halifelik kurumunda sembolik olarak temsil ediliyorlardı” (Karčić, s. 106), bu nedenle Reisü’l-ulemâ ile Şeyhülislâmlık

¹³⁹ İslam alimleri anlamında çoğul bir kelime olan *ulemâ* terimi eski Yugoslavya’da ve BH’te bütün din görevlilerini, hatta bir köy imamını bile kapsıyordu.

¹⁴⁰ Avusturyalıların yoğun diplomatik faaliyetleri sonucunda Şeyhülislâm, Avusturya yanlısı Omerović’in 9 Şubat 1882’de müftülük görevine atanmasını onaylasa da “Osmanlı İmparatorluğu’nda veya İslam dünyasında daha önce var olmayan Reisü’l-ulemâlık unvan ve kurumunu onaylanmadı (Donia, 1981, s. 20; Durmišević, 2008, s. 215; Kriještorac, 2022, s.78).

¹⁴¹ Imamović, yeni müftü seçimi için iki aday olduğundan, (beylerin adayı Mustafa Nuri Fadilpašić ve din adamlarının adayı Mustafa Hilmi Hadžiomerović), beylerin adayının oyların üçte ikisini almış olmasına rağmen Kállay’ın din adamlarının adayı Hadžiomerović’i tercih ettiğini belirtir (Imamović, s. 453). Kriještorac, Hilmi Omerović’in yıllık sekiz bin gulden maaşla atandığını yazar (2022, s.78).

arasındaki ilişki resmîleştirildi.¹⁴² Böylece, Bosnalı Müslümanlar dini elitlerinin girişimi ve Eyalet Hükümeti'nin teşvikiyle şer'i yasaları özerk bir biçimde yorumlayan müstakil bir dini yapıya kavuşmuş oldular. Yeni Reisü'l-ulemâ Makamı, Avusturya-Macaristan yönetimince "Rijaseti İlmije" (kısacası *Rijaset* veya *Ulemâ Başkanlığı*) olarak adlandırıldı ve dini hiyerarşinin başı oldu (Kriještorac, 2022, s.78).

Tarihçiler Fikret Karčić (2022), Robert Donia (1981) ve Enes Durmišević (2008) Bosnalı Müslümanların bu yeni dini yapısını iki açıdan özel bulur: Birincisi, dini liderin unvanı (Reisü'l-ulemâ) Osmanlı sonrası Balkan coğrafyasında emsalsizdi. "Reisü'l-ulemâ unvanı aslen İstanbul müftüsüne veya Osmanlı Devleti'nin Avrupa kısmının kadılarına (Rumeli Kazaskeri) verilen onursal bir unvandı" (Donia, s. 20; Durmišević, s. 215; Karčić, s. 105)¹⁴³. İkincisi ise Reisü'l-ulemâ'ya yardımcı olması için oluşturulan Meclisü'l-ulemâ idi. Osmanlı'nın çekilişinden sonra diğer Balkan ülkelerinde dini liderler *Baş Müftü* unvanına sahip müftülerdi, onların böyle bir yapıları yoktu. Reisü'l-ulemâ'nın altındaki *İlmiyye* hiyerarşisinin diğer unsurları olan müftüler, imamlar ve hatipler Osmanlı dini hiyerarşisinden aynen alınmıştı¹⁴⁴ (Karčić, 2015, s.130).

Karčić, Meclisü'l-ulemâ'yı Hristiyan kiliselerinin *sinodlarına* benzetir (2022, s. 105). Richard Potz (2012) da Bosna Hersek İslam Cemaati'nin (BHİC) hiyerarşik yapısının BH'teki İslam'ı belirleme ve dönüştürme amacıyla Hristiyan modellere uygun yapılandırıldığını söyler (s. 15). Potz'a göre, yeni yapının en alt düzeyi olan "cemaat" (*džemat*) bir kilise teşkilatına karşılık geliyordu. Merkezinde "cami" (*džamija*) bulunan bir *džemat* genellikle bir köyden veya şehrin bir bölümünden (mahalle-*mahala*) ve en az 100 Müslümandan oluşuyordu. Bir sonraki en yüksek idari birim olan "müftülük" (*muftuluk*) ve "meclis" (*medžlis*) piskoposluğa benziyordu (sekiz müftülük oluşturulmuştu). Dini yapının başındaki Reisü'l-ulemâ, İslam Cemaati

¹⁴² Daha sonra ele alınacak olan 1909 Kanunu, Reisü'l-Ulemâ'nın atanmasını şu şekilde düzenliyordu: Bosnalı Müslüman ulemâdan oluşan özel bir seçim organı bu makam için üç aday belirliyor, Avusturya-Macaristan İmparatoru bu adaylardan birini Reisü'l-Ulemâ olarak atıyor, Şeyhülislâm atanan Reisü'l-Ulemâya menşur (tayin belgesi-*menşura*) gönderiyordu. "Bu uygulama, Türkiye'de halifeliğin kaldırıldığı 1924 yılına kadar yürürlükte kaldı" (Karčić, s. 107).

¹⁴³ Bu unvanı daha sonra İngiliz mandası (1920-1948) altındaki Filistinli Müslümanlar dini liderleri için kullanacaktı (Karčić, 2022, s. 105).

¹⁴⁴ Temel görevleri fetva vermek ve devlet okullarındaki dini eğitimi denetlemek olan müftüleri Meclisü'l-ulemâ aday gösteriyor ve İl Yerel İdaresi atamasını yapıyordu. İmamlar ve hatipler Cuma hutbesi okumak, namaz kıldırmak gibi geleneksel görevlerini ifa ediyorlardı (Karčić, s. 106).

yapısının en yüksek yasama organı olan ve müftüleri atayan ve yeni dini okullar (*medreseler*) kuran Meclisü'l-ulemâ tarafından seçilen bir *Metropolitan* gibiydi. Saraybosna'daki Rijaset'in başkanlığını Reis'ul-ulemâ ve manevi bir konsey yönetiyordu (s. 15). Osmanlı Devleti, Reisü'l-ulemâ Makamını tanımadı ve Omerović'i sadece müftü olarak kabul etti (Kriještorac, 2022, s.78).

Avusturya-Macaristan yönetiminin bir sonraki önemli adımı, birçok bağımsız dini kurum ve bilim adamına mali destek sağlayan ve mütevellilerin sorumsuz ve keyfi davranışları nedeniyle kötü durumda olan vakıfların (*vakuf*) kullanımını ve mülkiyetini düzenlemek oldu. Karčić'in (2022) tespitlerine göre, bu dönemde BH'te 5000'den fazla vakıf mevcuttu ve "Osmanlı Evkaf Bakanlığı vilayeteki Müslüman vakıfların idaresi üzerinde gevşek bir denetim uyguluyordu, vakıf mülkleri, bu mülklerin gelir ve giderleri hakkında merkezî bir kayıt sistemi yoktu" (s. 107).¹⁴⁵ Müslüman liderlerin 1881 yılında Eyalet Hükümeti'ne verdikleri arzualde vakıfların denetimi konusu da gündeme getirilmiş, bu görev için Bosnalı bir Müslümanın görevlendirilmesi talep edilmişti.

Eyalet hükümeti, önce 15 Mart 1883'te *Zemaljska vakufska komisija* (Eyalet Vakıf Komisyonu) adıyla başkanını İmparator'un atayacağı geçici bir vakıf komisyonu kurdu. Komisyonun görevi, "ülkedeki tüm vakıfların detaylarını tespit etmek, harcamalarını kontrol etmek ve vakıfların idaresiyle ilgili yeni düzenlemeler yapmaktı" (Karčić, s. 107). 10 Temmuz 1894'te yürürlüğe sokulan yönetmelikle de ülke vakıflarının yönetimini düzene sokacak iki kurul oluşturuldu: Danışma organı niteliğindeki Eyalet Vakıf Komisyonu (*Zemaljska vakufska komisija*) ve yürütme organı niteliğindeki Eyalet Vakıf Kurulu (*Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo*). Her iki yapının üyelerini de Avusturya-Macaristan İmparatoru atıyor, bugünkü Yüksek Temsilci'ye (YT) benzer atanmış bir komiser tarafından denetimler yapılıyordu (Babuna, 2000, s. 61; Imamović, 2018, s. 480; Karčić, 2022, s. 108).

Bu düzenlemelerle BH'teki Osmanlı mirası vakıfların yönetimi düzene girmişti; ancak Bosnalı Müslümanların kendi vakıfları üzerinde hiçbir söz hakkı kalmamıştı. Vakıf gelirleri varlık sebeplerine uygun bir biçimde din, eğitim ve hayır

¹⁴⁵ Avusturya-Macaristan BH'i işgal ettiğinde "ekilebilir arazinin üçte birinin vakıflara ait olduğu tahmin edilmektedir" (Izetbegović, 2003, s. 3).

amacıyla kullanılmıyor, vakıf yetkilileri çok yüksek maaşlar alıyor ve vakıf fonları kamu binaları inşa etmek için harcanıyordu. Bosnalı Müslümanlar “vakıfların Avusturya-Macaristan idari aygıtının bir parçası haline geldiğini düşünmeye başladılar”¹⁴⁶ (Karčić, s. 108).

1878 Berlin Kongresi'nin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na vermiş olduğu işgal ve yönetme hakkı BH'teki mevcut hukuki düzenin, yani İslam hukukunun (*şer'i hukukun*) devam ettirilmesi, en azından bu hukukun Şer'iyye mahkemelerinin yargı yetkisi üzerinden Bosnalı Müslümanların kişisel meselelerine uygulanması anlamına geliyordu. “Bosna'daki Habsburg yetkililerinin ilk uygulamalarından biri 16 Safer 1276/15 Eylül 1859 tarihli *Şer'iyye Mahkemeleri Nizamnâmesi* adlı Osmanlı kanununun kabulü oldu” (Karčić, 2022, s. 111). Hemen sonrasında da Şer'iyye mahkemelerinin idaresini kendi normlarına göre düzenlemeye başladı. BH'teki Şer'iyye mahkemeleri Osmanlı dönemindeki yargı yetkilerini devam ettirerek Müslümanların kişisel meseleleri (*ahvâl-i şahsiyye*) ve vakıflarla ilgili hukuki süreçleri yürüttüler. Bunun anlamı, Şer'iyye mahkemelerinin ve İslam hukukunun Avusturya-Macaristan gibi Hıristiyan bir devletin yargı ve hukuk sisteminin parçası haline gelmesiydi.

Şer'iyye mahkemelerinde yapılan reformlar kapsamında 1883 yılında şer'i yargı içinde bir temyiz organı olarak Saraybosna'da bir Yüksek Şeriat Mahkemesi (*Vrhovni šerijatski sud*)¹⁴⁷ oluşturuldu. 29 Ağustos 1883 tarihinde çıkarılan Şer'iyye Mahkemelerinin Teşkilat ve Yetkilerine İlişkin Kararnâme (*Naredba o ustrojstvu i djelokrugu Šerijatskih sudova*) ile bu mahkemelerin yetkileri belirlendi.¹⁴⁸ Ancak sayıları bu Kararname'de verilen yetkileri etkin bir biçimde kullanmalarını mümkün kılacak denli artırılmadı (Kriještorac, 2022, s.79). Gene de Şer'iyye mahkemelerinin verdikleri kararlar, Müslümanların huzursuzlanmasından çekinen Avusturya-Macaristan makamlarınca kabul ediliyordu.

¹⁴⁶ 1909 tarihli BH'te İslâmî Din, Vakıf ve Maarif İşlerinin Özerk Yönetimi Tüzüğü adlı yasayla vakıfların, devlet tarafından onaylanmayan herhangi bir dini faaliyet için bağımsız bir mali kaynak olarak kullanımının önü tamamen kapatılmıştı.

¹⁴⁷ 1913 yılına kadar iki kadı ve iki medenî hukuk hâkiminden oluşan *Yüksek Şer'iyye Mahkemesi*'nde bu tarihten sonra sadece kadılar görev yapmaya başladı (Karčić; 2022, s. 112).

¹⁴⁸ Şer'iyye mahkemelerinin yetkileri şöyleydi: Her iki taraf da Müslümansa tüm evlilik konuları, Müslüman anne-babaların ve çocuklarının hak ve sorumlulukları, Müslümanların miras hakları, vakıflarla ilgili meseleler, tapu meseleleri, mîrî arazinin Müslüman mirasçılar arasında bölüşümü.

Müslümanların devlet modeli gibi tasarlanan dini yapısını “her türlü yabancı etkiden” (bu “yabancı etki” elbette ki Osmanlı Devleti’ydi) arındırma işlemi 1887 yılında şeriat kadıları için yeni bir okulun açılmasıyla tamamlandı (Durmišević, 2008, s. 212). Saraybosna’da kurulan *Mekteb-i Nüvvâb* (*Šerijatska sudačka škola*-Kadı Okulu veya Şeriat Hakimleri Okulu) “geleneksel İslâm ilimlerini bilen ama aynı zamanda Avrupa dilleri ve hukukuna da vâkıf olan”, Avrupalı hukukçularla iletişimde bulunabilecek ve ülkenin ihtiyaç duyduğu dini konularda kendi dillerinde hukuk kitapları yazabilecek hukukçular yetiştirmek amacıyla yapılandırıldı (Karčić, 2022, s. 115). 1893’te modern öğretim yöntemlerinin kullanıldığı bir Müslüman Pedagoji Okulu (*Muslimanska vjeroučiteljska škola*) açıldı (Bougarel, 2018, s. 18). Kadılar ve diğer tüm din görevlileri (1882’de Avusturya-Macaristan ordusuna resmî olarak askeri imamlar atanmaya başlandı) şimdi gayrimüslim bir devlet bürokrasisinin görevlisi haline gelmiş oldular ve devlet ile halkın dini talepleri arasında bir denge oluşturmaya çabalayan dini elitler olarak, Kriještorac’ın tabiriyle “Bosna’nın İslam geleneğini” şekillendirmeye başladılar (2022, s.78).

Avusturya-Macaristan yönetimi Şer’iyye mahkemelerini hukuk usulleri alanında müdahalelerde bulunsa da Bosnalı hukukçular (*kadılar*) “Hanefî fikhının standart kaynaklarına ve fetva külliyatına atıfta bulunmaya devam ettiler” (Karčić, 2022, s.113). Hatta Eyalet Hükümeti’nin Almanca hazırlattığı *Eherecht, Familienrecht Und Erbrecht Der Mohamedaner Nach Dem Hanefitischen Ritus* (Hanefî Mezhebine Göre Muhammedî Evlilik, Aile ve Miras Hukuku) başlıklı İslami şahıs hukuku derlemesine hiç başvurmadan¹⁴⁹ Osmanlı Devleti’nin İslam hukuku kurallar kodeksi olan Mecelle’yi kullanmayı sürdürdüler (Karčić, s. 113). Ancak Karčić’in (2022) bildirdiğine göre, *Mecelle*’de yer alan hükümlerin Yüksek Şer’iyye Mahkemesi’nin temyiz prosedüründe yetersiz kalması nedeniyle Avusturya Hukuk Muhakemeleri Kanunu’na başvurulmak zorunda kalındı ve böylece Bosna’nın şer’i hukukuna Avusturya hukuku girmiş oldu (s. 113). Bunun anlamı Şer’iyye mahkemelerinin Avusturya-Macaristan kontrolü altına girmesi demektir. Bu, “İslâmî bir devletin (Osmanlı İmparatorluğu) yargı organlarından Hristiyan bir devletin (Habsburg Monarşisi) yargı organlarına geçiş” (s. 114) demektir.

¹⁴⁹ Gayrimüslim hukukçular tarafından Almanca yazılmış olmasından dolayı muhtemelen güvenmediler.

Bosnalı Müslümanlar için gayrimüslim bir yönetimde özerk din, vakıf, maarif ve hukuk sistemlerine sahip olmak “Müslümanlar (*Muslimani*) veya İslâm milleti (*Islamski narod*) olarak tanımladıkları kimliklerini korumak ve devam ettirmek için hayati önemdeydi ve bunu Habsburg yönetiminin ilk yirmi yılında (1882-1909 arası) dini elitlerinin verdiği mücadeleyle başardılar. Gayrimüslim Habsburg yönetiminin modernizasyon projesi kapsamında getirdiği yeniliklerin çoğu esasında Osmanlılar tarafından daha önce oluşturulmuş; ancak Bosna toplumunda destek görmemiş olan reformist yasalara göre inşa edildi. (Kriještorac, 2022, s.78). Gayrimüslimlerin *Millet Sistemi*’nden miras olarak aldıkları ve kimliklerini üzerine inşa ettikleri yapı ve kurumlara nihayet Bosnalı Müslümanlar da sahip oldular.

Dini elitlerinin verdiği zorlu mücadele sonucu elde ettikleri 1909 *BH’te İslâmî Din, Vakıf ve Maarif İşlerinin Özerk Yönetimi Tüzüğü*, Bosnalı Müslümanların istediği gibi, Hanefî Mezhebine uygun bir biçimde tasarlandı. Bu Tüzük, “modern bir devlet içerisinde Müslüman cemaat teşkilatı inşa etmenin meydan okumalarına Bosna ulemâsı ve entelektüellerinin verdiği en önemli cevap”tı ve “26 Kasım 1997 tarihli BH İslam Birliği (BHİB) Anayasası yazarlarına da esin kaynağı” oldu (Karčić, 2022, s.116). Avusturya-Macaristan’ın 1912 yılında kabul ettiği İslam Yasası¹⁵⁰ ile İslam, Avusturya’nın kamusal yaşamının bir parçası haline gelirken Bosnalı Müslümanların kurdukları yapılar Bosna’daki Müslüman cemaate Avrupalı bir görünüm kazandırarak ülkede yaşanan ve algılanan İslam’ı da modernleştirdi ve 20. yüzyıldaki tarihini derinden etkiledi (Potz, 2012, s. 15). Kırk yıllık Avusturya-Macaristan döneminin modernizasyon ve kurumsal Avrupalılaştırma süreci BH toplumunun yaşam tarzı ve İslam cemaatinin yapısı üzerinde büyük izler bıraktı.

Bosnalı Müslümanların kendi topraklarında dini ve milli kimliklerini korumak ve bir ulus bilinci ve kimliği oluşturmak için farklı aktörlerle verdikleri mücadelenin genel hatlarından bir önceki bölümde bahsedilmişti. Osmanlı’nın çöküşünden itibaren başlayan bu sonu gelmez mücadelenin en önemli kazanımı, din işleri, vakıflar, maarif ve Şer’iyye mahkemelerini kapsayan bir yapıyı kademeli olarak oluşturarak kendi özerk yapılarını geliştirmeleri ve bu yapılar çerçevesinde grup ve ulus kimliklerini inşa

¹⁵⁰ Potz (2012), 1912 İslam Yasası’nın kabulünün arkasındaki temel nedenlerden birinin Bosnalı Müslümanları Avusturya-Macaristan ordusuna ve imparatorluğun idari yapılarının diğer bölümlerine sorunsuzca yerleştirmek olduğunu belirtir (s. 20.)

etmeleri oldu. Bu inşa faaliyeti Bosnalı Müslümanların farklı toplumsal elitlerince değişen zaman ve konjonktürlerde mücadeleye ağırlıklarını koyarak devam ettirildi. Zaman zaman birbirleriyle, zaman zaman diğer dinlerin elitleriyle ve zaman zaman yönetici elitlerle girdikleri mücadeleyi diplomatik becerileriyle başarılı bir biçimde sürdürdüler. Ancak Bosnalı Müslümanların özerk dini ve milli yapılarına sahip olmalarında ve bu yapıların sağladığı bilinç ve imkânlarla kendi ulusal kimliklerini geliştirmelerinde en büyük pay sahibi dini elitler, yani Müslüman ulemâ oldu. Dini elitlerin nasıl bir mücadele yürüttüklerine ve bahse konu kazanımlarına nasıl ulaştıklarına yakından bakalım şimdi.

3.2. BOSNALI MÜSLÜMANLARIN DİNİ KURUMLARI İÇİN ÖZERKLİK HAREKETİ

3.2.1. Birinci Aşama (1889-1902)

Eyalet Hükümeti'nin 1883'te kurduğu geçici Eyalet Vakıf Komisyonu çerçevesinde Müslümanlara ait tüm vakıflar¹⁵¹ üzerinde Bosnalı Müslümanların hiçbir yetkisinin kalmamış olmasının verdiği rahatsızlık, yaklaşık 70 kadar Bosnalı Müslüman'ın Saraybosna'da bir araya gelerek Reisü'l-ulemâ'ya bir arzuhal sunmasına neden oldu. Arzuhalde rüştiyelerde ve dini okullarda Osmanlıcanın kullanımının sınırlandırılmaması, şer'i hukukta Arapçanın kullanımına devam edilmesi, kurulan Vakıf İdaresi'nin ihmal ettiği cami ve vakıflarla ilgilenilmesi gibi talepler sıralanıyordu. Eyalet Hükümeti bu taleplerin arkasında "Sırpların ve Osmanlı'nın olduğunu" düşünerek ciddiye almadı ve bir grup "memnuniyetsizin" önemsiz talepleri olarak baktı (Babuna, 2000, s. 65).

Aynı Komisyon 1885 yılında şehitlik ve mezarlıkları kamusal parklara dönüştürmeye karar verince Müslümanların rahatsızlığı iyice arttı. İmparator'a bir dilekçe yazarak vakıfların yönetiminin kendilerine verilmesini talep ettiler. Imamović'e göre bu gelişme Bosnalı Müslümanların "din ve eğitim özerklikleri için gerçek anlamda gizli mücadelelerinin başlangıcını belirlemişti" (2018, s. 480).

¹⁵¹ Bu dönemde Bosna'daki vakıfların taşınmaz ve taşınır mallarının 9.931.061 Kr (413.793 pound) olduğu tahmin ediliyordu. Bu yüzden Vakıf, ülkedeki en büyük özel mülk sahibi olarak görülüyordu. Bosna'da o zamanlar 1050 özel vakıf bulunuyordu (Karčić, 2015, s.131).

Vakıfların idaresi, toprak sorunu, eğitimle ilgili konular ve Katolik misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Reisü'l-ulemâ'nın ve Meclisü'l-ulemâ üyelerinin Avusturya-Macaristan makamlarınca atanıyor olmasının verdiği rahatsızlık da büyük boyutlardaydı. Özellikle Katolik misyonerlik faaliyetleri ve din değiştirme olayları Bosna Müslümanlarının işgalden sonra en hassas oldukları konulardandı. Bu dönemdeki yoğun Müslüman göçlerinin de gösterdiği gibi, gayrimüslim bir yönetimle baş başa kalan Bosnalı Müslümanlarda din değiştirme vakaları sonrası zaten var olan endişe ve şüphelerin bir varoluş meselesi olarak algılanmasına ve korku ve güvensizliğe neden olmuştu. Gayrimüslim bir siyasi güç karşısında dini aidiyetlerini ve kimliklerini kaybetmekten korkuyorlardı.

Bosna'daki din, vakıf ve maarif işlerinin idaresini değiştirmek amacıyla Müslüman liderlerce başlatılan ve yirmi yıl süren bir mücadelenin fitilini Hersek bölgesinde 1899 yılında meydana gelen bir olay ateşledi. Mostar'lı bir çiftçinin küçük kızı Fata Omanović Katolik rahibelerce kaçırılarak Hıristiyan yapılmış, sonra da bir Habsburg subayı ile evlendirilerek Avusturya'ya götürülmüştü¹⁵² (Imamović, s. 482; Karčić, s. 109). Bu olay Mostar'da birbirleriyle rekabet halindeki iki Müslüman grubu bir araya getirerek “ortak bir eylem komisyonu oluşturmalarını” sağladı (Babuna, 2000, s. 66). Mostar Müftüsü Ali Fehmi Džabić'in liderliğini yaptığı 12 üyeli ortak komisyon (*Onikiler Komisyonu* adı verilmişti) derhal Fata'nın bulunarak geri getirilmesini ve ülkede her geçen gün sayısı artan misyonerlerle ilgili bir çare bulunmasını talep eden bir dilekçeyi Avusturya makamlarına ilettiler. Yetkililerin lakayt davranışı ve eğitim sistemlerinin “zavallı” durumundan dolayı kendilerini suçlamaları gerektiği (Karčić, s. 109) şeklindeki cevapları Hersek Müslümanlarını 5 Mayıs 1899 tarihinde isyana teşvik etti. Osmanlı zamanında kurulmuş olan Maarif Fonu'nun 1895 yılında Eyalet Vakıf Fonu'na aktarılmış olması onları fazlasıyla rahatsız etmişti ve bu nedenle maarif konusu da şikâyet ve taleplerin bir parçası haline geldi. Onikiler Komisyonu hazırladığı şikâyet dilekçesini 12 Haziran 1899 tarihinde Eyalet Hükümeti'ne ve İmparator'a sundu. Dilekçenin temel talepleri vakıfların

¹⁵² Mostar'da 1881 yılında da Fata olayına benzer bir olay gerçekleşmiş ve Katolik bir rahibin girişimiyle Saja Đukić adlı bir Müslüman kadın Hıristiyan olmuş, Mostar'lı Müslümanlarda büyük bir rahatsızlık yaratmıştı (Babuna, 2000, s. 66). Katolik din adamları 1890 yılında da Saraybosna'da bir kız çocuğunu kaçırmış, Saraybosna'lılar yollara dökülmüştü (Imamović, 2018, s. 483). 1895 yılında ise Travnik lisesinde Katolik Hırvat propagandası yapılmış, Müslümanlar rahatsız olarak protesto gösterileri düzenlemişlerdi (Hadžijahić, 1974, s. 174).

yönetiminin ve Meclisü'l-ulemâ'nın yeniden düzenlenmesini, vakıf idaresi ve vakıf yönetim kurulu üyelerinin Müslümanlar tarafından seçilmesini, vakıfların eğitime ilişkilendirilmesini, din, vakıf ve maarif işlerinin özerk yönetimini, "Reisü'l-ulemâ'nın seçilmiş bir Müslüman kurul tarafından atanmasını, yeni atanan Reisü'l-ulemâ'ya Şeyhülislâm tarafından menşur (*menşura*) verilmesini" talep ediyordu (Karčić, s. 110). Özetle, Müslümanlar kendi işlerinin idaresini ele almak istiyordu. Bu temel taleplerden dolayı Bosnalı Müslümanların başlattığı bu özerklik hareketi "Vakıf-Maarif Özerklik Hareketi" olarak anılmaya başlandı (Babuna, 2000, s. 63). Hareketin Avusturya-Macaristan İmparatoru'na gönderdiği dilekçede bu taleplere ek olarak Eyalet Hükümeti'nin tarım politikası, toprak sorunu ve orman mülkiyeti gibi konulardaki şikayetler de dile getiriliyordu (Babuna, 2000, s. 64). Bu muhtıra, İslami dini kurumların özerkliği hareketinin bir manifestosu niteliğindedir. Džabić'in başlattığı hareket kısa süre içinde tüm ülkeden destek aldı ve böylece Bosnalı Müslümanların dini özerklik hareketi kitlesel bir boyut kazandı.

Bosnalı Müslümanların özerklik hareketine Mostar'ın öncülük etmesinin nedeni, Fata Omanović olayının Mostar'da gerçekleşmesinin yanı sıra Donia'nın (1981) tespit ettiği gibi bu dönemde Mostar'ın "dini ve entelektüel açıdan diğer Bosna şehirlerinin ilerisinde olmasıydı" (s. 90). Mostar'lı Müslümanların okuryazarlık oranı yüksek, din adamlarının siyasi bilinç ve faaliyetleri diğer şehirlerin oldukça üzerindedir. Mostar şehri "tarım ürünlerinin geleneksel ticaret merkezidir" ve Mostar'lı Müslüman aileler tarım ve ticarete çok daha aktiftir (Donia, s. 91).

Öte yandan Mostar'lı Sırlar da eğitim ve dini özerklik mücadelesi başlatmıştı ve Ali Fehmi Džabić'in başında bulunduğu Mostar Komitesi Sırlarla yakın iş birliği¹⁵³ içindeydi. Eyalet Hükümeti bu iş birliğinden çok rahatsızdı ve bir önceki

¹⁵³ Ülkedeki Hırvatlarla aynı dini paylaşan Avusturya-Macaristan'ın BH'i işgali, Müslümanlar ve Sırların "ortak düşman"a karşı sık sık iş birliği içine girmesine neden oldu. Stadler gibi Hırvat din adamlarının yoğun misyonerlik faaliyetlerinin bu iş birliğinde önemli etkisi vardı. Džabić, Eyalet Hükümeti'ne baskı oluşturmada etkili olacağını düşündüğü için benzer bir girişim içindeki Sırlarla ittifaktan yanaydı. Ancak, Monarşi'nin üniversitelerinde eğitim alan ve kendilerini Monarşi'ye ve Hırvatlara yakın hissederek yeni entelektüel grup Sırlarla iş birliğine sıcak bakmıyordu. Sırp *kmeller* ile arazi meselelerindeki anlaşmazlıklarından dolayı Müslüman toprak sahipleri de Sırlara uzak duruyordu. Babuna (2000), gelen talimatların İstanbul'un da Müslümanlarla Sırlar arasındaki yakınlaşmaya karşı olduğunu gösterdiğini belirtir (s. 98). Müslüman halkın geneli ve tüccarlar da Sırlarla iş birliği konusunda olumsuzdu. Džabić'in özerklik hareketinin Sırlarla iş birliği esasında taktikseldi ve "Müslümanların köken olarak Sırp ya da Hırvat oldukları düşüncesini kesinlikle kabul etmiyordu" (Babuna, 2000, s. 100). Sırlar da taktiksel davranarak Müslümanlarla iş birliği için epey

bölümde ayrıntılı olarak ele alınan “milliyetler politikası”nın temel nedenlerinden biri de Sırp ve Müslümanların muhalif hareketlerinde iş birliğini engellemektir.

Komite, 1889 ve 1890 yıllarında bir dizi toplantı düzenleyerek her kesimden Müslüman ileri gelenleri bu amaç etrafında toplamayı başardı. Eylül 1900'deki Saraybosna toplantısı özellikle belirleyici nitelikteydi; zira Aralık 1900'de Kállay'a sunulan muhtıranın ve din, vakıf ve maarif konularındaki özerklik talep eden tüzük taslağının ana hatları bu toplantıda belirlenmişti (Babuna, s. 72). Bu toplantıya Posavina bölgesinden katılan toprak sahipleri tüzük taslağında dini konuların yanı sıra tarımla ilgili konuların da yer almasını istedi; ancak Džabić tarım sorununun metne dahil edilmesinin temel odağı dağıtmasından endişe duyuyordu. Bu nedenle taslak metinde tarım sorunu çok genel hatlarıyla yer aldı. Saraybosna Konferansı'nda ayrıca “İslami bir bankanın” ve *Novine* adında bir Müslüman gazetesinin kurulması konuları da tartışıldı ancak bu talepler tüzük taslağına konmadı (Babuna, s. 74).

Hazırlanan muhtıra ve tüzük taslağındaki talepler Sırplarla istişare içinde gözden geçirilerek Aralık 1900'de Kállay'a ve İmparator Franz Joseph'e sunuldu. Taslak muhtıra metninde özetle İslam'ın BH'te tehlike altında olduğu ifade ediliyor, Bosnalı Müslümanların dini eğitimlerinin zayıf olmasının sorumlularının Meclisü'l-ulemâ ve Vakıf-Maarif Merkez Şurası (Kongre) olduğu kabul ediliyor ancak asıl sorumlunun Eyalet Hükümeti olduğu belirtiliyordu. “Müslümanların dini meseleleri, gayrimüslim bir devlet tarafından tanzim edilemezdi” (Babuna, 2000, s. 76). Ülkedeki cami, vakıf, kabristan ve dini ve eğitim kurumlarının kötü durumundan ve ihmal edilmesinden, vakıf gelirlerinin din dışı amaçlar için kullanılmasından şikâyet ediliyor, Vakıf Fonu'nun Müslümanlara ait olduğu ve onlar tarafından idare edilmesi gerektiği dile getirilerek bu durumda dini özerkliğin zorunlu olduğu ifade ediliyordu (Babuna,

çaba gösterdiler. Karadağ Prensi Nikola bu dönemde BH Müslümanlarına şu mesajı göndermişti: “Sırplarla ortak hareket ederlerse Müslümanların tüm istekleri (Osmanlı alfabesi ve dili resmî olacak, Kiril ikincil konumda kalacak) kabul edilecektir.” (Babuna, s. 99). Bu dönemde Bosna'daki Sırplar Müslümanların desteğini alabilmek için Osmanlı Devleti'nin BH üzerindeki hakimiyetini sık sık vurgulayarak Bosnalı Müslümanlarla birlikte Osmanlı sultanlarının tahta çıkışlarını kutladılar (Babuna, s. 99). Bosnalı ünlü Sırp şair Aleksa Šantić Müslüman bir genç kıza aşkını anlattığı “Emina” (1902) ve Müslüman Hasan Aga'nın hikayesini anlattığı “Što te nema (Hasanagin sevdah)” şiirlerini muhtemelen bu yakınlaşmaya katkı amacıyla yazmıştı.

s. 77). Muhtıradaki Katoliklerin devlet nezdindeki ayrıcalıklı konumları da eleştiriliyor ve adaletsizlik olarak nitelendiriliyordu.

Taslak Tüzük metninde ise vakıfların bağımsız örgütlenmesi, diyanet işleri ve dini eğitim sisteminin ana organının merkezi Mostar’da olan bir meclis (*vakufsko-mearifski sabor*) tarafından yürütülmesi, tüm okul kitaplarının gözden geçirilerek dini eğitimin niteliğinin yükseltilmesi, bu kitaplardaki gayri İslami hususların ayıklanması, Eyalet Hükümeti’nin kararlarını gözden geçirecek *İslami Maneviyat Meclisi* kurulması öneriliyordu (Babuna, 2000, s. 66; Imamović, s. 484).

Tüzük taslağında Müslümanların dini idaresinin yapısı da tanımlanıyordu: Dini idare, Bosna Müslümanlarının kendilerinin belirleyip oluşturduğu Bölge Fonları; Bölge Komisyonları, Merkezi Fon ve Merkezi Kongre (*Sabor*) ve Meclisü’l-ulemâ ile Kongre Komisyonu tarafından yürütülecekti. Merkezi Kongre, yasama yetkisine sahip ve Müslümanların en üst mercii ve temsilcisi olacaktı. Müslümanların dini kurumları kendilerinin seçtiği kişilerce yönetilecekti. Vakıf-Maarif Bölge Meclislerinin üç yıl görev yapacak olan delegeleri halk tarafından, bölgelerin vakıf-maarif kurumlarını yönetecek olan Vakıf-Maarif Bölge Komisyonları Bölge Meclislerince seçilecekti. Saraybosna’daki Vakıf-Maarif Merkez Şur’a’sı (Kongre) ülkedeki tüm vakıf-maarif kurumlarının en yüksek organı ve denetimcisi olacaktı. Meclisü’l-ulemâ, bu Kongre’nin üyeleri arasından seçilecek beş kişiden oluşacak, bu kişiler tüm okulların denetimini yaparak “İslam dininin gözetimini” üstlenecekti (Babuna, 2000, s. 77, 78).

Eyalet Hükümeti, Vakıf-Maarif Bölge Komisyonu, Vakıf-Maarif Bölge Meclisi ve Vakıf-Maarif Merkez Şur’a’sına (Kongre’ye) hükümet komiseri gönderebilirdi; ancak “yasada belirtilen yetkinin aşıldığına dair” vereceği kararlar ilgili kurulun mutabakatı ile kesinlik kazanabilirdi. “Eyalet Hükümeti, vakıf-maarif kurullarıyla sadece yazılı iletişim kurabilirdi ve kurullar eyalet yetkililerinin sözlü tebligatlarına uymak zorunda değildi. Ayrıca, Tüzük’ün hükümleriyle çelişen hiçbir kararname, kim çıkarırsa çıkarsın, yasallaşamazdı (Babuna, s. 79).

Vakıf-maarif birimlerinin tüm yazılı belgeleri Osmanlıca dilinde ve Arap alfabesiyle kaleme alınacak, “yalnızca Eyalet Hükümeti ile yapılacak resmî yazışmalar ve toplantı tutanakları Slav alfabesiyle yazılacaktı” (Babuna, s. 80).

Bosnalı Müslümanlar bu tüzük taslağı ve muhtıradaki kendilerini “İslam halkı” (*islamski narod*)¹⁵⁴ adıyla tanımlamışlar ve taleplerini 21 Nisan 1879 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan arasında imzalanan Yeni Pazar Antlaşması’nın 2. Maddesine dayandırmışlardı¹⁵⁵ (Babuna, s. 78).

Din işleri, vakıf ve maarif konuları ile ilgili dini yoğunluklu talepler içerse de Babuna’nın işaret ettiği gibi taslak tüzük ve muhtıra “itina ile kaleme alınmış bir siyasi program niteliğindedir” ve “Müslüman etnisitenin politize olduğunu gösteriyordu” (2000, s. 80). BH’in siyasi hayatında yeni bir dönemin işareti gibiydi.

Tüzük taslağının en ihtilafli konusu olan ve 96. Madde’de yer verilen Reisü’l-ulemâ ve Meclisü’l-ulemâ’nın seçimine ilişkin talepler Eyalet Hükümeti’ni çileden çıkardı: Meclisü’l-ulemâ’nın üyeleri ve Reisü’l-ulemâ (beş aday seçilecekti) Vakıf-Maarif Meclisi tarafından seçilmeli ve adaylar İstanbul’daki Şeyhülislâmlık Makamı’nca (Bab-ı Meşihat) onaylanmalıydı. Bu onay alındıktan sonra Avusturya-Macaristan İmparatoru adaylardan birini Reisü’l-ulemâ atayabilirdi (Imamović, s. 487). Kállay Bosnalı Müslümanları İstanbul’dan koparmaya çalıştıkça onlar tersini yapıyordu. Milliyetler politikası doğrultusunda bir “Bosna ulusu” inşa etme hazırlığındaki Kállay kafasındaki projeye ters bir yönelimdeki bu tüzük taslağını “...özerk bir ulusal-siyasi birlik, siyasal bir faktör, adeta devlet içinde devlet oluşturma çağrısı yapan genel beyanlar” olarak nitelendirdi (Babuna, s. 80, 89). Sırp milliyetçi uyanışı ve talepleri imparatorluk için yeterince tehlike arz ederken Kállay’ın ikinci bir milliyetçi taleplere tahammülü olamazdı. Dini özerklik isteyen Müslüman hareketinin liderleri ile Sırp liderler arasında vuku bulabilecek yakınlaşma Kállay’ı endişelendiriyordu. Avusturya-Macaristan Hükümeti’nin Bosna’daki siyasi komiseri Baron Kutschera da bu talepten en az Kállay kadar rahatsız olmuştu ve talepleri “reform değil, yıkıcı çabalar” olarak tanımladı (Babuna, s. 87). “Sultan’ın BH üzerindeki egemenliğini tanıma anlamına gelecek” en ufak bir imaya bile tahammülü yoktu (Imamović, s. 488). 1901 yılında sürdürülen müzakerelere başkanlık eden Baron

¹⁵⁴ Babuna (2000), Müslümanların resmî makamlara verdiği bu ve diğer muhtıralardan, “Müslüman hareketin en önemli bileşeninin din olduğu açıkça anlaşılmaktadır” yorumunu yapar (s. 80).

¹⁵⁵ Bosnalı Müslümanlar din, vakıf ve maarif konularındaki özerklik taleplerini Berlin Antlaşması ve İstanbul Protokolü (Yeni Pazar Antlaşması) gibi iki hukuki metne bağlıyordu.

Kutschera ve Kállay, Müslüman temsilciler arasına nifak¹⁵⁶ sokmaya çalışsa da başarılı olamadı ve müzakereler 23 Nisan 1901 tarihinde kesintiye uğradı. Bosnalı Müslümanların müzakere komitesi 10 Haziran 1901’de İmparator Franz Joseph’e bir rapor yazarak müzakerelerin başarısızlığından dolayı Eyalet Hükümeti’ni suçladı.¹⁵⁷

Benjamin Kállay, “kibirli müftü” (Imamović, s. 485) adını verdiği Džabić’in çok ileri gittiğine ve görevden alınması gerektiğine karar vererek baskı uygulamaya başladı. Bosnalı Müslümanların talepleri reddedildi. Müslümanların muhalefet hareketinin toplanma merkezi olan ve Eyalet Hükümeti’nin kurulmasına destek vermiş olduğu *Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiye* kıraathanesine kilit vuruldu (Babuna, s. 71). O sırada konuyu yetkililerle istişare etmek için İstanbul’da bulunan Džabić görevden alınarak onun ve beş arkadaşının “yasadışı yollardan göç” gerekçesiyle ülkeye girişi Mart 1902’de yasaklandı¹⁵⁸ (Babuna, 2000, s. 71; Imamović, s. 489; Karčić, s. 110). Džabić’in en yakın destekçisi Šerif Arnautović de Mostar belediyesindeki görevinden azledilerek bir yazısı nedeniyle göz altına alındı (Babuna, s. 71; Imamović, s. 490). Bu yasak ve göz altı kararı hareketi daha da büyüttü. Travnik şehri güçlü muhalefetinin merkezi haline geldi ve Müslüman halk her zamankinden daha çok siyaset konuşmaya başladı. Džabić ve arkadaşlarına konan giriş yasağının kaldırılması için Osmanlı Hükümeti’ne ve Avusturya ve Macaristan Delegasyonlarına dilekçeler ve muhtıralar sunuldu. BH basınının “Džabićov pokret” (*Džabić Hareketi*) olarak tanımladığı bu özerklik girişimi, henüz zuhur etmekte olan Müslüman milliyetçiliği ve ulus bilinci için belirleyici bir gelişme oldu ve ilk Müslüman siyasi partinin kurulması ile

¹⁵⁶ Bu nifak sokma girişimine olumlu cevap Eyalet Hükümeti’ne sadakatlerini bildiren Nevesinje Müslümanlarından geldi ve Nevesinjeliler sadakat bildirimleri için ıslah edilmiş okullarla ödüllendirildiler. Kállay’ın “mübarek müftü” dediği Travnik Müftüsü Munib Korkut ve Reis’ül-ulemâ Teufik Azabagić dışında imza veren olmadı ve Eyalet Hükümeti’nin bu sadakat ilanı girişimleri diğer şehirlerde tepkiye neden olunca Kállay derhal bu girişime son verdi (Babuna, 2000, s. 70; Imamović, s. 485). Kállay ayrıca Bosnalı Müslümanları Osmanlı Sultan’ının gözünden düşürmek için onların Jön Türkler ile ilişki içerisinde olduğu dedikodularını yaydı. Sırp ve Müslümanların özerklik talebi Osmanlı Sultan’ına reddedildi. Bu önemli hareket tarım konusu, dil ve alfabe konularındaki anlaşmazlıklar nedeniyle ilerleyememişti zaten (Imamović, 2018, s. 492).

¹⁵⁷ Bu sırada Bosnalı Müslümanlar BH’in özerkliği için ortak bir hareket konusunda Sırplarla temaslarını yoğunlaştırmış, Bab-ı Ali ile “vergiye tabi hükümet ilişkisi” formülü üzerinde konuşmaya başlamışlardı. Hatta Sultan Abdulhamid’in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümünü Bosnalı Müslümanlarla Sırp ortak etkinliklerle kutlamışlardı (Imamović, s. 489).

¹⁵⁸ Eyalet Hükümeti 30 Ekim 1901 tarihinde yeni göç kararnamesini yürürlüğe soktu. Amaç, Müslüman halkın milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlenmeleri ile Monarşi için büyük tehlike arz eden Sırpların lehine olacak bir biçimde ülkeden göçünü engellemek ve “yasadışı göç” gerekçesiyle muhalefet hareketinin istenmeyen aktörlerinden kurtulmaktı.

sonuçlandı. “Çok kısa bir süre sonra da Müslüman basında ulusal yönelim dinden ayrı bir sorun olarak ele alınmaya başlandı” (Babuna, s. 101).

Ali Fehmi Džabić’e konan giriş yasağı, Bosnalı Müslümanların dini elitlerince yürütülen özerklik hareketinin bu ilk aşamasına noktayı koymuş oldu ve hareket 1905 yılına dek sürecek bir duraklama evresine girdi. Bu duraklama sürecinde benzer talepleri olan Sırplarla Müslümanların daha da yakınlaşmasından çekinen Kállay, Bosnalı Müslümanların daha geniş çaplı ulusal bir uyanışı tetiklemesi son derece muhtemel taleplerini dini alanda tutarak bu alandaki özerklik taleplerini kabul etmekten yanaydı. Bosnalı Müslümanların taleplerini dini alanda tutmak, ulus kimliklerine zamanla kültürel bir nitelik kazandırarak belirsizliğini devam ettirebilirdi. Bunun için radikal olarak gördüğü aktörleri saf dışı bırakarak ılımlı olanlarla yola devam etmeye karar verdi. Hareketin bundan sonraki liderleri Ali-beg Firdus ve Bakir-beg Tuzlić gibi tarımsal ve siyasal konuları öne çıkaran *beylerdi*.

3.2.2. İkinci Aşama (1905-1909)

Džabić’e ve arkadaşlarına konan giriş yasağı ve ilk özerklik hareketinin kesintiye uğraması Bosnalı Müslümanları siyasal anlamda hareketlendirmişti. 1905 yılında serbest bırakılan Şerif Arnautović liderliğinde bir heyet hala İstanbul’da bulunan Džabić’ten yetki devralarak özerklik hareketini canlandırmak için kolları sıvadı. Ali-beg Firdus gibi toprak sahibi elitler Bosnalı Müslümanların özerklik hareketinin önemli aktörleri haline geldiler. Dolayısıyla da tarım sorunu yeniden önemli maddelerden biri halini aldı (Babuna, s. 74).

Bu arada Avusturya-Macaristan Hükümeti, 1903’te hayatını kaybeden Kállay’ın yerine Eyalet Hükümeti’nin başına Ortak Dışişleri Bakanı Macar István Burián’ı, Kutschera’nın yerineyse Isidor Benka’yı atamıştı. Burián, Kutschera ve Kállay gibi Müslümanların Halife’ye duydukları bağlılığı yadırgamıyordu (Imamović, 2018, s. 494) ve müzakerelere kaldığı yerden devam etmeye karar verdi. Ancak öncesinde Meclisü’l-ulemâ ve vakıflarla ilgili kurumlara Müslümanların özerklik hareketini desteklemekten çekinmeyen yeni üyeler atadı.

Eyalet Hükümeti’nin 15 Mart 1883’te kurduğu Eyalet Vakıf Komisyonu’nun (*Zemaljska vakufska komisija*), ülkedeki İslami okulların finansmanı için Mart 1905’te

ek vergi koyması Bosnalı Müslümanların liderlerini özerklik hareketini kaldığı yerden devam ettirmeye sevk etti. Eyalet Hükümeti'nden baskıcı uygulamalarına, Džabić ve arkadaşlarına koyduğu yasaklara son vermesini istediler. Bu ikinci hareketin liderliğini yapan toprak sahiplerini (*begler*) yeniden aktif hale getiren nedenlerden biri de Eyalet Hükümeti'nin radikal ve sert bulduğu dini elitleri muhatap almak istememesinin yanı sıra Hükümet'in yeni tarım reformunun¹⁵⁹ toprak sahiplerini soktuğu dezavantajlı durumdu (Donia, 1981, s. 169; Imamović, s. 493- 495).

Siyasi duyarlılıkları ve bilinçleri gelişen Bosnalı Müslümanlar dini elitlerin de içinde yer aldığı ilk siyasi partilerini Džabić'in yetkilerini devrettiği Šerif Arnautović liderliğinde 3 Aralık 1906'da kurdular.¹⁶⁰ Adı Müslüman Halk Örgütü'ydü (*Muslimanska Narodna Organizacija-MNO*). Aynı yıl *Musavvat* (Eşitlik) gazetesi yayın hayatına girdi (Babuna, 2000, s. 176; Imamović, s. 494). Parti'nin 18 kişilik Yürütme Kurulu'nun başında Ali-beg Firdus vardı ve kurul üyeleri üçü dışında toprak sahiplerinden oluşuyordu" (Imamović, s. 497).

MNO, BH'i "Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî-yasal ayrılmaz bir parçası olarak" (Imamović, s. 498) tanımlıyor, siyasi alanda ve vakıf, maarif ve din işlerinde özerkliğe ve toprak sahiplerinin mülkiyet hakları gibi konulara odaklanıyordu. Bu taleplerin ifade edildiği başvurunun 1 Haziran 1907'de Bakan Burián'a sunulmasıyla müzakereler Viyana'da yeniden başladı. Burián, Kállay'ın yolunu takip ederek ılımlıları radikallere karşı kullanmak istese de bu defa Bosnalı Müslümanlar tam bir kenetlenme içindeydi.¹⁶¹ Uzun süren müzakerelerde Reisü'l-ulemâ'nın atanması

¹⁵⁹ Burián'ın geliştirdiği "öşürde götürü fiyatlandırma" sistemiyle "arazilerin fiili sahipleri yahut daimî kullanım hakkını elinde bulunduranlar gerçek vergi mükelleflerine dönüştüler". Sisteme göre vergiler yıllık olarak değil, on yıllık süredeki hasat üzerinden yapılan hesaplamayla sabit bir miktar olarak ödenecekti. Bu sistem *kmetleri* rahatlatırken toprak sahiplerini külfete sokmuştu. Yeni sistem hem *kmetlerin* suiistimaline kapı aralıyor hem de toprak sahiplerinin toprak üzerindeki haklarını *kmetlerin* lehine zayıflatıyordu. Toprak sahipleri hem "götürü öşür" vergi sisteminin uygulanmamasını hem de *kmetlerin* toprak üzerindeki haklarının azaltılmasını istiyordu (Babuna, 2000, s. 41). Yıllık mahsul hesaplanandan fazla olsa da toprağı işleyen sabit bir vergi verecek böylece zorlanmayacaktı. Ancak götürü öşür vergisi, Eyalet Hükümeti'nin beklediği sonuçları getirmedi. Babuna'nın (2000, s. 41) ifade ettiği gibi sadece toprağın değerini artırdı.

¹⁶⁰ Esasında Bosnalı Müslümanlar çok daha önce bir siyasi parti kurabilecek olgunluğa erişmişlerdi; ancak 1906 yılından önce siyasi parti kurmanın yasak olmasından dolayı bu tarihi beklemek zorunda kaldılar (Donia, 1981, s. 171).

¹⁶¹ Burián, MNO'yu Bosnalı Müslümanların nezdinde itibarsızlaştırmak için çeşitli söylentiler çıkardı, hatta MNO'ya alternatif bir siyasi parti kurduğunu da sonuca alamadı (Babuna, 2000, s. 180).

konusu dışında neredeyse tüm konularda mutabakat sağlandı (Babuna, 2000, s. 181; Imamović, 2018, s. 500; 1976, s. 143). Reisü'l-ulemâ'nın atanması konusu Eyalet Hükümeti ile olduğu gibi Müslümanların kendi arasında da tartışma yaratan bir konuydu ve 17 Temmuz 1907 tarihinde müzakereler bu nedenle bir kez daha kesintiye uğradı.

Bu dönemde MNO'nun bir etkinliğine dair Imamović'in aktardığı bilgiler Bosnalı Müslümanların müzakere ve diplomasi yürütme yeteneklerine dair önemli ip uçları verir. 1 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'in doğum gününü kutlamak amacıyla MNO kutlama şenlikleri organize ederek tüm halkı davet etti. Eyalet Hükümeti engellemeye çalışsa da Bosnalı Müslümanlar "Padişahım çok yaşa!" nidalarıyla coşkulu bir kutlama yaptı. Bu durumdan hiç hoşlanmasa da Bosnalı Müslümanların güvenini yitirmek istemeyen Burián Müslümanların din, vakıf ve maarif alanlarındaki taleplerini dikkate almaya karar verdi (2018, s. 501).

Reisü'l-ulemâ'nın atanması ile ilgili anlaşmazlığın çözümü için Şeyhülislâm'a danışılmaya karar verildi. Şeyhülislâm'ın formülü şöyleydi: Dini Seçim Kurulu (*Duhovna izborna kurija*) belirleyeceği üç adayın ismini Eyalet Hükümeti'ne sunacak, İmparator bu adaylardan birini Reisü'l-ulemâ olarak atayacak, atanan Reisü'l-ulemâ, Eyalet Hükümeti'nin yürüteceği diplomasi ile İstanbul'daki Şeyhülislâm'dan *menşur* (*menşura*) alacaktı (Babuna, 2000, s. 182; Imamović, 1976, s. 143). Şeyhülislâm'ın bu formülü Eyalet Hükümeti ile MNO arasında tam bir uzlaşa sağlıyordu.¹⁶²

Eyalet Hükümeti ile MNO arasında yeniden başlayan müzakerelerde ele alınan taslak tüzük, "BH'te İslâmî Din, Vakıf ve Maarif İşlerinin Özerk Yönetimi Tüzüğü" adıyla yasalaştı ve 15 Nisan 1909'da İmparator tarafından onaylanarak 1 Mayıs 1909 tarihinde yürürlüğe girdi (Imamović, s. 502). Bosnalı Müslümanların din işleri ve vakıf, maarif konularıyla ilgili meseleleri böylece çözülmüştü. Vakıfların ve dini eğitim kurumlarının yönetimi birleştirilerek Müslümanlar tarafından seçilen kurullara verildi (Karčić, 2015, s.131). Vakıf mallarının yönetim ve denetimi, üyeleri Müslümanlarca seçilen Vakıf-Maarif Eyalet Komisyonu'nun (*Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo*) yetki alanına giriyordu. Bu Meclis'in doğal başkanı Reisü'l-

¹⁶² İstanbul'un bu kararının hemen arkasından BH, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nca ilhak edildi ve Bosnalı Müslümanlarla Halife'nin ve Şeyhülislâm'ın bağı koparılmış oldu.

ulemâ idi. İcra kuruluna ise Vakıf-Maarif Başkanı başkanlık ediyordu. Bosnalı Müslümanlar kendilerine ait tüm süreçleri (din, vakıf ve maarif) özerk bir biçimde yürütüyorlardı. Yalnızca Tüzük'e ve Arazi Kanunu'nun hükümlerine bağlıydılar. Bu makamların kararlarına karşı hukuk mahkemelerine başvuru yapılmasına izin verilmiyordu (Karčić, 2015, s.131). Fakat “ekonomi ve tarım, şer’i mahkemeler, göç, sürgün, tutukluluk durumları, ülkede yabancıların iskanı” gibi diğer önemli konularla ilgili henüz bir sonuç alınamamıştı. Özel mülkiyet ve ormanlarla¹⁶³ ilgili meseleler ancak 1914'te ele alınmaya başlanmıştı ki Birinci Dünya Savaşı başladı ve çözülmeye kaldı (Babuna, 2000, s. 183; Imamović, s. 502).

İlhaktan hemen önce başlatılan ve ilhak nedeniyle akim kalan diğer bir girişim ise ülkedeki Sırp'ların ve Müslümanların yeni bir anayasa talepleri oldu. Bu talepte Jön Türklerin Temmuz 1908 darbesi sonrasında ilan edilen İkinci Meşrutiyet dönemi ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasının etkisi vardı. Sırp Halk Örgütü (*Srpska narodna organizacija*) ve MNO “Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası” olarak BH'in de modern bir anayasaya sahip olması gerektiğini ifade ederek Bakan Burian'a başvuruda bulundular. Sırp ve Müslümanlar bu taleplerini yetkililere iletmek için 7 Ekim 1908'de Budapeşte'ye giderken yolda ülkelerinin ilhak edildiği haberini aldılar (Imamović, s. 509). Monarşiye sadakatlerini bildiren Bosnalı Müslümanlar, Osmanlı'nın artık bir daha ülkeye geri dönmeyeceği gerçeğini kabullenip siyasi faaliyetlerine 1910-1915 yılları arasında BH'in kendi parlamentosunda devam ettiler (Babuna, 2000, s. 184). BH'in siyasi arenasına yeni Müslüman partiler giriş yapmaya başladı.

Bosnalı Müslümanların kimlik mücadelelerini ve kimlik tasavvurlarını daha iyi anlayabilmek için bu dönemde kurdukları İlerici Müslüman Partisi'nden de biraz söz etmek, günümüz Boşnak kimliğini anlamak açısından da bize derinlik kazandıracaktır.

Çoğunlukla toprak sahibi beylerden oluşan MNO yönetimine karşı 1890'lardan itibaren kendilerini “İlerici Müslümanlar” olarak adlandıran Avusturya-Macaristan'ın açtığı liselerde okumuş, üniversite eğitimleri için Viyana, Budapeşte

¹⁶³ Müslüman toprak sahipleri, kendi özel mülklerindeki ormanlardan *kmetlerin* faydalanmamasını temin için *kmetlerin* ortak ormanlık alanlarından faydalanmasına müsaade edilmesini istiyordu (Babuna, 2000, s. 183).

veya Zagreb'e gitmiş üyelerin oluşturduğu muhalif bir grup şekillendi. Grup, MNO'nun kendi ekonomik çıkarlarını öncelediğini, halkın ekonomik yaşamında önemli bir iyileşme sağlayamadığını, daha da önemlisi Bosnalı Müslümanların kültürel gelişimi adına tek bir adım atmadığını düşünüyordu. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak'ın *Bošnjak* gazetesinin temsil ettiği “yeniden diriliş” düşüncesi etrafında birleştiler. Bakış açıları ve programları tamamen kültürel idi (Imamović, s. 510). Grup, farklı profillerdeki katılımcılardan oluşuyordu: Çoğu varlıklı ve toprak sahibi veya Osmanlı döneminde memurluk yapmış ailelerden geliyordu, seçkinci ve Batı yanlısıydı.

İlerici Müslümanların ulusal kimlik tasavvurları Ljubušak'ın çizgisindeydi. Ljubušak,¹⁶⁴ “Boşnak” ulus adını kullanıyor, Boşnak halkın Slav kökenine vurgu yapıyor, Türk ve Osmanlılardan etnik aidiyet olarak farklarını ortaya koyuyordu. Ancak Boşnakların İslam medeniyetine ait olduğunu özellikle vurguluyordu. “Etnik köken ve dil olarak Slav olmak, kültürel ve dini olarak İslam medeniyetine ait olmak ve Batı'ya açık ya da yakın durmak” Ljubušak'ın Bosnalı Müslümanların ulusal kimliklerine dair belirlediği parametrelerdi ve Imamović'in tanımıyla “Boşnakların kültürel rönesanslarının ideolojik temellerini oluşturuyordu” (2018, s. 510). Onun düşüncesine göre “Boşnaklar” Doğu ile Batı arasında birer arabulucuydu.

İlerici Müslümanlar, Bosnalı Müslüman dini ve siyasi liderlerin özerklik hareketinin amaçlarını paylaşıyorlar da mücadelenin “ekonomik ve kültürel çalışmalarla” gerçekçi ve rasyonel bir temelde yürütülmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Müslüman toplumun Hırvatlarla iş birliği içinde dönüştürülmesi gerektiğini düşünen İlerici Müslümanlar, özerklik hareketini yürüten dini elitleri “ahmedijaci” (*sarıklılar*) ve gelenekçi olarak niteleyerek Müslüman toplumun geri kalmışlığından onları sorumlu tutuyorlardı. Ülkedeki Osmanlı mirası klasik eğitim kurumlarına (*mektepler* ve *medreseler*) savaş açmışlardı. Sıradan halkı “cahil” buluyorlardı. Onların da halkta bir karşılığı yoktu (Imamović, s. 511-513). Dokuz yıl boyunca ayda iki defa

¹⁶⁴ Ljubušak, görüşlerini 1887 yılında yayımladığı “Ulusal Hazine” (*Narodno blago*) adlı Boşnak halk edebiyatı külliyyatı ile 1896 yılında yayımladığı “Doğu Hazinesi” (*Istočno blago*) adlı eserinde dile getirmişti.

yayınlanan *Behar*¹⁶⁵ gazetesi ve *Gajret* derneği İlerici Müslümanların bu Avrupalılaştırmacı fikirlerinin taşıyıcısı oldu.

İlerici Müslüman Partisi (*Muslimanska napredne stranka-MNS*) Şubat 1908’de kuruldu. Seçkin bir partiydi; parti mensupları, toprak sahiplerini Bosna toplumunun en önemli toplumsal sınıfı olarak görüyor, Bosnalı Müslümanların “Hırvat kökenli Bogomil aristokratların soyundan geldiğine” inanıyorlardı (Babuna, 2000, s. 186). BH’in anayasal konumu konusunda “Berlin Kongresi’nin 25. Maddesi, İstanbul Konvansiyonu ve İmparatorluk Bildirgesi’nin belirlediği statüko”dan yana tavır alıyorlardı. Parti içinde BH’in tam özerkliğini isteyenlerin yanı sıra “BH’in Sırbistan’ın avı durumuna geleceğini düşünerek özerklik konusunda tereddütleri olan İlerici Müslümanlar da vardı” (Imamović, s. 518).

MNS, eğitim alanında Batı normlarının benimsenmesinin İslam ile çelişmediğini düşünüyordu. Mektep, medrese gibi dini eğitim kurumları reforme edilmeli, üniversiteler kurulmalı, Arap alfabesi diğer alfabeler gibi resmî olmalı veya Latin alfabesi tüm BH halkaları için resmî hale getirilmeliydi¹⁶⁶ (Babuna, s. 186; Imamović, s. 520). MNS, Eyalet Hükümeti’nin kolonizasyon politikası konusunda olumsuz yaklaşmıyordu (Babuna, s. 187).

Müslüman dini elitlerin yürüttüğü dini özerklik hareketine uzak duran ve kendilerini “reformist” olarak tanımlayan MNS ve İlerici Müslümanlar, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Gaspıralı İsmail gibi reformist Müslümanların fikirlerini BH’e taşıyarak “Müslüman halkın eğitimsizliği ve cahilliğinden” dolayı “gelenekselci” gördükleri dini elitleri suçladılar (Hadžić, 1901, s. 53).

MNS ve İlerici Müslümanlar reformist ve Batıcı yaklaşımlarına ve Benjamin Kállay’ın “Bošnjaštvo” projesini desteklemelerine rağmen Bosnalı Müslümanların kimlikleri konusunda “gelenekselci” buldukları din adamları ve MNO temsilcileriyle

¹⁶⁵ *Behar*’ın yayımlandığı dönemde Saraybosna’da dört gazete daha yayınlanıyordu: *Tarik*, *Mualim*, *Misbah* ve *Yeni Misbah*. Bu yayınlar Arap alfabesi ve Bosna dili kullanılarak çıkarılıyordu ve Birinci Dünya Savaşı’na kadar yayınlanmaya devam edildiler (Imamović, s. 515).

¹⁶⁶ BH’teki Ortodoks Sırp halkı Kiril alfabesini, Hırvatlar Latin alfabesini, Boşnaklar ise Arap alfabesini kullanıyordu. BH Sırpaları, Latin alfabesini de bilseler de bugün hala Kiril alfabesini resmî olarak ulusal kimliklerinin vazgeçilmez bir unsuru olarak kullanmaya devam etmektedirler.

aynı şeyi düşünüyorlardı. Esasında MNS ve İlerici Müslümanlar özerklik için mücadele veren Müslüman hareketin liderlerinin etkisinde olduğu pan-İslamcı yaklaşımın başka bir türünü destekliyordu. *Biser* gazetesi 1913 yılında şunu yazmıştı (Karić, 2004, s. 107):

Bugün İslam dünyasında gözlemlediğimiz uyanış, Avrupa'nın saldırganlığının, Avrupa'nın Batı'da olduğu gibi Doğu'daki kibrinin de doğal sonucundan başka bir şey değildir. Eğer Avrupa, Müslümanların bu uyanışını birliğin habercisi, hatta çoktan ulaşılmış bir pan-İslamizm olarak görüyorsa, biz de ilan ediyoruz ki, günümüzün kültürel ilerlemesinin araç ve koşullarını sınavan ve uygulayan şey yalnızca fikir birliğidir ve bu araçlar özgürlük ve eğitimden başka bir şey değildir. . Yani bu, bütün Müslümanların paylaştığı, ilerici, kültürlü milletlerin birliğine girme arzusundan doğan bir düşünceden başka bir şey değildir.

Bu yeni Müslüman entelijansiya grubunun ve partileri MNS'nin, Habsburg Monarşisinin BH'yi ilhakını desteklemesi ve Hırvatlarla yakın durması nedeniyle halktan destek görmedi. Bu durum, 31 Ocak 1910'daki parlamento seçimleri öncesinde Hırvat yanlısı tutumundan vazgeçmesine neden oldu. Adını "Bağımsız Müslüman Partisi (*Muslimanska Samostalna Stranka-MSS*) olarak değiştirdi" (Imamović, s. 520). 1910 seçimlerinde MNO 24 sandalyenin tamamını alırken MSS hiç sandalye alamadı. BH toplumu kendisine tepeden bakan MSS'yi marjinalleştirmişti.

Dini elitlerin yürüttüğü din, vakıf ve maarif konularındaki özerklik hareketini destekleyen MNO ile BH'in Monarşi içinde kültürel Batılılaşmasını savunan Hırvat yanlısı MNS (MSS) arasında böyle ideoloji ve yaklaşım farklılıkları vardı. Dikkate değer bir diğer nokta şuydu: Ortak Maliye Bakanı Benjamin Kállay'ın 1905 yılında başlatmış olduğu *Bošnjaštvo* üst kimlik projesinin Bosnalı Müslümanlar arasındaki kabul derecesine rağmen hem MNO (*Muslimanska narodna organizacija*) hem de MNS (*Muslimanska narodna stranka*) parti isimlerinde "Boşnak" değil, "Müslüman" adını tercih etmişti. Özellikle MNS'nin Monarşi'ye sadık ve Avrupalılaşmacı tutumu dikkate alındığında bu tercih çelişki gibi görünebilir. Ancak dindar, seküler-Batıcı ve reformist Bosnalı Müslümanların tamamının ulus kimlikleri olarak bu dönemde "Müslüman" adını tercih etmiş olmaları şunu gösteriyordu: Her şeyden önce ayrı grup kimliklerini Osmanlı İmparatorluğu döneminde kazandılar ve bu devletle geçirdikleri dört yüzü yılı aşkın bir süre içerisinde Osmanlı'nın *Millet Sistemi*'nin dini aidiyet

temelli kimlik tanımlamaları çerçevesinde Müslüman kimliklerini iyice içselleştirdiler. Müslüman ortak paydasında oldukları Osmanlı ve Türklerle farklı mekânsal aidiyetlerini vurgulamak için onların verdikleri “Boşnak” adını kullansalar da Osmanlı sonrası dönemde birlikte yaşadıkları Sırp ve Hırvatlarla aralarındaki kültürel farklılığı belirtmek için daha ayırıcı ve belirleyici bir tanımlamaya ihtiyaç duydular. Sırp ve Hırvat olmayı belirleyen şey Ortodoksluk veya Katoliklik olduğuna göre onları ötekilerden ayırıcı işlevi görecek en anlamlı belirteç o halde “Müslüman” olmaktı ve onlar da bu adı tercih ettiler.

Ayrıca, Avusturya-Macaristan’ın BH’i işgali sonrası Bosnalı Müslümanları kendilerini dini ve kültürel olarak ait hissettikleri Osmanlı Devleti ile bağlantılandıran hukuki metinler olan Berlin ve Yeni Pazar Antlaşmaları onlardan “Müslümanlar” olarak bahsediyordu.

Bu dönemde neredeyse tüm Müslüman elitlerde gözlemlenebilecek olan pan-İslamcı yönelim, gayrimüslim bir yönetim altındayken evrensel bir dini liderliğe dayanmadan buldukları coğrafyada hayatta kalmalarının zor olduğunun farkına varmış olmalarından ve “onları bir arada tutacak ve koruması altına alacak evrensel bir dini liderliğe sahip olmanın önemini hissetmelerinden” kaynaklanıyordu. Tarihsel tecrübeleri “evrensel liderleri olmayan dini azınlıkların özerkliklerine tecavüz eden devletlere karşı etkili bir korumaya sahip olmadıklarını” göstermişti (Karčić, s. 122, 135). Bu anlamda ister “geleneççi” ister “ilerici” olsun Bosnalı Müslüman elitlerin modern ulusal kimlik mücadeleleri, birçok Avrupa ülkesinin yanı sıra ülkemizde de olduğu gibi dinin tamamen reddedilmesi ve kamusal hayatın dışına itilmesi biçiminde gerçekleşmedi. Dini algılayış ve yaşayış biçimleri giderek modernize ve sekülerize olsa da “Müslüman” olmak ulusal kimliğin en temel bileşeni olmaya devam etti.

İslam’ın algılanmasına ve pratiğine ilişkin zamanla oluşan yerelleşmede, Avusturya-Macaristan işgaline Osmanlı’nın yardımı olmadan tek başlarına direnmek zorunda kalan Bosnalı Müslümanların Müslüman ümmetten ayrı, bağımsız etnik ve kültürel bir kendilik olduklarını düşünmelerinin büyük etkisi oldu. Kendi yerel niteliklerine ve etnik kökenlerine odaklandılar ve bu onlardaki “evrensel Müslüman ümmete ait olma” bilincini zayıflattı. Daha geniş, evrensel bir Müslüman ümmet olma bilincinden yavaş yavaş ayrılma süreci başladı (Karpas, 2012, s. 135). Aşağıda ele

alınacak olan İslam'ın yerelleştirilmesi veya "Boşnakların İslam geleneği" yaklaşımı bu ayrılışın tezahürüydü.

Daha sonraki dönemlerde tanımlanma ve hukuki statü konusunda belirsizlik ve karmaşa yaratmış olsa da Bosnalı Müslüman dini elitler özerklik mücadelelerini "Müslüman" adıyla verdiler ve başardılar. Söz konusu özerklik hareketinin belirgin bir ulusal yönelimi belki yoktu ama Babuna'nın (2000) tespit ettiği gibi ulusal açıdan son derece önemli bir hareketti (s. 100). Yeni zuhur etmekte olan Müslüman milliyetçiliği açısından bir dönüm noktası olan Ali Fehmi Džabić'in hareketi ve Kállay'ın "Bošnjaštvo" üst kimlik projesi Bosnalı Müslümanların özgüllüğünü koruyup güçlendirerek kültürel ve siyasal gelişimlerini belirleyici bir katkı sundu.

3.2.3. Sonraki Dönemlerde Dini İşlerin Yönetimi

Avusturya-Macaristan döneminde yapılandırılan BH'te İslami işlerin yönetimi Birinci Dünya Savaşı sonrasında genellikle üç bölümde incelenir: Dini yapıda küçük çaplı değişikliklerin yapıldığı 1918-1929 arası dönem; Riyaset'in merkezinin Belgrad'a taşındığı 1929-1935 arası dönem ve Riyaset'in yeniden Saraybosna'ya döndüğü 1935-1940 arası dönem (Salkić, 2008, s. 437). Şimdi bu dönemlerde neler yaşandığına kısaca bakalım.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 10 Eylül 1919 tarihinde İtilaf Devletleri ile Avusturya arasında imzalanan Saint-Germain Antlaşması belirsiz bir şekilde azınlıkları koruma yükümlülüğü getiriyor ve BH'in de dahil olduğu SHS Krallığı'ndan aile ve şahsi meselelerin Müslüman (azınlık) geleneklerine uygun olarak düzenlenmesini istiyordu (Salkić, 2008, s. 441). Aynı şekilde 1878 Berlin Antlaşması'nın 35. Maddesi de dini inancı ne olursa olsun tüm insanların açık bir şekilde devlet tarafından korunmasını şart koşuyordu. Bu kapsamda Krallık döneminde, İslam hukukunun Müslümanların aile ve şahsi meselelerine uygulanmasına devam edildi. Ancak Şer'iyye mahkemelerinin verdiği kararlar büyük ölçüde göz ardı edilerek uygulanmadı. Bosnalı Müslümanlar, Avusturya-Macaristan yönetiminde oluşturdukları dini yönetim yapıları ve Mehmed Spaho gibi siyasi elitlerin yetenekleri sayesinde söz söylemeye ve baskı oluşturmaya çalışsa da bu dönem Müslümanlar açısından en zor dönemlerden biri oldu. Bütün Güney Slav etnik gruplarını tek bir ulus olarak gören ve etnik kriterlere göre oluşturulmuş bütün

yapıların lağvedilmesi gerektiğine inanan Yugoslavya Kralı Aleksander Karađorđević 1930 yılında ülkedeki tüm Müslümanları tek bir dini yapı altında toplayarak bu yapıyı kontrol altına aldı.¹⁶⁷ 31 Ocak 1930'da *Yugoslavya Krallığı İslam Din Cemaati Yasası* kabul edilince İslami din işleri yönetiminin resmî adı “İslam Din Cemaati” (İDC) (*Islamska vjerska zajednica*) oldu.¹⁶⁸ Saraybosna ve Üsküp'te¹⁶⁹ bulunan iki ayrı İslami yönetim yapısı birleştirildi. İslam, tanınmış bir din olarak kabul edildi ve İDC'nin iç yapısı devlet yetkililerinin müdahalesi ile oluşturulan anayasa ile düzenlendi (Karčić, 2015, s. 133). İDC'nin 9 Temmuz 1930'da kabul edilen yeni anayasası Müslümanların dini yönetimlerinin özerkliğini tamamen yok ederek bu yapıyı Adalet Bakanlığı'nın kontrolü altına verdi. İDC dört ayrı birimden oluşan yapısını korudu: Dini hiyerarşi, vakıf, maarif ve Şer'iyye mahkemeleri. Dini hiyerarşi imamlar, müftüler, Meclisü'l-ulemâ (Saraybosna ve Üsküp'te) ve Reisü'l-ulemâ başkanlığındaki Yüksek İslam Konseyi'nden (*Vrhovno vjersko starješinstvo*) oluşuyordu. Reisü'l-ulemâ makamı ve yeni oluşturulan Yüksek İslam Konseyi, İslami din işleri yönetiminin devlet düzeyindeki en yüksek organları oldu. İslami idarenin bölgesel yetki alanı genişleyince Meclisü'l-ulemâ “devlet topraklarının sadece bir bölümündeki tüm din, eğitim ve kültür hayatının idaresi ve denetiminden sorumlu” bir organ haline geldi (Karčić, s. 133). Reisü'l-ulemâ makamı Saraybosna'dan Belgrad'a taşındı. Yugoslavya'nın genelinde bir örnek eğitim müfredatı uygulanması kararı ile dini eğitim veren eğitim kurumları olan medreselere de daha genel, Batılı bir müfredat getirildi. Reisü'l-ulemâ makamının Saraybosna'dan Belgrad'a taşınması Reisü'l-ulemâ Čaušević'i rahatsız etti ve yeni yapıyı onaylamayan Čaušević istifa etti. Sırp yanlısı Ibrahim Maglajlić yeni Reisü'l-ulemâ olarak atandı (Malcolm, 1999a, s. 273).

Vakıflar ve maarifle ilgili konular, devlet düzeyinde Vakıf Maarif Komisyonları (Saraybosna ve Üsküp'te), Bölge Vakıf Maarif Komisyonları ve yerel düzeydeki Cemaat Meclisleri tarafından idare edilmeye devam edildi. Bu dönemde

¹⁶⁷ Bu döneme kadar Yugoslavya'nın diğer bölgelerindeki Müslümanların ayrı bir dini idareleri vardı.

¹⁶⁸ Bkz. *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* (Yugoslavya Krallığı Resmî Gazetesi), no. 29-X, 7 Şubat, 1930.

¹⁶⁹ Biri Saraybosna'da (BH Müslümanları içindi) diğeri merkezi Üsküp'te bulunan (Makedonyalı ve Kosovalı Müslümanlar içindi) olmak üzere iki ayrı İslami yönetim yapısı vardı.

yalnızca yerel meclislerde seçimler yapılırken üst birimlerin üyeleri ya devlet veya yüksek vakıf maarif birimleri yetkililerince atanıyordu (Karčić, 2015, s. 134).¹⁷⁰

Şer'iyye mahkemeleri Yugoslavya Müslümanlarının şahsi ve vakıf meseleleri ile ilgili konulardaki yetkileriyle devletin yargı sisteminin bir parçası olmaya devam etti. 21 Mart 1929 tarihinde *Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'i Hakimler Kanunu* çıkarıldı ve tüm Yugoslavya'da uygulanmaya başlandı (Karčić, s. 134).¹⁷¹

Aralarında etnik, ekonomik, sosyal, dil ve yaşam tarzı açısından önemli farklılıklar bulunan Yugoslavya'daki bütün Müslümanların din işleri konusunda merkezi bir yönetime tabii olmaları dini yapının işleyişini karmaşık ve dağınık hale getirdi. Bosnalı dini elitler görev tanımları noktasında belirsizlik yaşadı: Tüm Yugoslavya Müslümanlarının mı, sadece Bosna Müslümanlarının mı dini liderleri olacaklardı? Dini eğitim konusunda da karmaşa yaşanmaya başlandı. Dini eğitimin merkezi Üsküp mü olacaktı, Saraybosna mı? Bu sorun, Bosnalı Müslümanların BH'te, Sırbistan, Makedonya ve Kosova'daki Müslümanların ise Makedonya ve Kosova'daki medreselerde eğitim almalarına (Sancaklılar ikisi arasında tercih yapabilecekti) karar verilerek çözüldü. Ancak gene de Bosnalı Müslümanlarla Makedonya, Sırbistan ve Kosova'daki özellikle Arnavut Müslümanlar arasındaki etnisite ve dil farklılıkları süreci aksatmaya devam etti. Endişe ve dikkatler konusunda yerel bakış aşılamadı. Diğer taraftan, Bosnalı Müslüman liderlerin onlarla yakın iş birliği yapan, siyasi, dini ve ekonomik sorunlarını siyasi arenaya taşıyan JMO'su vardı. Reisü'l-ulemâ makamının 1936 yılında tekrar Saraybosna'ya taşınmasında JMO'nun siyasi manevralarının rolü büyüktü. Kral Alexander'ın 1934 yılında ölümü ile baskıcı sistemin bir parça yumuşaması ve JMO'nun 1936'da hükümette yer almasıyla İDC üzerindeki Sırp devlet hegemonyası bir parça gevşetildi.

24 Ekim 1936 tarihinde kabul edilen yeni İDC Anayasası'yla İDC'nin kurumsal yapısı büyük ölçüde aynen devam ettirilirken idari organların ve yetkililerin seçimi geri getiriyordu. Reisü'l-ulemâ makamı Saraybosna'ya geri taşındı. Ancak 1936 Anayasası *müftülük* makamını kaldırdı. Bundan böyle fetvaları Meclisü'l-

¹⁷⁰ Vakıf-Maarif idaresi bu dönemde Bosna'daki 1647 özel vakıf ve 18 medrese konusunda yetkiliydi (Karčić, 1991, s. 268).

¹⁷¹ Karčić, bu uygulamanın BH'teki Şer'iyye mahkemelerinin gelişme kaydetmesini sağladığını belirtir (s. 134).

ulemâ'nın bir üyesi olan *fetva emini* verecekti. Fetva emini fetva taklidi anlamına gelen "klasik fetva" vermekle yükümlüydü. Çetin ve çelişkili konuların yorumlanması için özel bir organ olan Reisü'l-ulemâ Konseyi (*Širi savjet Reis-ul-uleme*) kuruldu (Karčić, s. 134).

1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşı'nda işgal edilen Yugoslavya'da İDC'nin liderleri din işleri ile ilgili mevcut yapıyı savaşın sonuna kadar korumayı başardı. Savaş döneminin Reisü'l-ulemâ'sı Fehim Spaho liderliğindeki İDC, Ustaşa yönetime karşı uzlaşmaz ve muhalif duruşunu devam ettirerek Hakija Hadžić gibi bazı Müslüman siyasetçilerin Ustaşalarla birlikte İDC'yi yeni devletin taleplerine göre düzenleme çabalarına direndi (Imamović, s. 658).

1945'te savaş sona erdiğinde üniter Yugoslavya'nın yerini federasyon, krallığın yerini cumhuriyet, parlamenter demokrasinin yerini sosyalist "halk demokrasisi"nin almış olması diğer dinlerle beraber İslam'ın konumunu ve Yugoslavya İslam Din Cemaati'nin (YİDC) yapısını da büyük ölçüde etkiledi. Kilise ve devleti iki ayrı yapı, dini ise vatandaşların özel alanlarına ait bir mesele olarak gören laik devlet, dini cemaatleri "kapitalistlerin müttefiki" (Imamović, 2018, s. 687; Karčić, s. 135) olarak etiketleyerek kontrolü altına aldı, din adamlarına eziyet etti.

JMO da dahil olmak üzere Komünist Parti dışındaki tüm siyasi parti ve kuruluşlar yasaklandı. Bosnalı Müslümanların dini yönetimleri artık onların tek kurumu haline gelmişti. Komünist rejimin aşırı tahammülsüz ve baskıcı uygulamaları, Müslümanların dini yapılarının yönetimine kendileri ile iş birliği yapacak isimleri atamaları gibi nedenlerle bu dönemde dini yönetim de zaman zaman bir baskı aracına dönüşmekten kaçamadı. Kimi zaman İslam dininin komünist yöneticilerin talepleri doğrultusunda yorumlandığı bile oldu. Hoare'nin (2014) naklettiği gibi İkinci Dünya Savaşı bittikten hemen sonra BH'in Reisü'l-ulemâ'sı İbrahim Fejić, Müslüman kadınların peçe ve başörtülerini çıkarmalarını isteyen komünist yönetimin talebi üzerine bu yönde bir fetva verdi (s. 373). 1957-1975 yılları arasında Reisü'l-ulemâ atanacak olan o dönem medrese müdürlüğü yapan Sulejman Kemura, Genç Müslümanlar'ın yazdığı risaleleri dağıtan bir medrese öğrencisini 1949'da yetkililere ihbar etti, öğrencinin infazına neden oldu (Kriještorac, 2022, s. 80). Bosnalı Müslüman

halk bir kimlik ve var oluş mücadelesi verirken dini elitlerinin bu türden davranışları onlarda derin izler bırakıyordu.

5 Mart 1946'da Şer'iyye mahkemeleri kaldırıldı. 1947'de Reisü'l-ulemâ seçilen İbrahim Fejić'in fetvasıyla 1952'de başörtüsü takmak yasaklandı. Aynı yıl mektepler ve medreseler kapatıldı. Geleceğin Müslüman din adamlarını yetiştirmesi için sadece Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi bırakıldı. Köy ve cemaat imamları tehlike olarak görülmemişti, onlara dokunulmadı. Ancak özel hayatı bile ele geçiren resmî komünist ideoloji dini pratiklerin özel alanda yerine getirilmesini dahi engelleyici uygulamalara girişmekten çekinmedi. Bosnalı Müslümanların dini kurumlarının dış dünya ile bağlantısı kesilerek dinleri gelenek, görenek ve etik ilkelere indirgendi.

1945-1958 arası vakıf malları büyük ölçüde istimlak edilerek kamulaştırıldı. Vakıflara ait olan ekilebilir araziler, şirketler, oteller ve kaplıcalar devralındı. Kenttsel alanlardaki Müslüman mezarlıkları sistematik bir şekilde kamulaştırılarak parklara, otoparklara veya kalkınma alanlarına dönüştürüldü (Karčić, s. 135). Böylece BH'teki din işleri yönetiminin üç ayağı olan Şer'iyye mahkemeleri, vakıf ve maarif birimleri ortadan kalkmış oldu. Geriye dini hiyerarşi, sınırlı eğitim imkânları (gayri resmî din eğitimi ve bir medrese) ve yetki alanı mescitler ve bitişik araziler ve din görevlilerinin konutlarıyla sınırlandırılmış bir vakıf kaldı (Karčić, s. 136).

26 Ağustos 1949 Anayasası, Yugoslavya'nın yeni yapısı olan federasyon kavramını YİDC'nin kurumsal yapısına da dahil ederek alanını daha da daralttı. Önemli sayıda Müslüman nüfusa sahip tüm cumhuriyetlerde bağımsız Meclisü'l-ulemâlar ve vakıf meclisleri kuruldu. Federal düzeyde en yüksek temsil organı olarak Yüksek Vakıf Konseyi ve dini cemaatin ortak en üst dini yapısı olan Yüksek İslam Konseyi vardı. YİDC, o zamanki Yugoslavya'nın Federal Meclisi'ne ve Federal Başkanlığı'na benzedi (Karčić, s. 136).

Yugoslavya ve BH Müslümanlarının dini yönetim yapısının ve dini elitlerinin gücü büyük ölçüde ellerinden alınırken 1949 ve 1959'daki tarım reformlarıyla toprak sahibi elitlerin de beli kırılmış oldu. Vakıflara el konması; BH İslami yönetim yapısının finansman kaynağının elinden alınması ve dini yönetim yapısının çöküşü anlamına geliyordu. Dini işlerin yönetimi tamamen devlet sübvansiyonlarına,

katkılarına ve bağışlara bağımlı hale geldi (Haore, 2014, s. 373). Bu durum, halkla daha yakın iş birliğini ve halka yönelik dini faaliyetlere ağırlık vermeyi beraberinde getirdi. Kriještorac (2022) bu durumun BH’te algılanan ve yaşanan İslam’ın yerelleşmesine ve “halk dini” nitelikleri kazanmasına katkıda bulunduğunu belirtir (s. 81). Bosna Savaşı sonrasında BHİB Anayasası’nda “Boşnakların İslam geleneği” olarak tanımlanacak olan İslam’ın bu yerel boyutu komünist rejimin uygulama ve teşvikleriyle güçlendi ve resmî bir boyut kazandı. Avusturya-Macaristan yönetiminin modernleştirici, sosyalist Yugoslavya’nın ladini atmosferinde dini normlar ile bilim ve devlet arasında bir denge arayışı zaten gelenekselleşmişti.

1950’lerin sonlarına doğru âdem-i merkezîyetçiliğe doğru yönelim YİDC’nin yapısına da yansdı. Saraybosna, Priştine, Üsküp ve Titograd’da (günümüzde Podgorica) dört bölgesel İslam Şurası kuruldu (Krasniqi, 2020, s. 8).

1960’ların sonlarında Yugoslavya’daki sosyalist rejim daha liberal bir hale geldi ve dini cemaatlerin etkinlik alanları biraz daha genişledi.¹⁷² 1968 Yugoslavya Federal Anayasası ile federal birimlere de daha fazla yetki verildi. Bu gelişmeler 5 Kasım 1969 tarihli YİDC Anayasası’na da yansdı. “İslam kelimesinin sadece bir ulus adı değil, aynı zamanda bir din adı” (Imamović, s. 687) olduğuna karar verilerek yeni Anayasa’da, “İslam Din Cemaati” adından “din” kelimesi çıkarıldı. Yapının resmî adı artık “Yugoslavya İslam Cemaati” (YİC) (*Islamska Zajednica*) olmuştu (Perica, 2002, s. 77). Bu adım değişik şekillerde yorumlandı. Bazı Müslüman liderler “dini” kelimesinin “İslam” kelimesi tarafından ima edildiğini söylerken, diğerleri Müslüman liderliğin dar olarak tanımlanan “dini” alandan daha fazla etki alanı talep ettiğini savunuyordu. Anayasa, YİC’nin dini ve mali işlerindeki ikiliği ortadan kaldırarak entegre bir sistem getirdi ve müftüleri yeniden İslami idare kapsamına aldı; ancak yalnızca imamların denetimi gibi görevler tanımladı. Belli konularda verebilecekleri

¹⁷² Bosnalı Müslümanlar bu yıllarda kutsal toprakları ziyaret eden hacılar, başta El-Ezher olmak üzere İslam dünyasının diğer üniversitelerinde eğitim alan öğrenciler ve Bağlantısızlar ittifakı içindeki diğer ülkelerden gelen öğrenciler üzerinden İslam dünyasıyla yeniden iletişime geçtiler. İslam dünyasıyla bağın yeniden kurulmasında ilahiyatçı ve aktivist Husein Đozo'nun (1912-1982) rolü büyüktü (Bkz. Karić, E. (2004). “Husein Đozo i islamski modernizam” [Husein Đozo ve İslami reformizim]. *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. Stoljeća* içinde. E. Karić (Ed.) s. 515-553. Saraybosna: El-Kalem; Halilović, S. (2013). “Husein Đozo i reformističko tumačenje islama” [Husein Đozo İslam’ın reformist yorumu]. *Časopis za religijske nauke* içinde. 2 (1), s. 77-96. Belgrad: Grupa Za Savremeno Religijsko Mišljenje.

fetvalar için Yüksek İslam Konseyi'nden onay almaları gerekecekti. Fakat genel olarak YİC'nin rolü ve temsil yeteneği genişlemişti.

1970 ve 1980'ler tüm Yugoslavya topraklarında dini bir canlanmaya sahne oldu. Yeni camiler inşa edildi, İslami yayınların sayısı ve dini sembollerin kamusal yaşamda kullanımı bariz biçimde arttı. Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin kız bölümü ve Saraybosna'da İslami Bilimler Fakültesi açıldı. İslami yayınlar yapan *el-Kalem Yayınevi* kuruldu (Karčić, s. 137). Devlet yapısını konfederasyona doğru ilerleten 1974 Anayasası'nın öngördüğü değişimler YİC'nin yapısına da yansdı.

Komünist dönemin sonlarına doğru YİC'nin tedrici rahatlamasının nedenlerinden biri komünist sistemdeki liberalleşme yönelimiye diğeri de YİC'nin bu yönetimle uyumlu ve iş birlikçi çalışma eğilimidir. YİC içindeki üst düzey yöneticiler "laik aydınların" bir parçası gibiydi (Novaković, 2003, s. 24). Bu dönemde dini yapının mali olarak devlete olan bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda bu pragmatik tutumu son derece anlaşılabilir bir tutumdur. Şu da var ki komünist sistem kendisine yakın Müslümanları YİC kurumlarının başına atıyordu. Komünist yönetimle YİC ileri gelenlerinin bu sıkı fıkıllığı ve aşırı modernist tutumları Genç Müslümanlar başta olmak üzere pek çok Bosnalı Müslüman tarafından eleştiri konusu yapılıyordu.

3.3. BİR KİMLİĞİN YIKIMI VE YENİDEN İNŞASI: BOSNA SAVAŞI VE BHİB

BH Cumhuriyeti Yugoslavya'dan ayrılma ve bağımsızlık kararı aldığı anda Bosna Hersek İslam Cemaati (BHİC) bu kararı destekledi ve arkasında durdu. Yugoslavya Federasyonu'nun dağılmasıyla birlikte İC'nin statü ve yapısını düzenleyen tüm yasal düzenlemeler geçerliliğini yitirmiş, artık devletin meşruiyeti İC'nin meşruiyetinin de temel kaynağı olmuştu.¹⁷³

¹⁷³ Kriještorac (2022), "Bosnalı Müslüman milliyetçiliğinin sesi" olarak tanımladığı, BHİC'ne yakın Ljiljan Gazetesi'nde bu dönemde yayınlanan konuyla ilgili bir metinde Yugoslavya İDC'nin ve Reisü'l-ulemâ Jakub Selimoski'nin artık meşruiyetini yitirdiğinin, bundan böyle BH'teki dini hiyerarşinin meşruiyet kaynağının Şeyhülislâm'ın 1880 yılında Müftü Omerović'e menşur verdiği ferman değil, uluslararası arenada tanınan bağımsız bir ulus devletin meşruiyeti olduğunun ifade edildiğinden bahseder (s. 82). Kriještorac'a göre bu, BH'in dini hiyerarşisinde "İslami olmayan, Weberci anlamda rasyonel-hukuk devletine" uyarlanmış bir "döngüsel tamamlanmaydı" (s. 82).

6 Nisan'da BH'te savaşın başlamasının hemen ardından, YİC'nin bir parçası durumundaki BHİC, Saraybosna merkezli yeni ve özerk bir İslam Cemaati kurmak için harekete geçti. Saraybosna'daki Yüksek İslam Konseyi 12 Nisan 1990'da yeni bir İC Anayasası kabul etti. Bu yeni Anayasa İC'nin kurumsal yapısını yeni organlara bölüyordu. “Yerel cemaatler, belediyeler düzeyinde kurullar (*odbori*), bölgesel düzeyde müftülükler (*muftijstva*), İC meclisleri (*medžlis*) ve onların yürütme organları olan meşihatlar (*mešihat*) (meşihatların yetki alanları Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetlerin sınırları ile örtüşüyordu ve tam yetki veriliyordu) ve son olarak Yugoslavya'daki Müslümanların en yüksek temsili organı olan İC *Yüksek İslam Konseyi*. Bu konseyin yürütme organı Saraybosna'daki Riyaset'ti ve başında Yugoslavya'daki Müslümanların dini lideri olan Reisü'l-ulemâ bulunuyordu. İC meşihatları Yugoslavya'daki cumhuriyet hükümetlerine, Riyaset ise federal başkanlığa benziyordu. Tüm bu organların üyeleri seçimle iş başına geliyordu ve görev süreleri sınırlıydı. Ayrıca İC faaliyetlerinin anayasaya uygunluğunu denetleyen ve İslami öğretileri yorumlayan ilim adamlarının oluşturduğu İslam Meclisi vardı (Karčić, s. 138).

Anayasa'da İC'ne bağlı kurumlar olarak medreseler, fakülteler, enstitüler, kütüphaneler ve Saraybosna'da açılan bir müze zikrediliyordu. Anayasa'da ayrıca hayır kurumları, insani yardım kuruluşları kurulması öngörülüyordu. Saraybosna'da bir vakıf bankası kurulması hazırlıkları, kamulaştırılan vakıf mallarının iadesi talepleriyle birlikte başladı. Müslüman Haber Ajansı (*MINA*) yeni kurulan kurumlardan biriydi. İC'nin görevlileri ise imamlar, hatipler, muallimler, vaizler, müftüler, medrese hocaları ve öğretim görevlileri olarak sayılıyordu (Karčić, s. 138).

1990 Anayasası'nın öngördüğü bu yeni yapı Karčić'in belirttiği gibi, Yugoslavya'nın dağılma sürecine girdiği bir dönemde ona sorunsuz bir işleme niteliği kazandırmıştı (s. 38). Bu anlamda İC'nin dini elitleri son derece öngörülü bir karar almış ve kurumsal yapıya direnç kazandırmışlardı. 1992'de Yugoslav Federasyonu dağıldığında İC mevcut yapısıyla faaliyetlerine devam etmeye çalıştı fakat çalışanlarının büyük bir kısmı Sırp tarafından öldürüldü ya toplama kamplarına

gönderildi veya sürgün edildi. 1992-1995 arası İC'nin çok sayıda cami ve mescidi, kütüphanesi yok edildi.¹⁷⁴

İslam'a ve Müslüman kimliğine yönelik bu topyekûn saldırılar, Boşnaklar Meclisi'nin (*Bošnjački sabor*) 27 Eylül 1993'te Bosnalı Müslümanların ulusal kimliklerinin “*Bošnak*” olduğuna karar vermesinin arkasındaki nedenlerden biriydi. Bölgenin yabancıları olarak görülen İslam'a ve Müslüman kimliğine yönelik bu saldırılara, kimliğin “yerel ve bölgesel boyutuna” (Bosna topraklarına aidiyet) güçlü bir vurgu yapılarak cevap verilmek istenmişti. Bu vurgu Karar'da şöyle ifade ediliyordu: “Kendimizi *ülkemiz Bosna*'ya ve onun yasal *devlet geleneğine*, *Bosna dilimize* ve *tarihimizin tüm geleneğine* güçlü bir şekilde bağlama” (Resolution, 1993).

Bu toplantıdan aylar önce, 1 Nisan 1993'te İC'nin farklı kurum ve organlarının temsilcileri Saraybosna'da bir araya gelerek BH'e ve “Boşnaklara” ait özerk ve yerel bir İslam Birliği'nin (İB) kurulması çağrısı da aynı endişelerden yola çıkıyordu. Zülfikarpašić ve Filipović'in “Boşnaklık” kavramının Bosnalı Müslümanları laikleştirebileceği endişesi yerini bölgesel atıfları güçlü bir ulusal kimliğin kaçınılmaz zaruretine bırakmıştı.

Nisan 1993 toplantısı 1909'da Bosnalı Müslümanların kurmuş oldukları din işleri yönetimini yeniden hayata geçirme toplantısıydı. İB'nin Kurucu Meclisi (*Obnoviteljski Sabor*) ilan edilerek (1990 tarihli YİC Anayasasına dayanan) geçici bir Kuruluş Tüzüğü (*Ustavna odluka*) kabul edildi. Temel organlar 1990 Anayasası ile aynıydı: Cemaatler, kurullar ve müftülükler. Diğerleri yeni yapıya göre tashih edildi: *Nâibü'l-Reis* (Reis vekili)¹⁷⁵ Meşihat başkanının, Riyaset Meşihatın, Kurucu Meclis İC Meclisi'nin yerini aldı. Kurum ve görevliler aynı kaldı. İC'nin Yugoslavya Federasyonu dönemindeki yapısı bağımsız BH Cumhuriyeti'nin şartlarına uygun hale getirildi. Dini lider olarak Nâibü'l-reis ve en yüksek yasama organı olarak Kurucu Meclis (*Obnoviteljski sabor*) bu düzenlemenin en önemli iki yeniliği idi.

¹⁷⁴ BH'e yönelik saldırı sırasında İC'nin “107 çalışını hayatını kaybederken” (Bougarel, 2019, s. 58), “yaklaşık 832 cami tamamen yıkıldı, 348'i hasar gördü. SC Ordusu'nun kontrolündeki bölgede bir cami hariç tüm cami ve mescitler (yaklaşık 1200 adet) yıkıldı. Okullar, tekkeler, türbeler ve dini vakıfların %45'i hasar gördü veya yıkıldı (Karčić, 2010a, s. 524).

¹⁷⁵ Savaş koşullarında Reisü'l-ulemâ görevini sürdüren.

Yeni İslami din işleri yönetimi 5 Mayıs 1993 tarihinde “BH Cumhuriyeti İslam Birliği” (BHİB) (*Islamska zajednica Republike Bosne i Hercegovine*) adıyla tescil edildi. Tescil işlemi sosyalist dönemde çıkarılan 1976 tarihli *Dini Cemaatlerin Yasal Statüsü Kanunu*¹⁷⁶ çerçevesinde yapıldı.¹⁷⁷

28 Nisan 1993’te Kurucu Meclis’in ilk oturumu yapıldı ve İB’nin yeni lider kadrosu seçildi. Mevcut Reisü’l-ulemâ Jakub Selimoski ile ilişkiler kesilerek Saraybosna’daki BHİB’nin yeni Reisü’l-ulemâsı olarak Chicago Üniversitesi’nde doktora yaptıktan sonra Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi’nden akait alanında profesörlük unvanı almış olan Profesör Mustafa Cerić’in aday gösterilmesi yönünde karar alındı. Cerić, Nâibü’l-reis, Mustafa Spahić ise yardımcısı oldu. 22 Mayıs 1993 tarihinde ise müftülerden ve cemaatin önde gelen üyelerinden oluşan *Nâib Konseyi* adıyla geçici Riyaset belirlendi.

BHİB, Bosnalı Müslümanlar adına Alija Izetbegović ve partisi SDA’nın temsil ettiği devletin yanında durarak ülkenin Sırp ve Hırvat saldırılarından kurtarılması ve toprak egemenliğinin korunması yanı sıra ülkenin siyasi ve entelektüel elitleriyle iş birliği içerisinde “Boşnak” ulus kimliği inşa faaliyetlerinin stratejilerini detaylandırmaya odaklandı. Tıpkı 1889-1909 arası yürütülen özerklik ve kimlik mücadelesinin ana hareket ettiricilerinin Bosnalı Müslümanların dini elitlerinin olması gibi, 1992-1995 Bosna Savaşı sırasındaki hayatta kalma, sonrasındaki kimliğini muhafaza ederek güçlendirme rolünün temel amillerinden biri yine dini elitler oldu. Ancak bu defa “geleneççi” Bosnalı ulemâyla “ilerici” ve seküler Bosnalı entelijansiya arasında pozisyon alan Genç Müslümanlar (*Mladi Muslimani*) adlı elitlerin siyasi desteği ve iş birliğiyle bu mücadeleye giriştiler. BH’in bağımsız bir devlet olması ve Bosnalı Müslümanların “Boşnak” ulus kimliğini kazanması büyük ölçüde bu dini ve siyasi elitin başarısıydı.

¹⁷⁶ Kanun’a göre dini cemaatlerin özel şirket statüsündeki yapılara benzer şekilde kayıt yaptırması gerekiyordu (Karčić, 2015, s. 140)

¹⁷⁷ 1993 yılında herhangi bir STK olarak yapılan tescil işlemi 2004 yılında çıkarılan “Kilise ve Dini Cemaatler Yasası” çerçevesinde özel bir yasal statü ile yeniden yapıldı. Ortodoks, Katolik Kiliseleri, Yahudi Cemaati ve BHİB “tarihsel” kuruluşlar olarak kabul edilmektedir. (Bkz. Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini” [Dini Özgürlük ve BH’teki Dini Cemaatlerin ve Kiliselerin Hukuki Statüsü Yasası”]. *Službeni glasnik BiH* içinde (9 Mart 2004). <http://www.mpr.gov.ba/inc/docs66b3.pdf>

Savaş sona erdikten hemen sonra 1995 yılının baharında Kurucu Meclis seçimlere gitti ve 28 Nisan 1995'te BHİB'nin daimî Meclisi kuruldu. Bu Meclis 26 Kasım 1997'de BH'teki İslami diyanet işlerinin halihazırdaki idaresinin yasal dayanağı olan yeni bir anayasayı kabul etti ve Boşnakların dini ve tarihi miraslarını ulusal adlarıyla beraber onarmaya girişti. Camileri yeniden inşa etti, cemaatleri yeniden canlandırdı, önemli ölçüde hasar gören altyapının yeniden inşasında bile rol aldı. Etnik temizliğin ve soykırımın yapıldığı bölgelere ilk dönenler, yerlerinden edilmiş Boşnak halkın savaştan önceki evlerine dönmeleri için örnek olmak isteyen BHİB'nin çalışanları oldu. Yeni yapılar ve temsilcilikler kurdu. Kamulaştırılmış olan vakıf mallarının yeniden BHİB'ne iadesi için girişimlerde bulundu. Kilit vurulmuş olan eğitim kurumlarını (Tuzla, Mostar, Travnik, Cazin, Visoko, Novi Pazar ve Zagreb medreseleri) yeniden faaliyete geçirdi, yeni İslami pedagoji fakülteleri açtı, devlet okullarında din eğitimi verilmesi için ön ayak oldu, bu eğitimler için öğretmenler yetiştirdi.

BHİB bir yandan Boşnakların dini ve kültürel miraslarını ve Boşnak ulus kimliğinin dini bileşenini beslemeye yönelik faaliyetler yürütürken bir yandan da Boşnak toplumunun daha seküler nitelikteki kurum, kuruluş ve aktörlerinin İslam geleneğini göz ardı eden ve Boşnak ulus kimliğinin dini boyutunu aşındıran bir dizi projesinin meydan okumalarını cevaplar üretmek için çalıştı.

3.4. BOŞNAK ULUS KİMLİĞİ İNŞASI VE REİSÜ'L-ULEMÂ MUSTAFA EF. CERİĆ¹⁷⁸

Fikret Karčić (2022) 20. yüzyılın başlarında din, vakıf ve maarif işlerinin idaresi için yürüttükleri özerklik mücadelesi bağlamında Bosnalı dini ve siyasi elitlerin “Balkan toprakları, Slav etnisite ve Müslüman ümmetiyle ilişkileri arasında bir denge” arayıp durduklarını yazar (s. 122). Bu tespite dördüncü bir unsur daha ekleyerek yeniden yazabiliriz: Bosnalı dini ve siyasi elitler Balkan toprakları, Slav etnisite, Müslüman ümmet ve devlet arasında bir denge arayıp durdular. Önce Avusturya-

¹⁷⁸ BH'te ve eski Yugoslavya coğrafyasındaki Müslüman din adamlarının isim ve soy isimleri arasında “ef.” ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifade “efendi” kelimesinin kısaltılmış halidir ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralındığı biçimiyle hala aktif olarak kullanılmakta ve önemsenmektedir. “Mustafa ef. Cerić” kullanımı örnek olarak bir defaya mahsus kullanılmıştır.

Macaristan gibi gayrimüslim bir devlet, daha sonra Birinci ve İkinci Yugoslavya gibi dini olan her şeyi düşman olarak algılayarak baskılayan sırasıyla seküler ve komünist devletler, en sonda da Hıristiyan (Ortodoks ve Katolik) Slav kardeşleriyle paylaştıkları BH devletinde, uzun ve zorlu süreçlerde inşa ettikleri ulus kimliklerini ve kendilerine ait toprakları muhafaza etmeye çalışırken aramaya devam ettikleri denge. Bu denge arayışları farklı hukuk sistemleri, farklı sosyal ve ideolojik çerçeveler dahilinde gerçekleşti ve her biri kendi izini bıraktı. Sadece ulusal kimliğin adı veya içeriği konusunda değil tüm var oluşsal alanlarda Karčić'in (2022) tespitiyle "İslam'ın bölgesel boyutunu" dikkate almayacak denli "ütopik ve soyut" gelenekçi dini elitlerle "Boşnak kimliğinin gerçek özünü feda etmeye hazır", "Avrupalılaştırma" (s. 22) arayışındaki seküler elitler arasındaki ayrışmayı dengelemek zorunda kaldılar. Hala da öyledir.

28 Nisan 1993'te BHİB'nin Nâibü'l-reisi seçilen ve 2012 yılına dek Reisü'l-ulemâ'lık görevini sürdüren Mustafa Cerić, İslam'ın bölgesel boyutunu,¹⁷⁹Bosnalı Müslümanların/Boşnakların artık coğrafi ve kültürel aidiyet hissettikleri Avrupa'nın dini lideri olmayı talep edecek kadar dikkate aldı. BH'in gayrimüslim bir yönetim altında kendi özerk dini yapısını inşa etmiş olma deneyiminin ilham verdiği "Avrupa İslam'ı" fikri Avrupalıların bile "ütopik ve soyut" bulduğu bir fikir olsa da Cerić'in Boşnak milliyetçiliği ve ulus kimliğinin gelişimi için en çok çaba harcayan aktör olduğu muhakkaktı.

Mustafa Cerić, alışılmadık ve sıra dışı profili, görüşleri ve eylemleri ile daima tartışılan bir kişilik olmuştur. Bir taraftan farklılıklara açık ve rahat kişiliği, dinler arası diyalog, çoğulculuk, Bosnalı Müslümanların Avrupa ile entegrasyonu gibi görüş ve yönelimleriyle, diğer taraftan son Bosna Savaşı sırasında ülkeye gelen Neo-Selefi ve Şia İslam yorumlarıyla kıyasıya mücadelesiyle gündem oldu. BHİB'nin bu gruplara karşı verdiği mücadeleyi yeterli bulmayan ve bazı Arap ülkeleriyle BHİB'nin iletişimini sorgulayan Batılılara Avrupa ülkelerinde daha yoğun "tehlikeli insan"

¹⁷⁹ Bosna'ya ve Boşnak etnik gruba mensup olmak ile küresel Müslüman cemaate mensup olmak arasındaki denge İB'nin 1997 Anayasası'nın 4. Madde'sinde "Boşnakların İslam geleneği ve zamanın gereklilikleri" ifadeleriyle temin edildi. Boşnakların İslam gelenekleri ise Osmanlı'dan devralınarak bölgesel boyutlar eklenen unsurlardı.

bulduğunu ve BHİB'nin yeniden inşası için Müslüman ülkelerin yardım fonlarını reddedecek bir konumda olmadığını açıkça söylemekten çekinmedi (Schwartz, 2007).

Zaman zaman adaletsiz ve yanlı duruşlarından dolayı Alija Izetbegović'in yaptığı gibi Avrupalı liderlerle çatışmaya girdi. Görüşlerini ifade ederken daima açık sözlü, bazen de tahrik edici davrandı. Bosna Savaşı sırasında Bosnalı Müslümanların hayatta kalması için verdiği mücadeleyi, savaşın bıraktığı bütün acılara rağmen savaştan sonra BH'in çok dinli ve etnikli yapısının devam etmesi için de verdi. Hakikatin kimsenin tekelinde olmadığını söyleyerek kapsayıcı bir teolojik yaklaşım sundu. BH'in dini ve etnik çoğulculuğunu teşvik etti. Ülkeyi etnik hatlar boyunca bölmeye çalışan homojen ulus devletçi uluslararası planlara "Allah isteseydi sizi tek bir millet olarak yaratabilirdi, ama sizin farklı milletler olmanızı istedi" ayetiyle karşı çıktı (Esposito, 2010, s. 108). Savaşın ardından ise bir yandan ılımlı ve reformcu yaklaşımıyla gerilimleri yatıştırmaya çalışırken diğer yandan BH'in diğer uluslarla birlikte Boşnakların ulus devleti olduğunu, "Boşnak" kimliğinin ülkedeki tüm halkları kapsadığını söylemekten kaçınmadı. Uluslararası ve yerel siyasi ve dini aktörlerle zaman zaman polemiklere girse de gerginlikleri yatıştırıcı bir denge politikası izlemeye gayret gösterdi. Gelenek ile moderniteyi sentezleyen teolojik yaklaşımı ile dikkat çekti. 2021 yılında İtalyan Vasco Fronzoni'ye verdiği bir röportajda heretik Bosna Kilisesi'ne atıfta bulunarak Bosna'nın heretik olarak etiketlenmesinden hiç rahatsız olmadığını, bunun kendisine mutlak bir hakikatin tekeline sahipmiş gibi davrananlardan farklı hissettirdiğini söyledi.¹⁸⁰ Mustafa Cerić, BH ve Boşnak ulus kimliğinin en önemli sembolleri olarak Bosna Banlığı'nın güçlü yöneticisi Ban Kulin (1180-1204), Orta Çağ Bosna Krallığı'nın ilk kralı Stjepan Tvrtko I. Kotromanić (1322-1353) ve halefi Kral Stephen Tvrtko (1353-1391), Bogomil Bosna Kilisesi, 1830'larda Osmanlı'ya karşı ayaklanan "Bosna Ejderi" Husein Kapudan Gradašević, İsa Bey Isaković'ten sonra Saraybosna'nın ikinci kurucusu sayılan Gazi Hüsrev Bey (1480-1541), BH'i Osmanlı topraklarına katan Fatih Sultan Mehmet, 1914-1930 yılları arası Reisü'l-ulemâ görevinde bulunan Džemaluddin Čaušević, JMO lideri Mehmed

¹⁸⁰ Bkz.

https://www.academia.edu/60812834/Vasco_Fronzoni_Interview_to_Dr_Mustafa_Ceric_Mufti_Emeritus_of_Bosnia. Adisa Busuladžić (2010), Osmanlı öncesi dönemde Bosna halkının "heretik" olarak tanımlanmasının bu halkın hiçbir zaman Avrupa ana akımının bir parçası olmadığını gösterdiğini tespit eder. Bkz. Busuladžić, A. (2010). "The Bosniaks: Failing role models for Muslim Europeans". *International journal of Euro-Mediterranean Studies* içinde. 3(2), s. 212-221.

Spaho ve bağımsız BH'in ilk cumhurbaşkanı Alija Izetbegović'i gördüğünü sık sık vurguladı. Saydığı liderlerin ortak özelliklerini "tarihin oluşumuna aktif olarak katılım, cesaret ve karizma, dürüstlük, asil bir amaç uğruna kendi hayatlarını, sağlıklarını ve mallarını riske atmaya hazır olma, eğitilmiş olma, zamanlarının jeopolitik ve dini gerçekliğinin karmaşıklığıyla nasıl başa çıkacaklarını bilme" olarak tanımladı (Cerić, 2021, s. 170). 26-27 Kasım 1942'deki AVNOJ oturumunu, BH Devlet Günü olarak kutlanan 25 Kasım 1943'teki ZAVNOBiH oturumunu günümüz BH'inin temeli olarak, BH'in Yugoslavya'dan bağımsızlığı için düzenlenen referandumun tarihi olan 1 Mart'ı (1992) BH'in doğum günü olarak ulusal sembollerine arasına ekledi. 1995 yılında kurulan *Prva Bošnjačka gimnazija*'yı (Birinci Boşnak Gimnaziyumu) "Boşnak direnişinin, gururunun ve yükselişinin feneri" Boşnak ulus kimliğinin bir sembolü olarak konumlandırdı (Cerić, s. 61). Ulus kimlik olarak "Boşnaklığa", Boşnakların dili olarak "Bosna dili/Bosnacaya", Boşnakların ulusal şarkıları "sevdalinkalara", ülkedeki tüm vatandaşları birleştiren "Bosnalılığa" sık sık vurgu yaptı (Cerić, s. 113-114). "İngilizlerin, Gallerlilerin ve İskoçların tek bir Britanya duygusunda birleşmesi gibi" BH'te yaşayan Boşnak, Sırp, Hırvat ve diğerlerinin ortak "Bosnalılık" duygusunda birleşmesinin onları Boşnak, Sırp, Hırvat ya da diğerleri olmaktan çıkarmayacağını söyledi (Cerić, s. 124). Boşnakların güçlü bir devlete sahip olmalarının önemine değindi, bir ulusun güçlü ve işlevsel bir devleti olmadığında dininin ve kültürünün sorgulanabileceğini hatırlattı (Cerić, s. 180). BH'in ve Boşnakların Doğu ve Batı arasında, her ikisine de ait kendine özgü bir "kendilik" olduğunun altını çizdi ve Doğu-Batı ayrımının Boşnakları bölme tehlikesi konusunda uyarılarda bulundu (Cerić, s. 199).¹⁸¹ Zaten içselleştirmiş oldukları dini kimliklerinden çok ulusal kimliklerine odaklanmalarını, zaten bildikleri dini alanın konforuna sığınmaktan kaçınarak mayınlı arazi olarak gördükleri ulus alanına doğru hareket etmelerini, devleti ve siyaseti sahiplenmelerini, Bosna'yı evleri olarak görmelerini; ancak yıkıcı milliyetçilikten uzak durmalarını tavsiye etti (Cerić, s. 231-233).

Bosna Savaşı'ndan sonra Bosna'nın Müslüman toplumunda tezahür eden dini canlanmanın savaş sırasında ülkeye gelen özellikle Selefi aşırıcılığın etkisine girmemesi için mücadele etti. Oluşan öfkeyi ılımlı bir mecraya doğru yönlendirmek

¹⁸¹ "İbadette kıblemiz Doğu'ya, bireysel özgürlük, devlet bağımsızlığı ve egemenliği konusundaki siyasi mücadelemiz Batı'ya yöneliktir..." (Bkz. Cerić, s. 254)

ve “Boşnakların İslam geleneği” çerçevesinde tutmak için gayret gösterdi; ancak İslam’a ve Müslümanlara yönelik İslamofobik saldırıları en sert cevaplarla karşılamaktan geri durmadı.

Bir orta Bosna şehri olan Visoko yakınlarındaki Gračanica’nın Veliko Čajno köyünde 5 Şubat 1952’de dünyaya geldi Mustafa Cerić. Beş kardeşi vardı, babası madenci, annesi ev hanımıydı. Çiftçilik yapan dedesinin yanında büyüdü. (Kadribegović, 2012, s. 14)

Ülkenin tek medresesi olan Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Medresesi’ne başvurusu iki kez reddedildi. YİC bir parçası olan BHİC’nin imam ve hatip yetiştirmek için açtığı sekiz aylık kursa katıldı ve başarıyla tamamladı. Bu kursun Gazi Hüsrev Bey Medresesi’nin ilk yılı olarak kabul edilmesi onun için hoş bir sürpriz oldu. Böylece Cerić, Yugoslavya topraklarındaki tek medresenin öğrencisi olmayı başardı.

Eski Yugoslavya’da yüksek bir İslami okul olmadığı için birçok medrese mezunu gibi o da yurtdışında eğitim almaya karar verdi ve John L. Esposito’nun (2010, s. 108) “Müslüman dünyanın Vatikan’ı” olarak tanımladığı Kahire el-Ezher Üniversitesi’nin Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne kaydoldu. 1978’de mezun oldu, ülkesine döndü ve 1981 yılına kadar Doboş yakınlarındaki *Bijela džamija*’da (Beyaz Cami) din görevlisi olarak çalışmaya başladı ve evlendi (Kadribegović, 2012, s. 15).

Buradaki görevini sürdürürken BHİC’nin kararıyla 1981 yılında Chicago İslam Kültür Merkezi’ne¹⁸² imam olarak atandı. Bu görevi sırasında Orta Doğu Dilleri Bölümü’nde İslam teolojisi alanında yüksek lisans eğitimini tamamladı. Ünlü İslam alimi Fazlur Rahman’la bu dönemde tanıştı ve onun rehberliğinde “Ebu Mansur el-Mâtürîdiyye’nin Teolojik Öğretisi Üzerine Çalışma” adlı doktora tezini 24 Eylül 1986’da tamamladı. Aynı zamanda Chicago Amerikan Koleji’nde dersler verdi. Beş yıllık Amerika görevi sonrasında Zagreb Camii’nde baş imamı olarak göreve başladı.

Mustafa Cerić 1991 yılında YİC Reisü’l-ulemâlık makamı için adaylığını koydu ancak seçilemedi. *İlmije* grubunun adayı Üsküplü Jacub Selimoski Reisü’l-ulemâ oldu. (Hećimović 1998). Kuala Lumpur İslami Misyon ve Medeniyet Enstitüsü’nden davet alınca ders vermek üzere iki yıllığına Malezya’ya gitti.

¹⁸² Chicago İslam Kültür Merkezi 1976 yılında kurulmuştu.

Malezya’da çalışmalarına devam ederken ülkesinde başlayan savaş konusunda dünya kamuoyunu bilgilendirmek için *Bosna Enformasyon Merkezi*’nin kurulmasında ön ayak olunca BH Cumhurbaşkanı Alija Izetbegović onu Malezya fahri büyükelçisi olarak atadı. Eski Yugoslavya’nın dağılmasından sonra YİC’nin işlevini yitirmesi üzerine BH’te bağımsız bir cemaat yapısı kurulmasına ve Reisü’l-ulemâ’nın Cerić olmasına karar verilince kuşatma ve saldırı altındaki başkente Saraybosna Havaalanı’nın altındaki tünelden geçerek geri döndü. (Kadribegović, 2012, s. 16).

28 Nisan 1993’te BHİB Kurucu Meclis’i (*Obnoviteljski sabor*) ve geçici anayasası ilan edildi ve Nâibü’l-reis seçildi. Ancak savaş şartları anayasal hükümlerin uygulanmasına müsaade etmedi. Nâibü’l-reis Mustafa Cerić bu şartlar altında görevini yerine getirmek için azami gayret serf etti.

29 ve 30 Ocak 1994 tarihlerindeki BHİB Riyaseti oturumunda Naibu’l-reis yerine Reisü’l-ulemâ unvanının kullanılmasına karar verilince BHİB Reisü’l-ulemâsı oldu. 28 Nisan 1996’da BHİB Kurucu Meclisi Başkanı Hilmo Neimarlija’dan *Careva džamija*’da (Çar Camii-Fatih Camii) menşur belgesini aldı. 1998 ve 2005 yıllarında yapılan Reisü’l-ulemâ seçimlerini de kazandı ve 2012 yılına dek görevde kaldı. 2014 genel seçimlerinde BH Cumhurbaşkanlığı Boşnak üyeliği için adaylığını koydu ancak seçilemedi.

Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić, Bosna Savaşı boyunca Boşnakların hayatta kalması, ulusal kimlikleri ve kültür ve gelenekleri konusunda bilinç kazanması için BHİB, SDA ve bağlı kurum ve kuruluşların iş birliği ile yoğun çalışmalar yürüttü. Bir taraftan da dünya kamuoyunun ülkesindeki soykırım ve saldırılara ilgisini çekmek için yurtdışı seyahatleri, toplantıları düzenledi, röportajlar verdi. Savaş sona erince Boşnak ulus kimliğinin içselleştirilmesi için bir dizi faaliyete koyuldu.

Mustafa Cerić’in yürüttüğü faaliyetleri, ilmi çalışmaları ve iletişim becerileri ona çok sayıda ödül ve üyelik getirdi. İlk ödülünü 1997 yılında Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek’ten aldı. Aynı yıl kurucusu ve üyesi olduğu BH Dinlerarası Konseyi kuruldu. Nisan 1997’de Saraybosna’yı ziyaret eden Papa II. John Paul ile görüştü. 2000 yılında Râbitatü’l-âlemi’l-İslâmî’nin (Dünya İslâm Birliği), 2001 yılında Paris merkezli İslam Konseyi’nin ve Muesset Al-Kraliyet Akademisi’nin üyesi seçildi.

Sonraki yıllarda Amman'daki Bayt ve Libya'daki Dünya İslami Misyonerler Konseyi üyeliklerine seçildi. 2001-2005 arası Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'na düzenli olarak katılarak İslam ile Batı arasındaki ilişkilerden sorumlu 100'ler Grubu'nun üyesi oldu.

Cerić, 2003 yılında UNESCO Felix Houphouet-Boigny Barış Ödülü ve Uluslararası Hıristiyanlar ve Yahudiler Konseyi Sternberg Ödülü'nü aldı. 2006'da Mekke Dünya Ulemâ Forumu üyesi olarak seçildi. Aynı yıl Kyoto (Japonya) Meclisi'nin sekizinci oturumuna katılım daveti aldı. Dünya Barışı İçin Dinler Konseyi üyeliğine seçildi. 2007 yılında ise demokrasinin gelişimine verdiği katkılardan dolayı Theodor-Heuss-Stiftung ödülünü aldı. Aynı yıl "Dinler arasında karşılıklı anlayışa, bilimsel çalışmalara, saygı ve barış içinde bir arada yaşama ortamına ve Avrupa ve Batı'da inancın yerinin daha geniş bir şekilde tanınmasına sunduğu seçkin katkılardan dolayı" kendisine Birleşik Krallık Müslüman Sosyal Bilimciler Derneği Başarı Ödülü verildi. 2008 yılında İslam ve Hıristiyan düşünce arasında anlayış ve barışa yönelik katkılarından dolayı Eugen Biser Foundation ödülünü aldı. Tony Blair Faith Foundation Danışma Kurulu üyeliğini kabul etti. Kraliyet İslam Düşüncesi Akademisi'nin düzenli üyesi oldu. 2010 yılında Amman'da "İslam'ın ve Müslümanların hizmetine ve İslami gelenek ve kültürün yayılmasına yaptığı entelektüel katkılardan dolayı" Kral I. Abdullah bin el-Hüseyin Ödülü'ne layık görüldü. 2012 yılında ise İtalyan Ducci Vakfı Barış Ödülü aldı.¹⁸³

Aldığı ödüller ve üyeliklerin yanı sıra çok sayıda uluslararası konferans ve forumun katılımcısı oldu. 2008 yılında Vatikan'da düzenlenen Katolik-Müslüman Forumu'nun konuşmacılarından biriydi. 2009 yılında Washington Georgetown Üniversitesi'nden John L. Esposito ve Seta Vakfı direktörü İbrahim Kalın tarafından hazırlanan "Dünyanın En Etkili 500 Müslümanı"¹⁸⁴ kitabının 2010 ve 2011 yıllarına ait baskılarında yer aldı.

¹⁸³ Mustafa Cerić'in aldığı ödüller ve üyelikler için bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Ceri%C4%87#cite_note-7 ; A. Alibašić, A. Kadribegović ve E. Tucaković (Ed.). (2012). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini-Dvije decenije dr. Mustafe ef. Cerića*. Saraybosna: CNS.

¹⁸⁴ Bkz. J. L. Esposito ve İ. Kalın (2012). *The 500 Most Influential Muslims 2009: The Muslim 500-2009*. Amman: The Royal Islamic Strategic Studies Centre.

Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in aldığı bu ödüller, üyelikler ve uluslararası konferanslarda sunduğu tebliğler hem bağımsız BH'in hem de Boşnak ulus kimliğinin uluslararası tanınırlığı bakımından Boşnak toplumunca çok önemsendi. Boşnakların Bosna Savaşı'ndan sağ çıkmaları ve Boşnak ulus kimliğin inşasına ve kabullenilmesine yönelik aktif çalışmaları Mustafa Cerić'i, ülkeyi bağımsızlığa ve uluslararası tanınmaya taşıyan Cumhurbaşkanı Alija Izetbegović'ten sonra ülkenin en önemli ikinci aktörü haline getirdi.

Nisan 1993'te göreve başlayan Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić, bu görevi Kasım 2012'deki seçimlerde Husein Kavazović'e devrettikten sonra Boşnak ulus kimliğinin önemli savunucularından akademisyen Ferid Muhić ve Muhamed Filipović ile birlikte kurduğu Dünya Boşnaklar Kongresi'nde (*World Bosniak Congress-Svjetski bošnjački kongres*) Boşnak ulus kimliğinin kabulü, muhafazası ve bu kimliğin karşı karşıya olduğu tehditlerle mücadele için çalışmalarına devam etmektedir.

Mustafa Cerić aynı zamanda BH Dinlerarası Diyalog Konseyi, Uluslararası Barış Araştırmaları Komisyonu (UNESCO) ve Avrupa Dini Liderler Konseyi'nin kurucu üyelerindedir. Cerić'e ait yayınların en önemlileri şunlardır: "Avrupa'da Tek Bir Müslüman Otoritenin Meydan Okuması", "İslam'da Sentetik Teolojinin Kökleri", "Savaş ve Barış Arasında Bir Seçim", "Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi".

Mustafa Cerić'in Reisü'l-ulemâlık yaptığı dönemde ve sonrasında Boşnak milliyetçiliğinin ve ulus kimliğinin gelişimi ve kabulü için yürüttüğü faaliyetlere yakından bakalım.

3.4.1. Anavatan ve Diasporada Kimlik Güçlendirme Çalışmaları

BHİB Anayasası'na göre BHİB, "Bosna Hersek'teki Müslümanların, anavatan dışındaki Boşnakların ve kendilerini ait hissedenden diğer Müslümanların tek ve yegâne birliği"dir.¹⁸⁵ Anavatan dışında, yani Boşnak diasporasında yaşamakta olan Boşnakların sayısı anavatanda yaşayan Boşnaklardan çok daha fazladır.¹⁸⁶ Esasında

¹⁸⁵ Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini [Bosna Hersek İslam Birliği Anayasası]. Bkz. <http://www.rijaset.ba>.

¹⁸⁶ Kaynaklar diasporadaki Boşnakların net sayısı konusunda çelişkilidir. Bu durumda "Bosnalı" üst kimliği ile "Boşnak" ulus adı arasındaki farkın dikkate alınmamasının yanısıra Boşnakların yaşadıkları veya vatandaşları oldukları ülke ve kültürlerle kolayca adapte olmalarının da etkisi olabilir.

Boşnakların tarihini bir “göç” tarihi olarak adlandırmak mümkündür. Osmanlı’nın modernizasyon uygulamalarına Boşnakların direnişi ve yaşanan siyasi huzursuzluklar sonucunda başlayan Müslüman Boşnak göçü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması’nın BH’i Avusturya-Macaristan’a bırakması ile hızlandı. “1878-1918 arası dönemde yaklaşık 150.000 Boşnak Osmanlı topraklarına göç etti” (Karčić, 2021, s. 92). BH’in 1878’de Avusturya-Macaristan tarafından işgali Bosnalı Müslümanların göç destinasyonlarına bölge ve Batı ülkelerini de ekledi. En yoğun göç edilen bölge ülkesi Hırvatistan olsa da Bosnalı Müslümanların Atlantik ötesine göçleri bu dönemde başladı. Şikago’ya yerleşen bir grup Bosnalı Müslüman 1906 yılında burada *Cemiyet’ül-hayriye* isimli bir teşkilat kurdu (Bougarel, 2019, s. 57). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde başta Almanya, Avusturya ve İskandinavya ülkeleri olmak üzere Batı Avrupa, Amerika ve Avusturalya’ya Bosnalı Müslüman göçleri yoğunlaştı.¹⁸⁷ 1960’lı yıllardan itibaren göçler artık iş bulma amaçlıydı ve Almanya, Avusturya ve İskandinavya ülkeleri ana destinasyonlardı. Yugoslavya’nın dağılışı ve 1992-1995 yılları arasındaki savaşta ise çoğunluğu Boşnak olan 1.200.000 BH vatandaşı Batı Avrupa, Kuzey Amerika veya Türkiye’ye göç etmek zorunda kaldı (Bougarel, 58). Bosna Savaşı’nın sona ermesiyle ülkelere geri dönen Boşnaklar olsa da BH bu dönemdeki demografik kaybını asla geri kazanamadı. Ülkedeki ekonomik ve siyasi şartlar nedeniyle bilhassa genç nüfusun yoğun göçü devam etmektedir.¹⁸⁸

BHİB ve 1981-1987 yılları arasında Şikago İslam Merkezi gibi bir diaspora kurumunun, 1987’den sonra ise Zagreb İslam Merkezi ve Camii’nin imamı olarak görev yapan Mustafa Cerić, diaspora konusundaki tecrübesi ve “Boşnak” ulus kimliğine ilişkin tasavvurları ile hem anavatanı olan BH’te hem de Boşnak diasporasında Boşnak ulus kimliğini içselleştirmesi için büyük çabalar harcadı.

¹⁸⁷ Bougarel (2019), 1950’li yıllarda Batı Avrupa ülkelerindeki Bosnalı Müslümanların kendilerini “Hırvat” olarak tanımlama eğiliminde olduklarını; ancak Yugoslavya’nın Müslümanları bir “ulus” olarak tanımasından sonra Bosnalı Müslüman göçmenlerin kendilerini Hırvat olarak tanımlamayı bıraktığını belirtir. Bu dönemde Batı Avrupa’ya göç eden Bosnalı Müslümanlar Adil Zulfikarpašić liderliğinde Boşnak ulusal kimliğini tercih ediyordu (s. 61). Bougarel ayrıca bu dönemde Avusturya’da ikamet eden Smail Balić’in kendi yayınladığı *Der gerade Weg* (Doğru Yol) ve *Islam und der Westen* (İslam ve Batı) gazetelerinde Avrupa İslam’ı fikrini geliştirip savunduğundan bahseder (s. 62).

¹⁸⁸ Bougarel, 2012 yılı tahminlerine göre Boşnak diasporasının 1.200.000 civarında olduğunu belirtse de (2019, s. 62), yalnızca ülkemizdeki Boşnak kökenli vatandaşlarımızın bu rakamın çok üstünde olduğunu dair tespitler mevcuttur.

1990'lardaki Boşnaklara yönelik saldırılar sırasında Boşnak diasporasının örgütlü ve siyasi bir biçimde harekete geçmesi için BHİB ve Mustafa Cerić'in çabaları muazzamdı. Balkanlar'da, Türkiye'de, Batı Avrupa'da ve ABD, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerdeki Boşnak diasporası diğer Müslüman halkların sivil toplum ve insani yardım kuruluşlarıyla birlikte BH'ten gelen mültecilere ve ülkede kalan sivillere insani destek sağlamak amacıyla seferber edildi. Bu seferberlikte söz konusu ülkelerdeki BHİB'ne bağlı cemaat yapıları en önemli rolü oynadı ve Boşnak diasporasında anavatana daha güçlü bağlarla bağlı bir Boşnak kimliğinin güçlenmesine katkı sağladı.¹⁸⁹

2011 yılında kurulan Boşnak Bilimler ve Sanatlar Akademisi (*Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti-BANU*) ve 2012 yılında kurulan Dünya Boşnaklar Kongresi (*Svjetski bošnjački kongres-SBK*) BHİB ve ilk Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in hem anavatan hem de diasporada Boşnak ulus kimliğinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalarının en önemli aktörleri oldular.

Boşnak akademisyenler Ferid Muhić ve Muhamed Filipović ile birlikte Mustafa Cerić'in kurucusu olduğu SBK'nın¹⁹⁰ Kuruluş Tüzüğü'nün 7. Maddesi Kongre'nin hedeflerini şöyle sıraladı: "Boşnak ulusal kimliğinin bütünlüğünün teyidi ve muhafazası, Boşnak halkının çıkarlarının korunması ve dini, manevi, kültürel ve sosyal mirasının gelişim sürekliliğinin savunulması".¹⁹¹

Bu hedeflere ulaşmak için kullanılacak yöntemler ise şu şekildi belirlendi:

Çağdaş Boşnak kimliğinin desteklenmesi ve geliştirilmesi, anavatanları BH'teki ve diasporadaki Boşnak toplulukları ve örgütleri arasındaki dayanışmanın güçlendirilmesi; itiraza uğradıkları, ihlal edildikleri veya tehdit edildikleri ve azınlık oldukları her yerde Boşnakların ve Boşnak topluluklarının ve örgütlerinin haklarının, statülerinin korunup güvence altına alınması; Boşnakların sosyal, dini ve kültürel yaşamının gelişimi (için çalışmalar) başlatmak,

¹⁸⁹ BHİB'ne bağlı diaspora cemaat yapılanmalarının olduğu ülkeler şöyledir: Batı Avrupa'da Almanya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İtalya, İrlanda, İsveç, İsviçre, Norveç; Avustralya, Kanada ve Kuzey Amerika. BHİB, Almanya'da 80 olmak üzere tüm dünya genelinde 300 cemaat yapılanmasına sahiptir. BHİB'nin Hırvatistan, Slovenya ve Sırbistan'da (Sancak) da cemaat yapılanmaları (Meşihatler) mevcuttur; ancak bu ülkelerdeki Boşnaklar diaspora olarak görülmemektedir. (Bkz. https://hr.wikipedia.org/wiki/Islamska_zajednica_u_Bosni_i_Hercegovini, <https://islamskazajednica.ba/images/stories/Za-download/dzemati-iz-u-dijaspori.pdf>)

¹⁹⁰ Bkz. <https://sbk.ba/en>

¹⁹¹ Bkz. <https://sbk.ba/en/node/256>

Boşnakların eğitimini, Boşnak geleneksel değerlerinin gelişimini ve Boşnakların tüm zengin mirasının sonraki nesillere aktarılmasını temin etmek; Boşnak toplumunun üyeleri ve Kongre'nin amaçlarını kabul eden tüm Boşnakların temsilcilerini, devlet kurumları, uluslararası ve hükümetler arası kuruluşlar ve organlar, sivil toplum kuruluşları, dinler arası gruplar, diğer dinler ve sivil kuruluşlar nezdinde temsil etmek ve eylemde bulunmak; 20. yüzyılda öldürülen ve soykırıma uğrayan binlerce Boşnak'ın anısını canlı tutmak ve hayatta kalan Boşnaklara ve ailelerine destek vermek; Boşnak karşıtlığının her türlü söylemde yayılmasını önlemek amacıyla Boşnak ulusal kimliğinin teyidini teşvik etmek ve dinsel, ırksal veya etnik hoşgörüsüzlüğe, baskıya veya zulme yönelik herhangi bir kışkırtmanın mevcut tehlikeleri konusunda genel olarak kamuoyunu bilinçlendirmek; dinler arası diyalogun teşviki ve desteklenmesini savunmak; cinsiyet eşitliğini desteklemek ve Boşnak toplumunun ve örgütlerinin liderliğine genç Boşnakların dahil edilmesini savunmak; yukarıda belirtilen hedeflere ulaşmak için barış, özgürlük, eşitlik ve adalet ruhu içinde kurumlar, bireyler ve sivil toplum kuruluşlarıyla tecrübe paylaşımı ve işbirliği yapmak.

Kuruluş Tüzüğü'nün Vizyon ve Misyon bölümlerinde BH'in deri rengi, dini ve etnisitesi ne olursa olsun eşit halkların "sivil devleti" olduğu ifade edilerek "*Bosanac*" (Bosnalı), *Bošnjak* (Boşnak) ve *Bosnalı etnosu* anlamındaki *Bošnjanin*'in eş anlamlı adlandırmalar olduğu belirtildi. Kongre'nin misyonu ise şöyle tanımlandı:

Etnik, dini ve grup aidiyeti ne olursa olsun *Bosanske nacije*'nin (Bosna uluslarının) kültür, spor ve benzer faaliyetler alanında güçlendirilmesi; *Bošnjanin*, *Bošnjak* ve *Bosanac*¹⁹² sinonim adların bilimsel olarak açıklanması. *Bosanstvo*'nun¹⁹³ etnik bir isim olarak tanımlanması ve kabul edilmesi için eğitimlerin ve tanıtımların düzenlenmesi; bütün bu faaliyetler *bosanska nacija*¹⁹⁴ ve *bosanski/bošnjački*¹⁹⁵ için perspektif ve umut ışığı olacaktır.

Kurucu Tüzük'ün vizyon, misyon ve hedefler metni bir taraftan "Müslüman" olmanın başat unsur olduğu ayrı bir "Boşnak" ulus kimliğinin varlığından ve bu kimliğin savunulup geliştirilmesinden bahsederek kimliği özelleştirirken diğer taraftan "Bosnalı" olmak ile aynı anlama geldiğini ifade ederek bütün BH'e genellemektedir. Bu cümleler, Boşnak ulus kimliğinin en güçlü bileşeninin İslam olduğunu ifade eden, Boşnak ulus kimliğini BH'e bağlayan, Sırp ve Hırvatlara ait ulus devletler olduğu için BH'in Boşnakların ulus devletleri olması gerektiğini dile getiren eski Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in damgasını taşır. Bir taraftan Sırp ve Hırvatların savaştan sonra bile

¹⁹² *Bošnjanin* (Orta Çağ Bosna Devleti sakinleri-Boşnak), *Bošnjak* (Boşnak), *Bosanac* (Bosnalı).

¹⁹³ *Bosanstvo* (Bosnalılık).

¹⁹⁴ *Bosanska nacija* (Bosna ulusu)

¹⁹⁵ *Bosanski/Bošnjački* (Bosnalılar/Boşnaklar).

durulmayan saldırı ve provokasyonlarına karşı Boşnak milliyetçiliğinin ve ulus kimliğinin güçlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu nedenle “Boşnak” olmak önemlidir. Diğer taraftan “Boşnak” ulus kimliğinin ait olduğu toprakta başka topraklara da ulusal aidiyetleri olan başka ulus kimlikler yaşamaktadır. “Özellikle Boşnaklar, kendilerini Bosna’nın bütünlüğünden ayıramazlar, çünkü onların durumunda milli egemenlik, milli bir kimlik kabulünün doğal bir uzantısı değildir” (Mahmutćehajić, 2004, s. 47). O halde “Bosnalı” olmak önemlidir. Fikret Karčić’in yukarıda anılan “denge arayışı” tanımlamasına uyan bir durumdur bu: Diğer Slav uluslar (Sırp ve Hırvat), BH toprakları, uluslararası toplum, İslami aidiyet ve değerler, modernite ve gelenek arasında bir denge arayışıdır. Boşnaklar ulus kimlikleri konusunda denge arayışlarını devam ettirmektedirler. Ancak bu defa eski Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić ile güçlü bir seküler yönelime sahip olan Nedim Filipović bu arayışlarını aynı platformda birlikte sürdürmektedir. Metnin hassas dengesi bu iki aktör arasındaki hassas dengeyi de yansıtmaktadır.

SBK’nın 10 Ağustos 2023 tarihli “Boşnak ve Bosnalı Ayrımını Reddediyoruz, Boşnak ve Bosnalı Birliğinden Yanayız” başlığını taşıyan bildirisini “Boşnak ve Bosnalı” kimliklerine yönelik hassas yaklaşımın iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Bildiride “Boşnaklık ve Bosnalılık” (*Bošnjaštva ili Bosanac*) arasında tercih yapmaya yönelik BH’te yürütülen medya kampanyaları kınanarak birincisi bir kimliğin inkârı, ikincisi ise devlete ve birliğe saldırı olarak nitelenmektedir. *Bošnjani*, *Bošnjaci*, *Bosanci* kelimelerinin tarih boyunca birbirinin zıddı olarak değil, eş anlamlısı olarak kullanılageldiği ifade edilmekte, *ulus* ve *halk* kavramlarının karıştırıldığına vurgu yapılarak BH’te tek bir ulus olduğu (aksini beyan edenler “azınlıklardır” denmekte) “sivil bir devlet olan BH’te hem Boşnakların (*Bošnjaci*) hem de Bosnalıların (*Bosanci*) var olduğu” belirtilmektedir.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Bkz. <https://sbk.ba/index.php/en/node/291>. (*Ne podjela „ili bošnjak ili bosanac“, već objedinjavanje „i bošnjak i bosanac*). Ayrıca bkz. SBK’nın 9 Temmuz 2023 tarihli etkinliği: “Bošnjak, Bosanac ve Bošnjanın eş anlamlıdır” (*Nazivi Bošnjak, Bosanac i Bošnjanın su sinonimi*) <https://sbk.ba/en/node/289>. 7-14 Nisan 2023 tarihli konferans: Bosančica-Bosna Dili Üzerine Konferans. (*Bosančica - Konferencija o bosanskom jeziku*) <https://sbk.ba/en/node/283>.

“Boşnak halkının ulusal kimliğinin, geleneklerinin, bilimsel, kültürel ve sanatsal başarılarının teyit edilmesi”¹⁹⁷ amacıyla Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in katkısıyla ve 2021 yılında hayatını kaybeden Sırbistan-Sancak Müftüsü Muamer Zukorlić'in girişimiyle 2011 yılında kurulan bir diğer kuruluş “Boşnak Bilimler ve Sanatlar Akademisi” (*Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti-BANU*) “Boşnak” ulus kimliği ile ilgili önemli çalışmalar yürütmektedir. Kuruluş, BH dışındaki (Balkan ülkelerindeki ve diasporadaki) Boşnakları kapsamaması bakımından olduğu kadar dindar ve seküler yönelimli Boşnakların aynı amaç doğrultusunda ortak çalışmalar yürütmesi bakımından da oldukça önemlidir. Başkanlığını Ferid Muhić'in yürüttüğü BANU'nun kurucuları arasında Muhamed Filipović, Nedžad Ibrisić, Šerbo Rastoder, Ejup Ganić, Dževad Jahić, Džemaludin Latić ve Lamija Hadžiosmanović gibi isimler yer almaktadır.

Mustafa Cerić'in SBK ve BANU'da Boşnak ulus kimliğinin güçlendirilmesi ve muhafazasına yönelik çalışmalarının, bölge ülkelerinde yaşamakta olan Boşnakların yanı sıra diasporadaki Boşnakları kapsamaması, “Boşnak” ulus kimliğinin sınırlarına ilişkin Cerić'in vizyonunu göstermesi bakımından önemlidir. Sırbistan ve Karadağ Sancak'larının nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Boşnaklar, özellikle 1990'ların başında Sırp ve Hırvatların milliyetçi ve ulus devletçi projelerinin yıkıcı olmaya başlamasından ve etnik temizliklere girişmesinden itibaren Boşnak ulus inşası projesine özellikle dahil edildi. Mustafa Cerić bu fikrin en güçlü savunucularından biri oldu. Dönemin Sırbistan-Sancak Müftüsü Muamer Zukorlić ile birlikte 29 Aralık 2012'de Saraybosna'da SBK'yı kurduğunda BH'i “tüm Boşnakların anavatani”¹⁹⁸ olarak tanımlaması Boşnak ulus kimliğinin tanımına ve sınırlarına işaret ediyordu. Cerić'in bu kapsayıcı yaklaşımı Sırp, Hırvat ve Avrupalı araştırmacılar¹⁹⁹ tarafından “pan-İslamcı” ve “pan-Boşnak” olarak nitelendirilse de BH, Kosova, Karadağ ve Hırvatistan'daki etnik Sırp'ları aynı zamanda kendi vatandaşı olarak gören Sırbistan ve Hırvatistan dışındaki Hırvatlara aynı şekilde bakan Hırvatistan'ın yaklaşımlarından daha fazlası değildi. Üstelik 1993 yılındaki Kurucu Meclis toplantısında Hırvatistan,

¹⁹⁷ Bkz. BANU'nun açılış toplantısında Mustafa Cerić'in yaptığı konuşma <https://www.bnfondacija.com/bosnjačka-akademija-nauka-i-umjetnosti/>

¹⁹⁸ Bkz. “Osnivačka deklaracija” [“Kuruluş Deklarasyonu”], 29 Aralık 2012, (www.sbk.eu.com).

¹⁹⁹ Bkz. Larise, 2015; Bougarel, 2018.

Slovenya ve Sırbistan'daki (Novi Pazar)²⁰⁰ Boşnakların dini yapılarının BH'teki *Rijaset*'in kurucu parçaları (*Meşihat*) olarak tanımlanmış olması BHİB'ne bu yapılarla parça-bütün ilişkisi hakkı veriyordu.²⁰¹

Sırbistan Hükümeti'nin 2009 ve 2010 yıllarında BHİB'nin Sancak'taki Meşihati'ni Saraybosna'dan koparma çabaları "Boşnak" ulus kimliği ve Boşnakların birliği için en az Mustafa Cerić kadar çaba gösteren Muamer Zukorlić'e takılınca çareyi Niş'te kurup sonradan Belgrad'a taşıdığı paralel bir İslam Birliği yapılanmasında buldu. Sancak Boşnaklarını iki başlı dini yapılanmanın bölücü ve huzursuz edici gerilimine sokan bu adım muhtemelen güçlü Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in Boşnaklar üzerindeki etkisini kırmaya yönelikti.

Benzer girişimler Karadağ'daki nüfus sayımlarında da yaşandı. Karadağ Hükümeti'nin ağırlıklı olarak ülkenin Sancak bölgesinde yaşayan Boşnakları hem Saraybosna'dan hem de Sırbistan-Sancak Boşnaklarından ayırtmak için nüfus sayım formlarındaki kimlik seçeneklerini kullanması BHİB'ni ve Cerić'i harekete geçirdi. Örneğin 2011 nüfus sayım formlarında Boşnakların kafasını bir hayli karıştıracak kadar seçenek yer alıyordu: *Bošnjaci* (Boşnaklar), *Muslimani* (Müslümanlar), *Jugoslaveni* (Yugoslavlar), *Bosanci* (Bosnalılar), *Muslimani-Crnogorci* (Müslümanlar-Karadağlılar), *Muslimani-Bošnjaci* (Müslümanlar-Boşnaklar), *Bošnjaci-Muslimani* (Boşnaklar-Müslümanlar), *Crnogorci-Muslimani* (Karadağlılar-Müslümanlar), *Turci* (Türkler).²⁰² Cerić, Sancak Müftüsü Muamer Zukorlić ile birlikte 2011 nüfus sayımında Karadağ'daki Boşnakların nüfus sayım formlarında ulus kimliklerini *Boşnak*, dinlerini *İslam*, dillerini *Bosna dili/Bosnaca* (nacionalnost: *Bošnjak* (erkek)/ *Bošnjakinja* (bayan); vjera: *İslam*; jezik: *Bosanski*) olarak ilan etmesi için çağrıda bulundu.²⁰³ Bu nüfus sayımında 53.605 kişinin (yüzde

²⁰⁰ Makedonya, Karadağ ve Kosova'daki Boşnakların dini yapıları BHİB'ne dahil değildir. Her birinin kendi özerk yapıları ve Baş Müftüleri vardır. Sırbistan İslam Birliği, Sancak ve Belgrad olmak üzere ikili bir yapıdadır. Sancak'taki doğrudan BHİB'nin meşihatıyken, Belgrad'taki Belgrad Hükümeti'nce kontrol edilmektedir.

²⁰¹ BHİB Anayasası, 2007, Madde 1.

²⁰² Bkz. https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Crnoj_Gori_2011.

²⁰³ Bkz. Mustafa Cerić ve Muamer Zukorlić. 2011. "Poruka Bošnjacima Crne Gore". ["Karadağ Halkına Mesaj"]. YouTube, 27 Mart.

<http://www.youtube.com/watch?v=9AfUnDAZ0wg>

8,65) ulus kimliğini *Bošnjaci* (Boşnaklar)²⁰⁴ olarak deklare etmesi Cerić'in Boşnak ulus kimliği ile ilgili çabalarının bir başarısı olarak okunabilir.

2000'li yıllar genel olarak Mustafa Cerić'in anavatanda ve diasporada "Boşnak" ulus kimliği ve ulus devlet inşasına damgasını vurduğu yıllar oldu. Cerić, BHİB'ne yakın din adamları, SDA'ya yakın siyasetçiler ve dindar ve seküler entelektüellerin yönlendirdiği "Boşnak" kimliğini ve ulus devletini tanımlama ve içselleştirme çabalarını daha geniş bir alana yayarak derinleştirdi.

3.4.2. BHİB'nin Kurumsal Yapı ve Kapasitesini Güçlendirme Çalışmaları

Mustafa Cerić, Reisü'l-ulemâlık görevini sürdürürken BHİB'nin kurumsal yapısında da önemli gelişmelere ve yeni kurum ve kuruluşların oluşturulmasına katkıda bulunarak bu önemli kurumun BH toplumunun kanaat önderi durumuna gelmesinde belirleyici bir rol oynadı. Avrupa'nın en iyi örgütlenmiş, bağımsız, kendi kendini finanse eden²⁰⁵ İslami yönetim yapısını oluşturan bu önemli kurumu ve Boşnak ulus kimliğini güçlendirecek adımlar attı. 1996 ve 2011 yılları arasında BHİB'nin bünyesine beş yeni medrese, iki İslam Fakültesi (Bihać (1997) ve Novi Pazar (2001) katıldı. Bu fakülteler buldukları şehirlerdeki yerel üniversitelere entegre edildi. Vakıf Müdürlüğü, İslam Mimari Merkezi, Boşnak Diaspora Dairesi, Hac Dairesi, İslam Dünyasıyla İlişkiler Dairesi, Müslüman Enformasyon Ajansı, Radyo BIR, Helal-Gıda Enstitüsü, Zekât Ofisi, Ordu Askeri Müftülüğü gibi yapılar ve kurumlar oluşturuldu. Savaş döneminde tahrip edilmiş olan binden fazla yapının restorasyonu veya yeniden inşası tamamlandı. Saraybosna'nın kalbinde açılan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi²⁰⁶ ve kütüphane içerisinde faaliyette bulunan Boşnakların İslam Geleneği Enstitüsü²⁰⁷ Boşnak ulus kimliğinin gelişimi için önemli çalışmalar yürüten kurumlar oldu.²⁰⁸

²⁰⁴ 2011 Karadağ nüfus sayımında 20.537 kişi *Muslimani*, 1.154 kişi *Yugoslaveni*, 427 kişi *Bosanci*, 257 kişi *Muslimani-Crnogorci*, 83 kişi *Muslimani-Bošnjaci*, 181 kişi *Bošnjaci-Muslimani*, 175 kişi *Crnogorci-Muslimani*, 104 kişi *Turci* seçeneklerini işaretledi. https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Crnoj_Gori_2011.

²⁰⁵ BHİB, öz finansmanını vakıflar, üyelik aidatları, zekât, fitre, sadaka, kurban, kâr getiren kuruluşlarının gelirleri, fonlar, hediyeler, vb. ile sağlamaktadır.

²⁰⁶ Bkz. <https://ghb.ba/tr/>

²⁰⁷ Bkz. <https://www.iitb.ba/>

²⁰⁸ BHİB'nin güncel kurumsal yapısı şöyledir: Cemaatler (en az 100 haneden oluşan topluluk), meclisler (genellikle bir belediye veya şehirde en az 7 cemaatten oluşan bir grup), müftülükler (sekizi BH'te,

BHİB, 2004 yılında BH Devlet Parlamentosunca onaylanan “Dini Özgürlük ve Kiliselerin ve Dini Cemaatlerin Hukuki Statüleri Kanunu”²⁰⁹ ve ilgili hukuki düzenlemelerin verdiği faaliyet alanını genişletme ve yeni kurumlar oluşturma fırsatını iyi bir biçimde değerlendirdi. Boşnak kimliğini güçlendirmeye yönelik kurum ve kuruluşların sayısındaki artışın yanı sıra dini bayramların resmi formatta kutlanması, ihtiyaç duyulan kamusal mekanlarda cami ve mescitlerin inşa edilmesi, Ramazan aylarında devlet televizyonlarında ezan yayınlarının yapılması gibi yeni uygulamalar da bu dönemde başlatıldı. Devlete ait ilk ve orta dereceli okullarda, 2008 yılından itibaren ise anaokullarında İslam dini eğitimi verilmeye başlandı. Boşnaklar için önemli olan dini ve ulusal günler için anma ve kutlama etkinlikleri (Şehitler ve Camiler Günü gibi) başlatıldı. 1999 yılından beri BH Ordusu’ndaki Müslüman askerlere yönelik uygulanan vaizlik hizmetleri gözaltı merkezlerinde ve bazı büyük hastanelerdeki mescitlerde de uygulanmaya başlandı. Bu yeni hizmetler ve faaliyetler yeni kurumlar ve kuruluşların kurulmasını gerektirdi, bu da BHİB’nin kurumsal kapasitesinin güçlendirilmesini ve çeşitlendirilmesini getirdi. BHİB’nin kurumsal kapasitesi “çeşitli eğitimsel, sosyal, insani, mali kuruluşları ve hatta Sufi tarikatlarını da kapsayacak şekilde gelişti” (Smajić, 2018, s. 78).²¹⁰

diğerleri Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan-Sancak ve Almanya’da birer adet olmak üzere 12 müftülük bölgesi), Riyaset (BHİB’nin ana yürütme organı), Reisü’l-ulemâ (Riyaset’in Başkanı ve Baş Müftü olarak BHİB’ndeki en yüksek otorite), BHİB Konseyi (*Sabor* veya BHİB Meclisi) ve Anayasa Mahkemesi. Bkz. Fikret Karčić (1999). “Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Herzegovina”, *Islamic Studies*. 38(4), s. 541,542, 544. BHİB’ne ait 1700 cami ve mescit bulunmaktadır. BHİB’nin başlıca eğitim kurumları ise şunlardır: Saraybosna’daki İslami Bilimler Fakültesi (1887/1977), Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (1437), Zenica ve Bihaç’taki İslam Pedagoji fakülteleri, Gazi Hüsrev Bey Medresesi (1537) başta olmak üzere Tuzla, Travnik, Mostar, Visoko ve Cazin’de medreseler. Zagreb (Hırvatistan) ve Yeni Pazar’da (Sırbistan) medreseler. Saraybosna’daki Birinci Boşnak Gimnaziyumu (Prva Bošnjačka Gimnazija) (1995). BHİB’ne bağlı diğer kurumlar: Vakıf Merkezi (1894), Gazi Hüsrev Bey Vakfı (1513), El-Kalem Yayınevi (1974), İslam Mimari Merkezi (1993), Müslüman Enformasyon ve Haber Ajansı-MİNA (1990), Helal Kalite Sertifikasyonu Ajansı (2005) ve BHİB Ulemâ Derneği (1910), Boşnakların İslam Geleneği Enstitüsü (2008). BHİB’nin yayın organları: Resmî gazete *Glasnik*, 1933’ten bu yana neredeyse kesintisiz olarak yayınlanmaktadır. Namaz vakitlerinin yıllık bazda yayımlandığı ve çeşitli makalelerin yer aldığı *Takvim* dergisi (1950’den beri) yayınlanmaktadır. *Preporod* gazetesi 1970’ten beri iki haftada bir, *Novi Muallim* dergisi ise 1910’dan beri kesintilerle yayınlanmaktadır. Ülkedeki Sufi tarikatları BHİB’nin birer parçasıdır. Bkz. Alibašić, A. ve Zubčević, A. (2009). “Islamic education in Bosnia and Herzegovina” E. Aslan (Ed.). *Islamic Education in Europe* içinde. Viyana: Böhlau, s. 43-57.)

²⁰⁹ Bkz. Law on the Freedom of Religion and the Legal Status of Churches and Religious Communities, January 28, 2004 (Official Gazette of Bosnia and Herzegovina, no. 5/2004).

²¹⁰ 2004 Kanunu çerçevesinde BHİB’ne bağlı medreselerin müfredatları devlet liselerinin müfredatlarıyla uyumlu hale getirildi ve BHF’deki kantonlar medreselerdeki öğretmenlerin maaşlarının %33’ünü karşılamayı kabul ettiler. BHİB’ne bağlı İslam Bilimleri Fakültelerine devlet üniversitesi statüsü verildi. Bkz. Smajić, 2018, s. 79. BH’teki ilahiyat yüksek öğrenimi için bkz. Alibašić, A. (2010).

İlk Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in BHİB'nin kurumsal yapısını ve kapasitesini güçlendirmeye yönelik yukarıda anılan çalışmaları, BHİB'nin hem devlet hem de diğer ulusal veya uluslararası aktörlerle müzakerelerinde güçlü bir konuma sahip olmasına imkân sağlamaktadır. Öz finansman kaynaklarına sahip olması ise onu dış etkilere karşı dirençli bir hale getirmektedir. Bu yapının Sufi tarikatlar başta olmak üzere ülkedeki tüm İslami dini yapılanmaları kendi bünyesinde toplaması ise dini yaklaşımlar arasında yakınlaştırıcı bir işleve sahiptir.

3.4.3. Soykırım Vurgusu

Bosna Savaşı'nda Boşnakların imhasını amaçlayan Sırp soykırım hareketinin doruk noktası Temmuz 1995'teki BM'nin "Güvenli Bölge"lerinden biri olan Srebrenica'da²¹¹ yapılan soykırımdı. 8372 Boşnak birkaç gün içinde katledildi.²¹² Savaş ve Srebrenica'daki büyük soykırım Bosnalı Müslümanlarda Boşnak milliyetçiliği ile birleşen dini bir canlanmaya neden olarak hem dini hem de ulusal kimlikleri konusunda yeni bir bilinç oluşturdu. Savaşı başlatan Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin aksine Boşnak milliyetçiliği ve ulus bilinci savaş ve soykırımlar ve onların anılarıyla tahkim edilerek güçlendi.²¹³

BHİB ve eski Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić, Srebrenica Soykırımı başta olmak üzere BH'te işlenen savaş suçlarının tüm dünyada görünür hale gelmesi için büyük çaba harcadılar. Soykırım suçlularının cezalandırılarak Srebrenica Soykırımı'nın Lahey Adalet Divanı'nca "soykırım" olarak tanınması için ülkenin siyasi ve entelektüel çevreleriyle ortak çalışmalar yürüttü.²¹⁴ Srebrenica Soykırımı kurbanlarının

"Islamic Higher Education in Balkans: A Survey". J. S. Nielsen (Ed.), *Yearbook of Muslims in Europe* içinde, c.2, s. 620–625. Leiden: Brill.

²¹¹ Bosna Savaşı sırasında işlenen tek soykırım Srebrenica Soykırımı değildi. Vişegrad, Foča, Rogatica, Vlasenica, Bratunac, Milići ve Zvornik gibi Podrinje Bölgesi kentlerinin hemen hepsinde Sırplar, Hersek Bölgesi'nin bazı yerleşim yerlerinde ise Hırvatlar tarafından Boşnaklara yönelik soykırımlar gerçekleştirildi. Ancak bu soykırımların en büyüğü Srebrenica'ydı.

²¹² Srebrenica Soykırımı'nda yalnızca erkekler öldürülmedi. Srebrenica Memorijalni Centar raporlarına göre en küçüğü 8 yaşında bir kız çocuğu olan 57 kadın soykırım kurbanları arasındaydı. Bkz. <https://srebrenicamemorial.org/en/investigations/publications/6>

²¹³ İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen sırasıyla "Jesenovac" soykırımı ve "Bleiburg" katliamı sırasıyla Sırp ve Hırvatların seçilmiş travmaları olarak ulus kimliklerini inşa ve tahkim etmelerine yardımcı oldu.

²¹⁴ Savaş sırasında sahada yazılan uluslararası raporlar açıkça bir soykırımın işlenmekte olduğunu söylese de Lahey'in bu kararına kadar Batı dünyası yeni icat edilen "etnik temizlik" postmodern örtmecisini kullanmayı tercih etti. Bu örtmece Bosna Savaşı'nın dünya literatürüne kazandırdığı bir kavram oldu. Ocak 2009'da Avrupa Parlamentosu'nun Srebrenica Soykırımı Kararı'nı kabul edip 11

kalıntılarının defnedildiği Potočari köyündeki anıt mezarlık ve anma merkezi²¹⁵ inşası ve merkezin güvenliğinin sağlanması, 11 Temmuz tarihinin “Srebrenica Soykırımı Anma Günü” olarak ilan edilmesinde büyük katkıları oldu.

Uluslararası toplumun Boşnaklara yönelik soykırımları engelleme konusundaki başarısızlığına ve ülkeyi kilitleyen kusurlu anayasayı dayatmalarına sık sık vurgu yapan Cerić, güçlü bir devlet inşa etmeleri konusunda Boşnakların yanında durma yükümlülüklerinin olduğunu değişik mecralarda dile getirdi. AB’nin BH’te yaşayan halklara “aranızda anlaşın” demeye hakkı olmadığını, çünkü DBA tarafından kurulan sistemin bunu imkânsız hale getirdiğini, dolayısıyla Boşnakların bir daha soykırım yaşamaması için AB’nin veya ABD’nin hakemlik etmesi gerektiğini ifade etti (International Crisis Group, 2013, s. 3).²¹⁶ Cerić’in ve BHİB’nin, savaş döneminde Sırp ve Hırvatların Boşnaklara uygulamış olduğu soykırımlar ve savaş suçları üzerindeki güçlü vurgusu, bir taraftan suçluların cezalandırılarak adaletin tesis edilmesi, uluslararası arenada yaratacağı etki ile Boşnakların bir daha soykırım yaşamalarının önüne geçilmesinin teminini amaçlarken, diğer taraftan Boşnak ulus kimliğinin güçlenmesinin bir katalizörü olarak görülmektedir.

2009 yılında *Saff* dergisine verdiği röportajda Cerić soykırım ve Boşnak ulus kimliği ile ilgili şunları dile getirdi:

...vatanımıza ve milletimize yönelik saldırıların zorlu bir dönemini atlattığımız, soykırımı hatırlayan bir nesiliz. Bu zor zamanlardan edindiğimiz bu deneyim bize, Müslüman Boşnaklar olarak Balkanlar’daki kaderimizin, kendimizi anlamamız ve gelecekte özgürlüğümüz ve güvenliğimiz ve soykırımın bir daha tekrarlanmaması için sorumluluk almamız gerektiğini herkese söyleme hakkını veriyor... Avrupa’ya vermemiz gereken mesaj şu; BH topraklarında kimseye soykırım yapılmasına, Boşnaklara karşı (soykırımın) tekrarlanmasına izin vermeyecek bir devletimiz olduğunu bilmelerini istiyoruz. Sadece BH’te değil aynı zamanda Kosova, Sancak, Karadağ, Hırvatistan ve Slovenya’da da unsurları bulunan ulusal kimliğimiz

Temmuz’u tüm Avrupa’da Srebrenica Soykırımı’nı anma günü olarak tanımasıyla bu örtmece terk edildi.

²¹⁵ Tam adı *1995 Soykırımı Kurbanları İçin Srebrenica-Potočari Anıtı ve Mezarlığı* olan Srebrenica Anıtı ve Anma Merkezi Bosna-Hersek Yüksek Temsilciliği kararı ile 2000 yılında kuruldu.

²¹⁶ DBA’nın uluslararası toplumun temsilcisi olarak görevlendirdiği Yüksek Temsilcilik makamının son zamanlardaki etkisiz, çoğu zaman yanlı uygulamaları Boşnaklarda hayal kırıklığı ve öfkeye neden oldu.

için mücadeleye hazır olduğumuza dair Avrupa'ya bir mesaj göndermek istiyoruz. Yani burada, BH'te Bosna devlet kimliğini ima eden Boşnak ulusal kimliğinden bahsediyorum.²¹⁷

Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in Boşnaklara uygulanan etnik temizlik, soykırım ve BH'e yönelik Sırp ve Hırvat düşmanlıkları konularındaki vurgularında dikkat çeken noktalardan biri Yahudi soykırımı olan "Holokost"a yaptığı sık göndermeler ve Bosna karşıtlığını "Antisemitizm" ile eşitlemesiydi. 7 Ocak 2017 tarihinde facebook sayfasındaki paylaşımında şunları söyledi: "...Samilerin, Yahudi karşıtlığının her sesine karşı uyanık ve duyarlı olması gibi, Boşnaklar da Boşnak karşıtlığının her belirtisine karşı uyanık ve duyarlı olmalıdır" (Cerić, 2021, s. 174).

Anti-Bosnatizm nedir? (*Antibosnitizam-šta je to?*) başlıklı aynı paylaşımında şöyle devam etti Cerić (Cerić, s. 174):

...Bosna'daki her dinden ve dünya görüşünden Bosnalıların anlaması gereken şey şudur; tıpkı Samilerin antisemitizme, yani faşizme karşı savaştığı gibi, onların da anti-Bosnatizme karşı savaşmaları gerektiğidir. Çünkü Bosna karşıtlığı, Yahudi karşıtlığı gibidir, faşizm gibidir. Bir ırka, millete, kültüre karşı, sadece bir halkın kendi toprağına sahip olma hakkına, kendi ismine, milletine, diline, kültürüne, kendi ülkesine, özgürlüğüne, malına ve şerefine karşı nefret ve düşmanlıktır.

Paylaşımının sonunda Mustafa Cerić, Wilhelm Marr tarafından 1870 yılında icat edilen "Anti-Semitizm" terimine benzer bir terim olarak "Anti-Bosnitizam" (Bosna karşıtlığı) teriminin icat edilmesini önerdi (Cerić, s. 176).

²¹⁷ Bkz.

https://islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7349%25253Aintervju-reisu-l-uleme-za-magazin-saff&catid=255%25253Aintervjui-kat&Itemid=301

Çok sayıdaki adli kanıtlara ve uluslararası ceza mahkemelerinin kararlarına rağmen²¹⁸ BH'in Sırp entitesi olan SC'nin, ABD'li dilbilimci Noam Chomsky²¹⁹ ve 2019 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan Peter Handke²²⁰ gibi uluslararası kişiliklerin iş birliği ile Srebrenica'da soykırım yapıldığını inkâr etmesi (Green, 2020) Boşnaklar tarafından ulusal kimliklerine bir saldırı olarak algılandı. Mustafa Cerić 30 Ocak 2019 tarihinde facebook sayfasında “Tüm Boşnaklara/Bosnalılara acil çağrı” (*Urgentan apel svim Bošnjacima/Bosancima*) başlığıyla şunları dile getirdi (Cerić, s. 361-362):

...Dünyada, Boşnaklara/Bosnalılara yapılan soykırımı ilişkin Boşnak gerçeğinin yerini, soykırımın olmadığı yönündeki Sırp yalanı alıyor. Bu bizi şaşırtmamalı; çünkü tıpkı Boşnakların/Bosnalıların soykırım inkârıyla karşı karşıya olması gibi Yahudi toplumu da Holokost'un inkârı sorunuyla karşı karşıya. Çünkü soykırımın inkârı, soykırımın son aşamasıdır. Ancak aradaki fark, dünya Yahudilerinin Holokost inkârının tehlikesini zamanla fark etmeleri ve buna bağlı olarak buna karşı mücadelede daha iyi organize olmalarıdır...

Boşnakları soykırımın faillerinin peşinin bırakmamaları konusunda uyarın Cerić, 23 Kasım 2017 tarihindeki “Boşnakların kimseye özür borcu yok!” (*Bošnjaci nemaju pravo da se bilo kome izvinjavaju!*) başlıklı paylaşımında şunları yazdı (Cerić, s. 243):

²¹⁸ Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTY), Bosna Savaşı sırasında işlenen toplu katliamları ve ciddi uluslararası hukuk ihlallerini yargılamak için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından 1993 yılında kuruldu. Mahkeme, kuruluşundan kısa bir süre sonra, Sırp Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Radovan Karadžić'i ve SC Ordusu Komutanı Ratko Mladić'i Srebrenica'daki soykırımdan suçlu buldu. Karadžić 13, Mladić ise 16 yıl Sırbistan ve SC'de saklandıktan sonra tutuklandı. Temyiz Mahkemesi, Karadžić'i Srebrenica soykırımından suçlu buldu ve ömür boyu hapis cezasına çarptırdı (20 Mart 2019). Mladić de ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı ve halihazırda temyiz kararını beklemektedir (22 Kasım 2017).” “Srebrenica'da işlenen suçlardan on iki yıl sonra, Bosna-Hersek'in o zamanki Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ne karşı Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'nda (ICJ) açmış olduğu dava kapsamında Mahkeme, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti desteği ile “Bosnalı Sırpların Srebrenica'da soykırım planlayıp icra ettiği” kararına vardı” (Green, 2020).

²¹⁹ Noam Chomsky, Boşnak tutukluların işkenceye ve tecavüze maruz kaldığı ve katledildiği Sırp toplama kamplarını sadece sıradan “mülteci kampları” olarak tanımladı. Edward Herman ve David Peterson tarafından yazılan ve Bosnalı Sırpların sadece askerlik çağındaki Boşnakları öldürdüklerini iddia eden *Soykırım Siyaseti* isimli kitaba da önsöz yazdı (Green, s. 30).

²²⁰ Avusturya'lı yazar Peter Handke, 1990'larda eski Yugoslavya coğrafyasını ateşe veren ve yüzbinlerce masum insanın ölmesine ve soykırımı uğramasına neden olan Sırbistan Cumhurbaşkanı Slobodan Milošević'in yakın dostuydu. Milošević, Sırp davasına yaptığı katkılardan dolayı Peter Handke'yi *Sırp Şövalyelik Nişanı* ve söz konusu dönemde sadece Sırbistan ve Karadağ vatandaşlarına tanınan bir ayrıcalık olan gizli Yugoslav pasaportu ile ödüllendirmişti. Bir savaş suçlusunu olarak yargılandığı Lahey'deki mahkemede savunmasında Peter Handke'nin tanıklığını isteyen Milošević 2006 yılında Lahey hapisane hücrelerinde kalp krizinden dolayı öldüğünde Peter Handke cenazesinde ona methiyeler dizmişti (Green, s. 30).

...Tam tersine hakikat, adalet, barış ve uzlaşma talebinden asla vazgeçmemek gibi insanlık adına bir yükümlülüğümüz var. İnsan ırkının onuru ve özgürlüğü adına, nerede ve kim olursa olsun her savaş suçlusunu bulana kadar takip etme yükümlülüğümüz var...Yahudiler 70 yıl sonra bile Holokost nedeniyle savaş suçlularını kovalamaktan yorulmadıysa, biz de 100 yıl sürse bile soykırım nedeniyle savaş suçlularını kovalamaktan yorulmamalıyız.

27 Kasım 2014 tarihli Yargıç Meron'a Soru (*Pitanje za sudiju Merona*) başlıklı Facebook paylaşımında Lahey'deki ICTY Mahkemesi'nin çalışmalarındaki yavaşlık ve "tuhaf" kararlarla ilgili kaygılarını dile getirerek Yargıç Theodor Meron'a şu çağrıda bulundu:²²¹

...Saygıdeğer Bay Meron, yıllarca mahkemeye alay ettikten sonra tahliye edilen Vojislav Šešelj kararı gibi kararlar konusunda insanların endişeli olduğunu lütfen anlayın... Bu bölgenin en büyük iki suçlusu Radovan Karadžić ve Ratko Mladić davalarında Momčilo Perišić ve Vojislav Šešelj'de yapılan hatalar tekrarlanmasın.

Cerić, Boşnakların bir daha Sırp soykırımına maruz kalmaması için bir Sırboloji Enstitüsü kurulmasını önerdi. 26 Ocak 2017 tarihli Facebook paylaşımında "Sırpların dini, kültürü ve siyasetiyle ilgili her şeyin inceleneceği, Sırp aklının tahayyüllerine ilişkin zamanında ve doğru şekilde bilgi sahibi olabilmek" için böyle bir enstitüye ihtiyaç olduğunu ilan ederek enstitüye "Boşnakların Tarihi" kitabının yazarı Mustafa Imamović'in başkanlık etmesini teklif etti (Cerić, s. 181).²²²

Cerić'in kurucusu ve aktif üyesi olduğu SBK ve BANU gibi sivil kuruluşlar da yukarıda zikredildiği gibi "soykırımla mücadele"yi öncelikli hedeflerinden birisi olarak koymaktadır.

Mustafa Cerić ve BHİB bir taraftan soykırımın uluslararası tanınırlığını ve Boşnak ulus kimliğinin güçlenmesini temin için soykırım vurgusu yaparken diğer taraftan ülkedeki ulusal gruplar arasında barışın tesisi için azami çabayı göstermekte, güçlü bir Boşnak ulus kimliği ile bütün ve entegre bir BH arasındaki hassas dengeyi korumaya çalışmaktadır. Savaş döneminde Boşnakların hayatta kalması için gösterilen gayret savaş bittikten sonra ülkede barışın inşa edilmesi için de azami biçimde

²²¹ Bkz. <https://www.cdv.ba/tekstovi/pdf-izdanja-centra-za-dijalog-vesatijja/novo-izdanje-centra-za-dijalog-vesatijja-u-pdf-u-ja-sam-govorilo-knjiga-1/>, s. 28.

²²² Mustafa Cerić'in Boşnak ulusal kimlik bilincinin güçlendirilmesine yönelik Ağustos 2017'de önerdiği bir başka ulusal kuruluş olan Alija Izetbegović Vakfı (*Fondacija Alija Izetbegović*) 2020 yılında kuruldu. Bkz. <https://www.alijazetbegovic.org/tr/anasayfa/>

gösterildi. Savaşı durduran DBA'nın tüm mültecilerin savaş öncesi evlerine güvenli bir şekilde dönmesi konusunu düzenleyen 7. Eki²²³ çerçevesinde, savaş döneminde soykırımların yapıldığı ve Boşnak sakinlerin yerlerinden edildiği Zvornik, Višegrad, Bratunac, Vlasenica, Milići, Srebrenica, Foča²²⁴ gibi Doğu Bosna kasabalarına bütün risklerine rağmen ilk geri dönenler BHİB'nin soykırımdan kurtulabilen çalışanları oldu. Cerić'in talimatlarıyla bir taraftan savaşta yıkılmış veya hasar görmüş olan yapılar onarılır veya yeniden yapılırken diğer taraftan Boşnak ulus kimliğinin içselleştirilmesini kolaylaştıracak faaliyetler düzenlendi. BHİB çalışanlarının bölgelerin Sırp sakinlerinin uyguladığı tüm yıldırma ve tacizlere rağmen geri dönüşü, yerlerinden edilen Müslüman mültecilerin geri dönüş süreçleri üzerinde ciddi bir psikolojik etki yarattı ve dönüşleri hızlandırdı.

BHİB yalnızca yerlerinden edilmiş olan Boşnakların evlerine dönmesiyle ilgilenmedi. Sırp Ortodoks Kilisesi uzatılan eli tutmasa da barış inşa sürecine katkı sağlamak amacıyla BHİB'nin ve Reisü'l-ulemâ'nın ciddi girişimleri oldu. Savaş sonrası dönemde barışın inşası, uzlaşma ve diğer dini topluluklarla iş birliğine yönelik 2009 yılında oluşturulan "Diyalog Platformu"nun en aktif katılımcılarından biri Mustafa Cerić ve BHİB oldu. Devlet kurumlarının ve uluslararası kuruluşların ilgilenmediği ve var olmadığı Podrinje bölgesi Boşnakları için BHİB bir var oluş güvencesini ifade etmektedir (Preljević, 2017, s. 221).

3.4.4. Siyaset

Mustafa Cerić görev süresi boyunca yalnızca BHİB'nin kurumsallaşması veya Boşnak ulus kimliğinin ve kültürünün gelişimi için çalışmalar yürütmedi, güçlü kişiliği ve siyasete eğilimiyle BH'in siyasi arenasında ve ulusal meselelerinde de belirleyici olmaya çalıştı. Alija Izetbegović'in SDA'sının kurucularından biri olarak 1990'larda bu partiyle iş birliği içerisinde ülkenin siyasetinin yön vericilerinden birisi oldu.²²⁵

²²³ Bkz. <https://www.ohr.int/dayton-peace-agreement/annex-7-2/>

²²⁴ Doğu Bosna'da Drina Nehri çevresindeki Podrinje bölgesindeki şehir ve kasabalar. Savaştan önce Drina nehri kıyısındaki on beş büyük kasabanın tamamında nüfusun çoğunluğunu Boşnaklar oluşturuyordu. Savaşta bu bölge Sırp olmayan nüfustan arındırılmak için soykırımların ve etnik temizliğin en çok yapıldığı bölge oldu ve halihazırda bölgedeki Boşnak nüfus %10 civarındadır.

Bkz. https://srebrenicamemorial.org/assets/photos/editor/Srebrenica_Genocide_Denial_Report.pdf

²²⁵ Mart 1990'da SDA'nın kuruluşunun ilan edildiği basın bildirisinin imzacılarından biriydi. Bkz. www.muzejalijaizetbegovic.ba.

SDA, kuruluşunda ve savaş döneminde Bosnalı Müslümanları organize etmek için BHİB'nin iletişim ağından ve yereldeki köklerinin verdiği siyasi ağırlığından etkin bir biçimde yararlandı. SDA'nın BHİB, özellikle Cerić ile zaman zaman yaşadığı görüş ayrılıklarına rağmen Cerić'in Boşnak ulus kimliğinin güçlenmesine yönelik çabaları siyaset çevrelerinde taktirle karşılandı. Cumhurbaşkanı Izetbegović, Cerić'in BHİB'ne ve Boşnak kimliğine yaptığı katkılara dair şunları söyledi:²²⁶

Cerić'in birçok kararına ve söylemine katılmasam da Boşnakların bilinçlenmesi konusundaki katkılarını taktir ediyorum. Boşnaklar katledilirken BHİB'ni sıfırdan kurdu ve kendilerini bir ulus olarak görmelerine yardımcı oldu.

BHİB'nin SDA ile ilişkileri, 2001 yılında partinin başına BHİB ile yakın ilişkileri olmayan Sulejman Tihić'in seçilmesiyle eski sıcaklığını yitirdi. Sonraki genel seçimlerde BHİB, SDA'dan farklı Boşnak adayları ve siyasi partileri destekledi.²²⁷ Zamanla BHİB ve Cerić, özellikle bir sonraki Reisü'l-ulemâ Husein Kavazović ülkenin aktif siyasetiyle yakından ilgilenmeyi bıraktı ve ulusal ve dini kimliğin güçlendirilmesine yönelik faaliyetlere odaklandı. Ancak Ortodoks ve Katolik dini ve siyasi çevrelerin ülkenin aktif siyasetine doğrudan katılımı ve Boşnak ve Müslüman karşıtı söylemleri BHİB'nin ulusal sorunlar ve kimlik konusuna ilgisiz kalmasına fırsat vermeyecek denli rahatsız edici boyutlara varmaktadır. BHİB ister istemez başta Boşnak kimliği olmak üzere Bosnalı Müslümanların ulusal meselelerine müdahil olmak zorunda kalmaktadır. Batı'nın diğer dinlerin milliyetçi eylem ve söylemlerine gösterdiği hoşgörü ve desteği Boşnaklardan ve BHİB'nden esirgemesi bu çevreleri haklı olarak kızdırmaktadır. Ancak Boşnak ulus kimliğinin kimyasına yerleşmiş olan denge arayışı, provokatif söylemleri karşılamanın tonunu ayarlama çabasını getirmektedir. Sırp ve Hırvat milliyetçilerin herhangi bir bedel ödemek zorunda kalmadan sarf ettikleri saldırgan söylemlere karşı sessiz kalmanın da aynı tonda cevap vermenin de ağır karşılıkları olabilmektedir.

²²⁶ Bkz. Sead Numanović, Dnevni Avaz, Saraybosna, 30 Ağustos 2012. Bkz. <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/bosnias-dangerous-tango-islam-and-nationalism.pdf>

²²⁷ BHİB'nin oyları farklı siyasi partiler arasında bölünmüş olsa da Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in başını çektiği bir grup 2002 ve 2006 genel seçimlerinde, 1997 yılında SDA'dan ayrılarak kendi partisini (BH Partisi-*Stranka za BiH- SBiH*) kuran Haris Silajdžić'i destekledi. 2010 genel seçimlerinde ise iş adamı ve medya patronu Fahrudin Radončić'in partisini olan Daha İyi Bir Gelecek İçin Birlik'e (*Savez za bolju budućnost-SBB*) açık destek verdi. Bkz. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/o-radoncicu-dzaferovicu-reisu-duski-juriscic/101210052>

DBA'nın BH'in idari ve siyasi yapısını adeta paralize eden sistemi ve siyasetin genel doğası Boşnak siyasetçileri yerel düzeyde çözümlenmesi imkânsız sorunlara karşı ilgisiz duruma getirince Boşnak halk, siyaset kurumuna ve kendi siyasetlerine güvenlerini yitirdi. Zamanla, savaş döneminde olduğu gibi ulusal güvenliklerini ve kimliklerini koruyacak ve ulusal meselelerle ilgilenecek tek ulusal kurum olarak BHİB'ni görmeye başladı. Halkın kendi siyasi temsilcilerine ulaşmasının artık mümkün olmadığı bir ortamda Mustafa Cerić'in "Boşnakları temsil eden" tek kişi olarak kendisini ve tek ulusal kurum olarak BHİB'ni görmesi doğaldı.²²⁸ Ancak Cerić, Boşnakların ulusal meselelerini unutarak yalnızca kendine odaklanan siyaset kurumlarına halkın güvenini yitirmiş olmasından ve ulusal meselenin yalnızca BHİB'nce temsilinden mutlu değildi. Şunları söyledi:

İslam Birliği'nin Boşnaklar arasında sağlıklı kalan çok az kurumdan biri olması durumundan memnun değilim. Eğer gerçekten böyleyse, bunun iyi bir şey olmadığını düşünüyorum. Boşnak perspektifinin ne olduğunu belirlemesi gereken tek kurum İslam Birliği değil, bunu yapması gereken başka kurumlar da var. Tabii ki tüm devlet kurumları da dahil...Ancak son dönemde, özellikle Kosova ziyaretinden sonra aklıma takılanları belirtmek isterim. Geçtiğimiz yüzyılda biz imamlar, hocalar, ulemâ, BH devleti düzeyinde ve uluslararası kuruluşlarda sürekliliği ve meşruiyeti olan, kabul gören birtakım kurumlar inşa etmeyi başardık. Ancak Boşnakların bir asırdan fazla süredir kalıcı nitelikte herhangi bir ulusal kurum kurmayı başaramadığını görüyoruz. Ve oluşturulan kurumlar, kısa bir süre için yaratıldılar ve çalıştılar, çalışmaları durduruldu, sonra yeniden canlandılar, dolayısıyla Boşnakların ulusal kurumlarının hafızasının sürekliliği yok.²²⁹

Mustafa Cerić, kurucuları arasında olduğu SDA Partisi'nin Alija İzetbegović'ten sonra iyi yönetilmediğini düşünerek 2014 yılı genel seçimlerinde BH Üçlü Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin Boşnak üyeliği için adaylığını koydu; ancak seçilemedi.²³⁰ 22 Ağustos 2017 tarihli facebook paylaşımında SDA'ya kızgın olduğu

²²⁸ Bkz. International Crisis Group interviews, representatives of Bosnian Croats, Serbs, civic-oriented Bosnians, Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Mayıs-Aralık 2012. (<https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/bosnia-s-future.pdf>). Ayrıca bkz. "Boşnjačko pitanje na Balkanu je nacionalno, a ne vjersko" ["Balkanlarda'ki Boşnak sorunu dini değil, ulusal bir sorun, Cerić röportajı"], Saff, 19 Eylül 2009. (https://islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7349%25253Aintervju-reisu-l-uleme-za-magazin-saff&catid=255%25253Aintervjui-kat&Itemid=301)

²²⁹ <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/bosnia-s-future.pdf>

²³⁰ DBA'nın BH'e getirdiği idari sisteme gereğince her kurucu halk (Boşnak, Sırp, Hırvat) devlet düzeyinde kendi cumhurbaşkanı ile temsil edilmektedir. BH'in Boşnak, Sırp ve Hırvat etnik gruplardan

ve bu nedenle 2014 yılında adaylığını koyduğunu ifade ederek şunları söyledi: “...Çok saygın olan bazı Boşnaklar bu yüzden bana çok kızdılar. Ancak bu şekilde SDA’daki Boşnak liderlerin yürüttüğü siyasetten memnun olmadığımı göstermek istedim; çünkü bunun çok daha iyi yapılabileceğini düşünüyordum” (Cerić, 2021, s. 199).

4 Eylül 2016 tarihli paylaşımında Boşnakların güçlü ve cesur liderlere olan ihtiyacına değinerek şunları yazdı (s. 171):

...Mevcut Boşnak liderler bizi endişelendiriyor. Siyasi seçim mekanizmasının, devlet yönetiminin genel kalitesinin, karar alma politikasının ve uygulama politikasının bir an önce ve uzun vadeli olarak iyileştirilmesi gerekiyor. “Büyük insanlardan” çok daha önemli olan, yetkin ve kendini adanmış liderlerin, halklarının iyiliği için çalışmalarını mümkün kılan güçlü konumlara ulaşma ve bu konuları koruma irade ve yetenekleridir. İki tip insanın işe yaramaz olduğunun söylenmesi sebepsiz değildir: Emir vermeyi bilmeyenler ve takip etmeyi bilmeyenler.

Mustafa Cerić, dini inancın ve din adamlarının, siyasetin de dahil olduğu kamusal alanın dışında kalarak özel alana çekilmesi konusunda Avrupalılar gibi düşünmüyordu. 30 Ağustos 2019 tarihinde İtalyan gazetesi *Il Sole 24 Ore*’ye verdiği röportajda bu düşüncelerini şöyle dile getirdi:

...Tanrı’ya inanmayan birinin bile bir şeye inanması gerekir. Öyleyse neden bazı inançlar kendilerini kamusal alanda ifade etme hakkına sahipken diğerleri değil?... Caminizi, kilisenizi, evinize götürebilir misiniz? Kiliseleri ve camileri kamusal alanlardan kaldırabilir misiniz? Bu, sekülerleşmenin paradokslarından biridir: Tanrı’ya inananları, biri evde, diğeri dışarıda sergilenecek ikili bir kişilikle yaşamaya zorlar. Elbette bu benim için bir meydan okumadır: Konuşmalarım ve vaazlarım hem camide hem de kamusal alanda kabul edilebilir olmalıdır. Açık konuşayım: Siyaset, yalnızca politikacılara bırakılmayacak kadar önemlidir; teoloji, yalnızca ilahiyatçılara bırakılmayacak kadar değerlidir; barış ve savaş meselesi yalnızca generallere bırakılmayacak kadar tehlikelidir.²³¹

Cerić, dinin ve din adamlarının kamusal hayatta ve siyasetteki rolüne dair Avrupalılara bu yönde beyanatlar verirken, 6 Şubat 2018 tarihinde yazdığı “Boşnaklar/Bosnalılar, Sultan Brüksel’de” (*Bošnjaci/Bosanci, sultan je u Briselu*) başlıklı Facebook paylaşımında Boşnak siyasetçileri “cami mihrabını imam ve

üç cumhurbaşkanı vardır ve 8 aylık rotasyonlarla BH Üçlü Cumhurbaşkanlığı Konseyi’ne başkanlık etmektedirler.

²³¹ Bkz. <https://www.oasiscenter.eu/en/mustafa-ceric>

hatiplere bırakmaları” konusunda uyarıyordu. SDA Milletvekillerinden Šemsudin Mehmedović’in (2024’te SDA’dan ayrılarak “Naprijed” isminde yeni bir parti kurdu) Brüksel’deki siyasilerle görüşüp BH’in siyasi ve kültürel meselelerini konuşmak yerine Boşnak diasporasıyla vakit geçirip dini sohbetler yapmasını eleştirdi ve şunları söyledi: “Bosna’da bir “hilafet” kurulmadığı, dünyanın her yerinde olduğu gibi Bosna’da da tek aday, tek oy ilkesine dayalı hukuk devletinin kurulduğu Brüksel’deki sultanımız için açıktır.” (Cerić, s. 253).

Aynı paylaşımda Boşnak/Bosnalı siyasetçileri Davos’ta aktif olarak yer almaya davet etti:

... Her yıl Ocak ayının sonu ve Şubat ayının başında Davos’ta dünyanın siyasi, ekonomik, entelektüel ve manevi seçkinleri bir sonraki yıl için küresel bir plan yapmak üzere bir araya geliyor. Beş gün boyunca o küresel elitin çemberinde olmak sadece bir ayrıcalık değil, aynı zamanda ülkenizin, milletinizin o küresel beynin ve küresel makinenin ayrılmaz bir parçası olması için en iyi fırsattır. Ve eğer o küresel beyinde ve o küresel makinede değilseniz, DIŞARIDASINIZ.²³² Sen kimsenin aklında değilsin. Kimse için önemli değilsin. Bunu biliyorum, çünkü art arda yedi yıl boyunca Davos’ta entelektüel ve ruhani elitlerin arasında aktif olarak yer aldım. Bunu biliyorum, çünkü Davoslu tanıdıklarım sayesinde, 2009 yılında Avrupa Parlamentosu’nda Srebrenica’daki soykırımı ilişkin kararın kabul edilmesi de dahil olmak üzere, küresel düzeyde pek çok şey Bosna için daha kolay çözüldü. (Cerić, s. 253).

Gene aynı paylaşımında BH’teki Doğulu/Batılı tartışmalarına dair BH’li siyasetçileri şöyle uyardı:

Bizim namazda kıblemiz Doğu’ya dönüktü ve öyle olmaya da devam ediyor; ancak kişisel özgürlük, devlet bağımsızlığı ve egemenliği konusundaki siyasi mücadelemiz Batı’ya yöneliktir. Çünkü sultanımız şu anda Brüksel’dedir. Mesaj açık: Siyasiler, özellikle de milletvekilleri, mihrabı imamlara ve hatiplere bıraksın. Vatandaşların size verdiği görevinizi yapın. Yani, Brüksel’deki meslektaşlarınızla iletişim kurun, ülkeniz ve milletiniz için lobi yapın, karşılığında para aldığınız işinizi yapın, Dragan Čović ve Milorad Dodik’in Bosna ve Boşnaklarla ilgili oluşturmaya çalıştığı kötü niyetli ve önyargılı algıları kırın. (Cerić, s. 254).

Mustafa Cerić, BH’teki üç kurucu halk olan Boşnak, Hırvat ve Sırpaların siyasetçilerinin hepsine yönelik “Bosnalı olmama” eleştirisinde bulundu. Sırp ve

²³² Büyük harfler Cerić’e aittir.

Hırvat siyasetçileri bir taraftan BH’i yalnızca kendi halkları adına sahiplenmeleri nedeniyle eleştirdi, bir taraftan da yönlerini Belgrad ve Zagreb’e dönmekle ve “Bosna’dan vazgeçmekle” suçladı. Benzer eleştirileri Ankara ile yakın ilişkiler içinde olan Boşnak siyasetçilere de yöneltti. Türkiye’yi “bazen anne, bazen üvey anne olarak tarihsel ve duygusal olarak bağlı olduğumuz önemli ve güçlü bir ülke” olarak tanımlayan Cerić, Türkiye’nin BH devletine yönelik tutumunu tartışmaya açarak şunları yazdı:

...İstanbul’daki Bâbüâlî, bunu yapmaya gücü varken Bosna’nın da Karadağ ve Sırbistan gibi bağımsız ve egemen bir devlet olma yönündeki sesini işitmedi. ... Ankara’daki Türkiye Cumhuriyeti bile Bosna devletinin güçlendirilmesine ilgi göstermedi. Ankara’nın son dönemde Bosna’ya olan ilgisi göz ardı edilemez; ancak şu anki Türk politikasının bile Bosna devletini güçlendirmeye değil, Türk yardımseverliğini ve hayırseverliğini teşvik etmeye hizmet ettiği söylenebilir. Ankara Saraybosna’dan ziyade Belgrad ve Podgorica’ya daha yakındır. Günümüz Türk siyaseti için Saraybosna “yürek”tir, “gözyaşdır” ve ruhtaki “acıdır”. Bütün bunlar önemlidir; ancak bizim için uzun vadede önemli olan Bosna devletinin Avrupa devletleri çerçevesinde sürdürülebilirliği ve dayanıklılığı konusunda bir anlamı yoktur. Boşnakların/Bosnalıların bu konunun çözümünü Ankara’da değil Saraybosna’da ve Brüksel’de araması gerekiyor... Ankara hala Brüksel’de olmayan yerini arıyorsa oraya ait olan Saraybosna’nın da yerini araması gerektiği açıktır... O halde Bosna’nın, yani Boşnak/Bosnalı siyasetinin çok geç olmadan Brüksel ile iletişim kurma konusunda uyanık ve eğitilmiş olması gerektiği açık ve nettir... kimin Türkiye’den yana, kimin karşı olduğu konusunda sahte bir ikilem yaratmak son derece tehlikeli olacaktır. Bunu yapanlar, ki bugün de böyle insanların olduğu ortada, Bosna’ya ve Boşnaklara/Bosnalılara karşı çalışıyorlar. Biz Boşnak/Bosnalılar olarak Bosna’daki “kurucu”, yani yerli halk olarak, Ankara’nın Bosna devletinin bağımsızlığının ve egemenliğinin koruyucusu olduğu yanılışına kapılmamalıyız, çünkü öyle değildir ve olamaz. (Cerić, s. 254).

BHİB’nin ve Mustafa Cerić’in BH Devleti ile ilişkilerine gelince: Aşağıda ayrıntılı olarak değinilecek olan ilk ve orta dereceli okullarda din dersi puanlarının not ortalamasından çıkarılması talimatı veren Saraybosna Kantonu Eğitim Bakanı Emir Suljagić gibi bazı siyasetlerle zaman zaman gerilimler yaşansa da ilişkilerin genel olarak sorunsuz olduğu söylenebilir. BHİB kendi liderlerini özerk yapısı içerisinde devletten bağımsız olarak seçme hakkını geri aldı. Komünist dönemde kamulaştırılan vakıf mallarının mülkiyetinin uzun bir mücadeleden sonra 2016 yılında imzalanan bir anlaşma ile BHİB’ne iade edilmesine, bu mümkün değilse bedellerinin ödenmesine

karar verildi. Bu anlaşma, devlet okulları müfredatlarına din derslerinin seçmeli olarak dahil edilmesini ve din dersleri öğretmenlerinin BHİB tarafından görevlendirilmesini de kapsamaktadır. Devletin sağlık ve eğitim imkânlarının BHİB resmî çalışanlarına da sağlanması gibi taleplerin karşılanması için çalışmalar yürütülmektedir.

3.4.5. Diğer Ulusların Ayrılkçı Talepleri ile Mücadele

BH'in Sırp ve Hırvat ulusları DBA'nın getirdiği idari ve siyasi yapının sürdürülemezliğini ve ülkenin bu sistemle yönetilemezliğini sık sık bahane ederek BH'ten ayrılma taleplerini dillendirirken ülkenin bütünlüğü için mücadele vermek büyük ölçüde BHİB ve Reisü'l-ulemâlara düşmektedir. 2000 yılındaki seçim kampanyasından bu yana ülkenin Sırp entitesi olan SC lideri Milorad Dodik, DBA, İslam ve Boşnakların olduğu bir ülkede kalmak istemediğini ve bağımsızlık istediğini hemen her yıl ilan ederek zaten gergin olan BH siyasi gündemini daha da germektedir. "BH yaşamayı hak etmeyen çürümüş bir devlettir...Tanrı'dan dilerim ki en kısa zamanda çözülsün."²³³ Dodik, BH Ortak Cumhurbaşkanlığı Boşnak üyesi Bakir Izetbegović'i "BH'e mücahitler doldurmakla" suçlayarak RS'in ayrılma taleplerini meşrulaştırmaya çalıştı. Bosna Savaşı sırasında Sırp'ların yaptığı soykırımları her fırsatta inkâr eden aşırı milliyetçi Milorad Dodik'in bu söylemlerine Boşnak halkını rahatlatarak tepkiler, medya üzerinden cevap veren ve Batı ülkelerinin büyükelçilerinden Dodik'i *persona non grata* ilan etmelerini talep eden Mustafa Cerić'ten geldi.²³⁴ Cerić, ünlü "Blagaj Konuşması"nda şunları söyledi:

Herkes istediğini söyleyebilir; ancak hiç kimse kutsal toprağımızı elimizden alamaz. BH Allah'ın bize verdiği kutsal toprağımız. Burada doğduk ve burada öleceğiz...Avrupa, Avustralya, Amerika, Kosova, Makedonya, Sırbistan ve Hırvatistan'daki tüm Boşnakları geri dönmeye çağırıyoruz: Bu sizin kutsal toprağınız! (...) Balkanlar'da 8-10, Türkiye'de 4 milyon nüfusumuz var...²³⁵

²³³ Bkz. *International Crisis Group Report*, 2013, s. 9.

²³⁴ Bkz. <https://hrvatska-danas.com/2017/01/19/mustafa-ceric-dodik-je-persona-non-grata-u-ovoj-zemlji-zato-sto-koristi-svaku-priliku-da-bosnu-lazno-klevice/>

²³⁵ Cerić, Mustafa. (2011). 'Govor reisu-l-uleme dr. Mustafe ef. Cerica na mevludu u Blagaju'.

Blagaj, 14 Mayıs 2011. BHİB resmî web sitesi.

http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=11012:govor-reisu-luleme-na-mevludu-u-blagaju&catid=253:aktuelnosti-kat&Itemid=184.

Hırvat milliyetçi partileri (HDZ ve HDZ 1990) sessiz bir biçimde Hırvat nüfusu artıran politikalar izledikleri Hersek bölgesinde üçüncü bir entite taleplerini dile getirdiğinde en güçlü tepkiyi gene BHİB çevreleri ve Mustafa Cerić verdi. 12 Nisan 2012’de *Panbošnjak*’a verdiği röportajda Cerić şunları söyledi:

Bosna’nın Boşnakların ve onu seven, tek vatanları ve ülkeleri olarak gören, birleşik ve egemen bir BH için savaşmaya hazır olanların ülkesi olduğunu söylemenin zamanının geldiğini düşünen Boşnakların sayısı giderek artmaktadır.²³⁶

Cerić’in bu ve benzer söylemleri kendi ayrılıkçı taleplerini meşrulaştırmak için bahaneler arayan Sırp ve Hırvatlar için bulunmaz fırsattı ve seve seve kullandılar. Boşnaklar ise tepkileri konusunda her zamanki gibi bölündüler: Bazı Boşnak entelektüeller Cerić’i desteklerken, Saraybosna Üniversitesi dekanı Šaćir Filandra bu tür beyanatları uygunsuz ve Boşnak halkı için siyaseten zararlı bulduğunu ifade etti.²³⁷

Ülkedeki Sırp ve Hırvatların BH’i parçalayarak kendi bağımsız birimlerine sahip olma arzularından hiçbir zaman vazgeçemediklerine inanan Mustafa Cerić, BH’in Bağımsızlık Günü yıldönümü münasebetiyle 1 Mart 2015 tarihinde Boşnaklara şöyle seslendi:²³⁸

Boşnaklar! Bosna’nın bölünmesinden vazgeçtiklerini sanıyorsanız hiçbir şey öğrenmemişsiniz demektir. Eğer onların akıllandıklarını düşünüyorsanız, akıllı değilsiniz. Eğer onların sana inandığına inanıyorsan olgunlaşmamışsın demektir. Seni rahat bırakacaklarını bekliyorsan safsın. Bölünmenizden memnunsanız yok olmaya doğru gidiyorsunuz. Sessizliğin sizi kurtaracağını umuyorsanız çok yanıyorsunuz. Kendi kendinize yetebileceğinizi düşünüyorsanız yanıyorsunuz. Eğer politikacılarınızın birbirleriyle konuşmamasını umursamıyorsanız sorumsuzsunuz...Eğer olayların kendiliğinden gerçekleştiğini düşünüyorsanız, kadercisiniz. Mehdi’nin sizi kurtarmaya geleceğini düşünüyorsanız büyük bir hata yapıyorsunuz. Uyanmazsanız, aklınız başına gelmezse, birleşmezseniz, özgürlüğünüzü, ülkenizi, milletinizi, devletinizi savunmak için birlikte ayağa kalkmazsanız, erkek gibi savunmak zorunda olduğunuz şeyler için kadın gibi ağlarsınız. Yüce Allah’ım, aptallığımızın bir sonu var mı? Başkaları bize saldırmadan bizi kendimizden korusun Allah’ım.

²³⁶ Bkz. International Crisis Group Report, s. 10.

²³⁷ Bkz. International Crisis Group Report, s. 10.

²³⁸ Bkz. “Sorunlarımızın sonu var mı?” (*Ima li kraja našim nevoljama?*)

<https://www.cdv.ba/tekstovi/pdf-izdanja-centra-za-dijalog-vesatijja/novo-izdanje-centra-za-dijalog-vesatijja-u-pdf-u-ja-sam-govorio-knjiga-1/>, s. 47.

3.4.6. Sekülerler ve Dindarlar Gerilimi

Savaş döneminde ve hemen sonrasında Boşnak, Sırp ve Hırvat etnik gruplarının tamamında dine yönelimdeki artış barizdi. Ancak ulus kimliklerinin Ortodoksi veya Katolisizm üzerinden biçimlenmiş olduğunu artık hatırlamayan Sırp ve Hırvatlarda dinin artan rolü büyük bir sorun oluşturmadı. Katolik ve Ortodoks kiliseleri gibi BHİB de ilk ve orta dereceli okullarda din derslerine yer verilmesini talep etti ve diğer iki etnik grubun seküler ve dindarları arasında herhangi bir sorun yaşanmazken seküler ve dindar Boşnaklar arasında ayrışma ve tartışmalar yaşandı. 2008 yılında BHİB'nin anaokullarında din eğitimi verilmesi talebi beş binden fazla Boşnak aile tarafından reddedildi.²³⁹ Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi uluslararası kuruluşların “çok dinli ve çok etnili bir ülkede bu tür uygulamaların ülke anayasasında garanti altına alınan temel özgürlükleri tehdit ettiği”²⁴⁰ yönündeki beyanına Cerić'in cevabı şöyle oldu: “AGİT'in bu İslam düşmanlığı benim için sürpriz oldu!”²⁴¹

İlk ve orta dereceli okullardaki din dersi puanının resmî okul puanına eklenmesi konusunda da BHİB, Saraybosna Kantonu Eğitim Bakanlığı ile mücadele etmek zorunda kaldı. 2012 yılında SDP'li Bakan Emir Suljagić din dersi puanlarının not ortalamasından çıkarılması ve öğrencilerin bu dersleri bırakmalarına izin verilmesi yönünde talimat verince BHİB ve Cerić, Bakan Suljagić'i toplumda huzursuzluk yaratmakla itham etti. Bu tartışmalar Avrupa destekli seküler medyada “Bakana tehdit” başlığıyla yer aldı.²⁴²

2013 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı BHİB ile seküler Boşnaklar arasında daha büyük gerginliklere neden oldu. 1991'den beri BH'te nüfus sayımı yapılmamıştı ve bu anlamda bu sayım ülke yönetiminin ve AB uyum sürecinin gerekli kıldığı verileri sağlayacak olması bakımından son derece kritik değerdedi. Aynı zamanda

²³⁹ Bkz. “Vjeronauka u vrtićima podijelila javnost” [“Anaokullarına dini eğitim kamuoyunu böldü”]. https://www.slobodnaevropa.org/a/vjeronauka_u_vrticima_sarajevo/1106436.html. 12 Nisan 2008.

²⁴⁰ International Crisis Group Report, s. 11.

²⁴¹ International Crisis Group Report, s. 11.

²⁴² 6 Bkz. “Reis Cerić prijeti ministru zbog odluke o vjeronauci” [“Reis Cerić dini eğitim ile ilgili kararından dolayı bakanı tehdit etti”]. https://www.slobodnaevropa.org/a/reis_ceric_prijeti_ministru_zbog_odluke_u_vjeronauci/24178688.html, 18 Mayıs 2011.

savaşın neden olduğu etno-demografik değişimlerin görülmesi ve kilit pozisyonlara yapılacak atamalar için oldukça önemliydi. BHİB Riyaseti, 12 Kasım 2012’de İB’nin üyelerine nüfus sayımında kimliklerini “Boşnak” olarak deklare etmeleri talimatını veren bir bildiri yayınladı. “Her İngiliz’in Britanya devleti vatandaşı olduğunu ancak bunun etnik ve ulusal anlam taşımadığını bilmesi gibi, her Boşnak da “Bosnalı” adının etnik veya ulus adı olmadığını bilmelidir; aynı şey “Müslüman” adı için de geçerlidir.”²⁴³

Vatandaşlık (sivil) kimliği taraftarı kuruluşların din dışı bir kimlik olarak “Bosna ve Hersekli” kimliğinin seçilmesi yönündeki çalışmaları BHİB tarafından risk olarak değerlendirildi. Bu seçeneğin Sırp ve Hırvatlar tarafından değil Boşnaklar tarafından seçilmesi çok daha muhtemeldi ve bu da Boşnakların genel nüfus içerisindeki çoğunluğunu kaybetmesine neden olabilirdi.

Saff dergisine 2009 yılında verdiği yukarıda alıntılanan röportajda Cerić’in Avrupa’ya yönelik “...ulusal kimliğimiz için mücadeleye hazır olduğumuza dair Avrupa’ya bir mesaj göndermek istiyoruz...” şeklindeki meydan okuyucu ifadeleri, açıkça ifade edilmese de Avrupa ülkelerinin BH’teki milliyetçi eğilimleri yok etmeye ve ortak bir “Bosnalı” kimliği inşa etmeye yönelik çalışmalarına yönelikti.

3.4.7. Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi

“Denge arayışı” çabası Todorova’nın (2010, s. 40) Balkan Yarımadası’nın “eğretilemesi” haline geldiğini söylediği “köprü” metaforunu akla getirmektedir. İslam ile özdeşleştirilen Doğu ile Batı arasındaki bu denge arayışı çabasını en iyi Mustafa Cerić’in “Avrupa İslam’ının lideri olma yönünde attığı adımda görebiliriz. Eylül 2001’de New York’ta, Mart 2004’te Madrid’de ve Temmuz 2005’te Londra’da meydana gelen saldırılardan kısa bir süre sonra Mustafa Cerić Ağustos 2005’te Londra’da “Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi”²⁴⁴ yayınladı. Söz konusu Bildirge

²⁴³ Bkz. ijaset Islamske zajednice u BiH. 2012. “Proglas Rijasetu Islamske Zajednice o popisu stanovništva” [BHİB Riyaseti’nin nüfus sayımı bildirisini]. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, 12 Kasım 2012.

https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=15316:proglas-rijasetu-islamske-zajednice-o-popisustanovnistva&catid=203:mina-vjesti-kat&Itemid=459

²⁴⁴ Bildirge metni için bkz. <https://www.rferl.org/a/1066751.html>; Mustafa Cerić, *Deklaracija evropskih muslimana*. Bkz. <http://www.rijaset.ba>

çeşitli vesilelerle Tunus, Kuala Lumpur ve Graz'da da yayınlandı. Bosnalı Müslümanları (Boşnakları) yerli olmayan Müslüman Avrupalı göçmenlerin aksine, yerli Avrupalılar²⁴⁵ olarak konumlandırılan Cerić, Avrupalı Müslümanların vatandaşlık, insan hakları ve dinler arası diyalog değerlerine bağlı olduklarını söyleyerek Avrupa'yı "Toplumsal Sözleşme ilkesine dayalı Barış ve Güvenlik Evi" olarak tanımladı. İslam'ın etnik veya ulusal bir kültür değil, evrensel bir dünya görüşü olduğunu belirtti ve bir "Avrupa İslam kültürü" geliştirme çağrısında bulundu. BHİB, Cerić'in bu girişimini destekledi ve Kasım 2005'te Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi'ni resmen kabul etti.²⁴⁶

Mustafa Cerić'in Avrupa ile bütünleşmiş bir BH ve Boşnak ulusu hedefleri, 2003 yılındaki şu açıklamasında ifadesini bulmuştu:

Umarım gelecekte oğlum mücahitlerin kendisini Srebrenica suikastçılarından kurtarmak için Bosna'ya gelmesini beklemek zorunda kalmaz çünkü inanıyorum ki artık İstanbul'da değil Brüksel'de yaşayan Sultanımız, Avrupa'da bir daha soykırım ve etnik temizlik yaşanmaması için elinden gelen her şeyi yapacaktır.²⁴⁷

Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in "Avrupalı Müslümanlar" vurgusu Boşnakların Avrupa'nın yerli halkı ve Avrupa ulusları ailesine ait oldukları düşüncesinin yanı sıra Avrupa-Atlantik entegrasyonunun BH ve Boşnak halkı için mümkün olan en iyi koruma olarak görüldüğünü de gösteriyordu. Cerić, BH'in "büyük Avrupa ailesinin eşit bir üyesi olacak şekilde olgunlaşmış olduğuna, Boşnak/Bosnalıların padişahlarının başka bir yerde değil, Brüksel'de olduğunu" anlamaları ve kabul etmeleri gerektiğine inanıyordu.²⁴⁸ 1999'da Avrupa'yı "ateşkes beldesi" (*darü'l-ahd*) olarak tanımlamıştı. Şöyle diyordu (Cerić, 2000, s. 8):

²⁴⁵ BHİB liderleri, Boşnak siyasetçiler ve entelektüellerin Avrupa-Atlantik yapılarıyla bütünleşme hedefini paylaştıklarını ve bu yönde çaba gösterdiklerini belirtmek gerekir.

²⁴⁶ Mustafa Cerić'in Avrupa İslam'ı fikri esasında Mısır kökenli İsviçre vatandaşı olan akademisyen Tarık Ramazan (To Be a European Muslim: A Study of Islamic Sources in the European Context) ve Suriye kökenli Alman yazar ve araştırmacı Bassam Tibi gibi entelektüellerin Avrupa'daki Müslümanların köken ülkelerin yerel kültür ve geleneklerinden, İslam anlayışlarından farklı tek ve bütünlüklü, Avrupa'daki Müslümanlara ait bir İslam anlayışı ve Müslüman kimliği inşa etme fikrinden ilham almaktadır. Tarık Ramazan'ın bu fikri "To Be a European Muslim: A Study of Islamic Sources in the European Context" başlıklı bir çalışmada detaylı olarak tartışmaktadır.

²⁴⁷ Bkz. Cerić, M. (2002). "İslam protiv terorizmu". [Terörizme karşı İslam]. M. Omerdić, A. Kadribegović ve S. Jarkoç (Yay. Haz.). Takvim za 2003 içinde (s. 7-17). Saraybosna: Rijaset Islamske zajednice u BiH, 7-17.

²⁴⁸ Bkz. <https://www.cdv.ba/tekstovi/pdf-izdanja-centra-za-dijalog-vesatijja/novo-izdanje-centra-za-dijalog-vesatijja-u-pdf-u-ja-sam-govorio-knjiga-1/>, s. 253.

(Avrupa) İslam beldesi (*darü'l-İslam*) değil çünkü Müslümanlar Avrupa nüfusunun çoğunluğunu oluşturmuyor ve dolayısıyla şer'i hukukun uygulanması mümkün değildir. Ancak burası savaş beldesi de değildir, çünkü şeriat hukukunun bazı yönleri orada uygulanabiliyor. Demek ki Avrupa ateşkes beldesidir, çünkü orada toplum sözleşmesi çerçevesinde İslam'a uygun olarak yaşanabilir.²⁴⁹

Cerić'in "Avrupalı Müslüman" kimliği tanımı ise şöyleydi:

Hukukun üstünlüğü, hoşgörü, demokrasi ve insan hakları gibi Avrupa değerlerine, özellikle de İslam hukukunun hayat, inanç, özgürlük, mülkiyet ve haysiyet olarak sıraladığı "korunmuş değerlerine" bağlılık...²⁵⁰

Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi, Avrupa'dan şunları talep ediyordu: İslam'ın Avrupa'da kurumsallaşması, ekonomik gelişme, çok kültürlü toplumların ihtiyaçlarına yönelik İslami okulların geliştirilmesi, siyasi özgürlük ve parlamentoda temsil, son dönemdeki kısıtlayıcı göç politikalarının hafifletilmesi, Müslümanların kişisel statü hukukunun tanınması ve İslamofobi ve soykırıma karşı koruma. Cerić ayrıca, Avrupa'nın, Avrupa'daki Müslüman kurumların Arap sermayesine bağımlı kalmaması için fon, köktendincilere bağımlı kalmaması için Balkan Müslümanlarına etkili bir askeri koruma sağlamasını talep ediyordu.²⁵¹

İtalyan *Il Sole 24Ore* gazetesine 30 Ağustos 2009 tarihinde verdiği röportajda Cerić, Avrupa'nın sınırları içinde İslam olgusu gibi başa çıkmak zorunda olduğu yeni bir olguyla karşı karşıya kaldığını ve ne yapacağını bilmediğini ifade ediyor, Avrupa'daki Müslümanların onları temsil edecek ve onlar adına konuşacak herhangi bir kurumda örgütlenmeleri ihtiyacının altını çiziyordu. Avrupa'nın Aydınlanma geleneğinin insanları Tanrı yokmuş gibi yaşamaya zorladığını, bu anlamda İslam'ın Avrupa için söyleyecek çok sözünün olduğunu cesurca ve kışkırtıcı bir biçimde ifade ederek adeta meydan okuyordu.²⁵²

²⁴⁹ Cerić'e göre Avrupalı Müslümanların siyasi sadakati, İslamofobi, etnik temizlik ve soykırımdan korunma, daha liberal göç politikaları, toplumsal cinsiyetin kurumsallaşmasıyla ödüllendirilmeliydi. İslami okulların açılması, aile meselelerinde şer'i hukukun uygulanması ve Avrupa devlet parlamentolarında Müslümanların "meşru temsilcilerinin" bulunması gibi taleplerde bulundu. Bir "Avrupa İslam kültürü" geliştirme çağrısında bulundu. Bkz. Mustafa Cerić, *Deklaracija evropskih muslimana*, Londra, 27 Ağustos 2005, <http://www.rijaset.ba>.

²⁵⁰ Mustafa Cerić, "Evropa je za muslimane dom sporazuma" [Müslümanlar için Avrupa bir Sözleşme beldesidir], 13-15 Haziran ve 6 Temmuz 2003 Graz konferanslarından, *Preporod* içinde (1 Temmuz 2003), 758, s. 8-9.

²⁵¹ Mustafa Cerić, "Evropa je za muslimane dom sporazuma"...

²⁵² Bkz. <https://www.oasiscenter.eu/en/mustafa-ceric>

BHİB’ne Mustafa Cerić’in kazandırdığı ulusal kuruluşlardan biri olan Boşnakların İslam Geleneği Enstitüsü’nde görev yaptıktan sonra BHİB’nin diasporadan sorumlu dış ilişkiler biriminin başına geçen akademisyen Dževada Šuško da Bosna İslam’ı olarak tanımladığı şeyin nispeten yüksek derecede kozmopolit ve liberal karakterine vurgu yaparak neden Avrupa İslam’ı için bir model olabileceğini şöyle gerekçelendirdi (Šuško, 2017, s. 7):

Boşnakların İslam anlayışının liberalizme, barış arzusuna, uzlaşmaya ve dünyaya açıklığa dayanması, komünist diktatörlük sırasındaki baskılar nedeniyle dini yaşamın çoğunlukla özel alanda kalması, BHİB’nin yüz otuz beş yıldır dini hayatı devlet ile uyumlu bir biçimde sürdürmesi, din ve devlet ayrımına dayanması, finans ve yönetim yapısı itibarıyla bağımsız olması, şeffaf denetim mekanizmaları sahip olması, demokratik ilkeler doğrultusunda hareket etmesi, çoğulcu demokratik sisteme dayanması ve Boşnakların Avrupalı kimliklerine vurgu yapması.

“Avrupa İslam’ı” konsepti ve yapısı inşa edilerek Cerić’in bu yapının başına geçmesi fikri BH ve Balkan Müslümanları arasında tartışmalara neden oldu. Küresel düzlemdeki farklı İslam anlayışlarının neden olduğu bölünmelerin Avrupa’da aşılabileceği konusunda BHİB’nin önde gelen isimlerinden Enes Karić de Cerić gibi düşünüyordu. Karić, “Avrupa İslam’ı” kavramını Avrupalı Müslümanların gettolaşmasını bertaraf edecek bir formül olarak görüyordu (Karić, 2002, s. 435). Bunun için zayıf durumdaki Batı Avrupa İslami kurumlarının güçlendirilmeye ihtiyacı olduğu düşünülüyordu ve dolayısıyla BHİB en ideal modeldi. BHİB ise yüzlerce yıllık kurumsal tecrübesini paylaşmaya hazırды.

Ancak tartışmalar daha çok İslam’ın bölgeselleştirilmesi anlamına gelen bu çabaların İslam’ın evrensel boyutuna zarar vereceği noktasında birleşiyordu. Saraybosna Üniversitesi akademisyenlerinden Esad Duraković (2006) Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi’nin, Avrupa’daki Müslümanları ev sahibi toplumlarda izole etmeye hizmet edeceğini ve beklentilerin aksine “onları gettolaştıracağını” söyleyerek Bildirge’yi “Avrupa merkezlilik ve doğuya özgü İslami aşağılık kompleksi” olarak niteledi:

Açıkçası, tüm bunlar Avrupa’daki Müslümanların ötekileştirilmesine, gönüllü ayrıştırılmalarına ve kendi kendilerini etiketlemelerine yol açmaktadır... Avrupa’daki

Müslümanların, diğer dinlerin mensupları gibi, kendi öznelliklerini Müslüman olarak değil, öncelikle vatandaş olarak gerçekleştirmeleri gerekmektedir.²⁵³

İslam hukukçusu Fikret Karčić (2005), Cerić'in bu girişimi ile ilgili Duraković gibi düşünüyordu. Bu tür fikirleri “Boşnak ulusunu “Müslüman millet” statüsüne indirgemek” yorumlarıyla eleştirdi.²⁵⁴

Avrupalılar ise Cerić'in bu taleplerini birçok açıdan tartışmalı ve kabul edilemez buldu. Balkan ve Bosna İslam'ının bir “Avrupa İslamı”nı mı temsil ettiği yoksa Avrupa İslam'ı gibi bir olgunun ortaya çıkmasına mı katkıda bulunduğu şüphesiyle yaklaşıldı (Bougarel, 2010, s. 12). Homojen bir etnik grubun dini kurumu olan BHİB, etnik, ulusal ve ulus ötesi siyasi ve mezhepsel bölünmelere sahip Batı Avrupa Müslüman toplulukları için uygun bir model bulunmadı. Ayrıca, Avrupa'da ayrı İslami okulların, yalnızca Müslümanlara karşı şüpheli ve ön yargılı gayrimüslim çoğunluk açısından değil aynı zamanda Avrupa'daki farklı İslami yaklaşımlara sahip Müslümanlar açısından da sorun teşkil edeceğini düşündüler. Diğer taraftan “azınlık” olarak tanımlanmayan Avrupalı Müslümanların “Avrupa devletleri parlamentolarında meşru temsilcilere sahip olmalarına” izin verilmesinin ne anlama geldiğini sorguladılar. “Müslümanların kişisel statü hukukunun tanınması” konusunu ise İslam'ın özellikle boşanma ve mirasa ilişkin hükümlerinin toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesiyle çelişmesi nedeniyle Avrupa değerlerine aykırı buldular. BH'te 1946'da yürürlükten kaldırılan Şer'iyye mahkemelerinin aile hukuku ile ilgili yetkilerinin tanınmasının Avrupa'dan talep edilmesini BH'te bile Hıristiyan veya Müslüman hiçbir din adamının nikah kıyamadığı, yalnızca resmî nikahın geçerli olduğu güncel durumda şaşırtıcı buldular. Bosna ulemâları, çeşitli dini sorulara ilham verici cevaplar sunmuş olsalar da Neo-Selefilğin artan etkisinin de gösterdiği gibi Müslüman dünyanın ulemâlarından çok daha fazla etkilenmiş olmakla itham edildiler (Bougarel, 2010, s. 12). Son olarak Avrupa'daki Müslüman toplumun “manevî ve kültürel özgürlüğe ve bağımsızlığa sahip olabilmesi için ekonomik kalkınmasına destek” çağrısının ne

²⁵³ Bkz. Esad Duraković (2006). “Krupan korak u pogrešnom smjeru” [Yanlış Yönde Bir Adım], *Oslobođenje*, 7 Mayıs 2006.

²⁵⁴ Cerić'in bu girişimini BHİB'ni Selefi ve Şia akımlara karşı koruma girişimi olarak okuyan entelektüeller de oldu. Bkz. Karčić, H. (2010b). “Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and their Effects”. *Totalitarian Movements and Political Religions* içinde, 11(2), s. 151-166.

anlama geldiğini tartışılar: “Bu, yoksulluk ve işsizliğe karşı önlemler yoluyla Müslümanları ekonomik olarak bütünleştirmeye yönelik bir önlem çağrısı mı, yoksa tam tersine, ayrı bir Müslüman topluluğu için ayrı ekonomik kurumların geliştirilmesi çağrısı mı?” diye sordular. “Neyden ve kimden özgürlük?” (Moe, 2007, s. 378, 379). En önemlisi de “Güneydoğu Avrupa’da dini kimlik ile ulusal kimliğin ilişkilendirilme biçiminin Batı Avrupa’da bir karşılığı” olmadığını dile getirdiler (Bougarel, 2010, s. 12). Xavier Bougarel “Avrupa İslam’ı” projesini “Avrupa’da kurumların işleyişi ve Avrupa’daki Müslüman toplulukların birbiriyle ilişkileri konusunda belli bir saflığı” ele veren bir “hırs”, hatta “Osmanlı döneminin sonlarından beri Güney Slav projeleri ile İslami aidiyet, ulus hayalleri ve imparatorluk arayışı arasında durmaksızın gidip gelen” tereddütler ve çelişkiler olarak tanımladı (2018, s. 214). Avrupalılara göre Bosna İslam’ı veya “Boşnakların İslam geleneği” gibi son derece yerleştirilmiş ve ulusallaştırılmış bir İslam anlayışı “Batı Avrupa’daki heterojen Müslüman bağlamlara ihraç edilmek üzere kolayca paketlenemez”di (Moe, s. 374).²⁵⁵

Mustafa Cerić’in *Il Sole 24Ore*’ye verdiği röportajda Müslümanların bugün Batı’nın kapısını, Batı’nın unuttuğu belirli ahlaki ilkelerle çaldıklarını söylemesi ve son iki yüzyıldır Avrupa kamusal yaşamını yöneten Aydınlanma paradigmasına yönelik sorgulamaları muhtemelen Avrupalıların hoşuna gitmemiştir. Bahse konu röportajda Cerić şunları söylemişti:²⁵⁶

Batı manevi bir devrimden geçmelidir. Şu anda devam eden ekonomik çöküş bir mali kriz meselesi değil, ahlaki bir krizdir. Batı’nın yedi büyük günah işlediğini düşünüyorum: İşsiz zenginlik, ahlaksız eğitim, etiksiz iş, vicdansız zevk, ilkesiz siyaset, sorumluluksuz bilim, ailesiz toplum ve fedakarlıksız inanç. Peki, çözüm nedir? Sadece “olmayanları” “olanlarla” değiştirin. Hiçbir medeniyeti veya inancı izole edip sonra onu “aydınlatabileceğimizi” düşünmüyorum.

²⁵⁵ Bölgeyle ilgilenen Batılı araştırmacıların çalışmalarını üzerine temellendirdikleri açık ya da gizli ön kabuller konusunda Ahmet Alibašić’in “Muslims in Bosnia and Herzegovina: Conflicting and Shifting (Self)Perceptions” isimli makalesi oldukça ufuk açıcudur. Batılı araştırmacıların bu ön kabullerini şöyle özetleyebiliriz: Avrupa’daki konumu nedeniyle Balkan Yarımadası radikal Müslümanlar için Avrupa’ya sızma noktası olarak işlev görmektedir; Balkan Müslümanları Soğuk Savaş sonrasında radikalleşmiştir; Osmanlı varlığı bölgeyi İslami müdahalelere açık hale getirmiştir; Balkan ülkeleri terörü Avrupa’ya ihraç etmektedir; terör asla Avrupa’ya özgü değildir, her zaman başka yerlerden gelmiştir. Şimdi de “Balkan Yolu” üzerinden gelmektedir. Bkz. https://www.sfu.ac.at/wp-content/uploads/4_FIN-Alibasic-A-2020-Muslims-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf.

²⁵⁶ <https://www.oasiscenter.eu/en/mustafa-ceric>

Avrupa'nın şüpheci yaklaşımı, nitelikli personel eksikliği, mali imkânlar ve Avrupa'daki diğer Müslüman toplulukların ilgisizliği nedeniyle Mustafa Cerić'in "Avrupa İslam'ı" fikri akim kalsa da BHİB'nin AB yönelimli bir politika geliştirmesinde etkisi oldu. BHİB ve Boşnaklar uzun süre AB entegrasyonunu savaş sonrası Bosna'sının tüm sorunlarını çözenin tek yolu olarak gördüler. Ancak AB'nin Balkanlar'a yönelik tutarsız politikaları ve genişleme yorgunluğu Boşnaklardaki AB üyelik umutlarını giderek zayıflattı. Mustafa Cerić, Boşnak toplumundaki bu umutsuzluğu Ekim 2021'deki Çeçenistan ziyaretinde dile getirdi. Rusya'nın yıllarca savaştığı Çeçen Müslümanlar ile yakın iş birliğine işaret ederek Vladimir Putin'in Ramzan Kadirov ile iş birliğini görmeleri için AB liderlerini Grozni'ye davet etti ve şöyle yazdı: "Brüksel bunu yapmadı ve görünüme göre Bosna'yı AB'ye entegre etmek istemiyor"²⁵⁷ BH vatandaşları arasında giderek artan Avrupa şüpheciliği eğilimini yansıtan Cerić'in bu sözleri, BH basınında "dramatik bir geri dönüş" olarak değerlendirildi. 2016 yılında üyelik başvurularını yapmış olan Bosnalılar²⁵⁸ için üyelik umudunu kaybetmek tehlikeli bir ihtimal olarak görüldü.

Ancak Avrupa'nın düşündüğünden daha fazla Avrupa'ya ait olduğumu hissettiğini söyleyen Cerić bu konuda umudunu kaybetmiş değil. "Avrupa'nın benim Avrupalı-Müslüman ruhuma ve zihnime uyum sağlaması için zamana ihtiyacı var" diyen Cerić, Avrupa'nın güvenliği, Avrupa'nın ve oradaki Müslümanların huzuru için ciddi ve sorumluluk sahibi Avrupalı-Müslüman liderliğe ihtiyacı olduğunu, "Doğu'ya ait bilge ruhu ve Avrupa'ya ait rasyonel zihniyle" Avrupa'ya hizmet etmeye hazır olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁹

²⁵⁷ Bkz. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bivsi-reis-ceric-u-ceceniji-iznio-skandalozne-stavove-o-eu-islamska-zajednica-se-ogradila/211006169>

²⁵⁸ AB'nin 2003 yılında düzenlediği Selanik Zirvesi'nde Batı Balkan ülkelerine belirli kriterleri karşılamaları durumunda Avrupa entegrasyonu sözü vermesi üzerine BH, 15 Şubat 2016 tarihinde üyelik başvurusunda bulundu. Üç yıl sonra Brüksel'in sunduğu 14 maddelik üyelik şartları listesinden sonra süreç dondu. Brüksel'den gelen bu olumsuz sinyaller, BH vatandaşlarını AB üyeliği konusunda olumsuz etkiledi. "BH Avrupa Entegrasyon Ofisi'nin 2020'de yaptığı bir ankette katılımcıların %75'i AB'ye katılmaktan yana olduklarını söyledi. Bu rakam 2014 yılında %85'ti. Hamza Karčić (2021) aynı eğilimin BH'teki üniversite öğrencileri ve akademisyenler tarafından üretilen akademik çalışmalarda ve siyasilere de bariz olduğunu belirtmektedir. Bkz. Hamza Karčić, Kasım 2021, *Bosnia's disillusionment with the EU is dangerous* <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/11/8/bosnias-disillusionment-with-the-eu-is-dangerous>

²⁵⁹ Bkz.

https://www.academia.edu/60812834/Vasco_Fronzoni_Interview_to_Dr_Mustafa_Ceric_Mufti_Emeritus_of_Bosnia

3.4.8. Selefi²⁶⁰ Akımlarla Mücadele

Yugoslavya'daki komünist sistemin 1980 sonlarında başlayan çöküşü belli ölçüde demokratikleşmeyi getirirken özel alana hapsedilmiş olan dini pratikler kamusal alana taşındı. 1992-1995 yılları arasında Boşnaklara yönelik soykırım, sürgün, tecavüz ve kitlesel imhalar dine olan yönelimi daha da artırdı. Uluslararası toplumun Bosna Savaşı konusundaki kayıtsız ve ikircikli tutumu Bosnalı Müslümanları derin bir hayal kırıklığına uğrattı. Savaşın hemen başında BM, tam teçhizatlı saldırgan ile (Sırp ve Hırvatlar) hiçbir savunma aracına sahip olmayan kurbana (Boşnaklar) aynı silah ambargosunu koyunca Bosnalı Müslümanların kendilerini savunmak için tek çaresi kalmıştı: Kendilerine silah, para ve gıda sağlayacak olan İran²⁶¹ ve Suudi Arabistan²⁶² gibi ülkelere yöneldiler. Bu ülkelerden

²⁶⁰ “Önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak” anlamındaki selef (*sülûf*) kelimesinden gelen selefiyye “geçmiş insanlar, soy, fazilet ve ilim bağlamında önce gelip geçenler” demektir. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selefiyye>. Savunucusu Muhammed bin Abdul Vehab'dan dolayı genellikle Vehhabilik (Vahabilik) olarak adlandırılan Selefilik'in Suudi versiyonu, bugün Suudi Arabistan'da yaygındır. Selefilik ve Vahabilik, mevcut mezhepleri görmezden gelerek İslam'ın dirilişi ve püriten formuna atıfta bulunur. İslam'ın küresel bir güç olarak gerilemesini esas olarak yeniliklere (bid'at) veya sapmalara bağlar ve Peygamber ve halifeler tarafından uygulandığı şekliyle erken İslam'a, Kur'an ve Sünnet'e geri dönmeye çağırır. “Selefilik ile Vehhabilik arasındaki farkın tam olarak ne olduğu ve BH'te hangisinin mevcut olduğu konusunda tartışmalar hala devam etmektedir” (Karčić, 2010a, s. 525).

²⁶¹ İran özellikle çok aktifti. Kuşatma altındaki Boşnaklara insani, mali ve askeri yardım gönderen ilk ülkelerden biriydi. ABD, İran'ı gizlice destekleyerek silah ambargosunu deldirdi ve Bosnalı Müslümanlara silah sağladı (Karčić, 2010a, s. 528). ABD'nin bölgedeki en güçlü müttefiki olan Suudi Arabistan ya da NATO üyesi Türkiye üzerinden değil, bölgede birinci düşman olarak gördüğü İran üzerinden böyle bir girişimde bulunmuş olması ilginçtir. İran, savaş sırasında BH'e silah sokan tek İslam ülkesi olarak yalnızca Bosnalı Müslümanların değil, tüm dünya Müslümanlarının gözünde kahramana dönüştü. Diğer taraftan kurban hikayeleriyle dolu Şia kültürü savaşta büyük acılar yaşayan Boşnaklara iyi geldi. Bu fırsatları kullanan İran, BH'e çok sayıda dernek, eğitim kurumu, medya ile yerleşti. DBA'nın imzalanmasından sadece on gün sonra Saraybosna'nın merkezinde yeni büyük elçiliğini açtı. İbni Sina Enstitüsü, Kevser Kadın Derneği, Molla Sadr Vakfı, Gülistan (*Dulistan*) isimli okul öncesi, ilk ve orta düzeyde eğitim kurumları (*Perzijsko-bosanski koledž*), Znakovi vremena gazetesi, Beharistan adlı edebiyat ve kültür dergisi, Sahar (*Seher*) isimli bir televizyon kanalı, Zehra isimli televizyon ve radyo kanalları, ücretsiz Farsça kursları gibi İran'ın fonladığı çok sayıda kurum ve kuruluş BH'te boy gösterdi (Šuško, 2017, s. 14; Karčić, 2010a, s. 528).

²⁶² Bosna Savaşı sırasında Müslümanların yaşadığı acılara devlet düzeyinde ilk tepki Suudi Arabistan'dan geldi. Mali (önce özel bağışlar sonra da hükümet desteği şeklinde) ve insani yardımların yanı sıra gönüllü savaşçılar da BH'e akmaya başladı. 1993 yılında Suudi Arabistan'ın Riyad Bölgesi valisi Prens Salman İbn Abdülaziz El-Suud, BH'e Yardım İçin Suudi Yüksek Komitesi'ni kurdu. “Bazı tahminlere göre camilerin, okulların, kültür merkezlerinin ve yetimhanelerin (yeniden) inşasına 600 milyon ABD dolarından fazla harcandı” (Karčić, 2010a, s. 525). (Busuladžić (2010, s. 220) Suudi hükümetinin 1992 ile 1998 yılları arasında BH'te yürüttüğü “İslami faaliyetlere” 1 milyar dolar harcadığını belirtir.) İslam Kalkınma Bankası, Suudi Kalkınma Fonu ve Al-Haramain ve Benevolence International Vakfı gibi hayır kurumları da aktif bağışlarda bulundular. Finanse ettikleri okullar, yetimhaneler, İslam merkezleri ve camilere Selefi literatürü soktular. Selefi yazarlardan gelen çok sayıda kitabı Bosna diline tercüme ettirip ücretsiz dağıttılar. Suudi Büyükelçiliği üzerinden Boşnak öğrencilere çoğunlukla Mekke ve Medine'deki ilahiyat fakültelerinde eğitim bursları sağladılar (Karčić,

yardımlarla birlikte savaşçılar ve kendi İslam anlayışlarını vaaz eden tebliğciler de geldi.²⁶³ Bosnalı Müslümanların yanı sıra önemli oranda Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat'tan oluşan Bosna Ordusu'nda savaşmaya başladılar. Özellikle Saraybosna, Mostar, Zenica gibi şehirlere yerleştiler ve bazıları yerel Müslüman kadınlarla evlendiler. “Mücahitler” adı verilen bu yabancı savaşçılar çoğunlukla Suudi Arabistan, Mısır, Cezayir ve diğer Arap ülkelerinden geliyordu.²⁶⁴ Savaş sırasında sayıları 600 ila 700 civarındaydı (Karčić, 2010a, s. 526).²⁶⁵ Çoğunlukla disiplinsiz ve hatta zaman zaman sivillere karşı vahşet uygulayan bir dizi gevşek birlik oluşturdular. Yaklaşık 200 Arap ve 500-600 Boşnak'tan oluşan *El-Mücahit* en iyi örgütlenmiş birlikti ve “kötü” Müslümanlar olan Bosnalı Müslümanları yeniden İslamlaştırmaya başladılar (Karčić, 2010a, s. 526).

Kaderine terk edilmişlik duygusu, savaş travması, hayal kırıklığı, şaşkınlık ve öfke ve bu grupların yardım faaliyetleri bu radikal fikirlerin normal zamanlarda olduğundan daha kolay kabul edilmesini sağladı ve Bosnalı Müslüman halkı onlara yaklaştırdı. Komünist dönemde koparıldıkları geniş Müslüman dünyaya yeniden entegre olmaya başladılar. Omerdić'in (2018) tespitiyle “elli yıldır İslami bilgiden uzak, ladini bir ortamda yaşayagelen bazı öfkeli Boşnaklar “hakiki dine dönüş” vaat eden Vahabileri cazip buldu (s. 126).²⁶⁶ Ancak Suudi Arabistan'ın Neo-Selefilere ve İran'ın Şia'sı Bosnalı Müslümanların Osmanlı'dan aldıkları İslam anlayışına son derece tersti ve geleneksel din anlayışıyla hiçbir biçimde uyuşmuyordu. Özellikle Neo-Selefi ve Vahabi görüşler ülkedeki İslam geleneğine, tasavvuf, felsefe ve akılcı yaklaşıma sahip Şia'dan bile daha uzaktı. Böylece ülkede algılanan ve yaşanan İslam'ın doğasına çok ters yeni İslam yorumları ülkeye giriş yapmış oldu. Bu durum BH'teki dini ortamın çoğullaşmasına kapı araladı ve Boşnakların ve BHİB'nin

s. 525). Savaştan beş yıl sonra Saraybosna'da, Balkanlar'ın en büyük camii olarak kabul Kral Fahd Bin Abdülaziz El Suud Camii'ni inşa ettiler. Suudi Arabistan'ın yanı sıra Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar gibi ülkeler de BH ekonomisine ve Bosnalı Müslümanların dini faaliyetlerine önemli miktarlarda yatırımlar yaptılar. Endonezya ve Malezya gibi bazı Güneydoğu Asya ülkeleri savaş sırasında yıkılan cami gibi dini yapıların yeniden inşasıyla ve öğrenci bursları gibi konularla daha çok ilgilendiler (Šuško, 2021, s. 138).

²⁶⁵ Sırp'lar özellikle ABD'deki 11 Eylül saldırılarından sonra yabancı savaşçıların sayısını propaganda amaçlı abartarak 4.000 ila 5.000 ve hatta 10.000 gibi rakamlarla telaffuz ettiler (Karčić, s. 525).

²⁶⁶ Karčić (2010), Mücahitler arasında sıradan suçluların yanı sıra Batılı casusların da bulunduğu dair önemli bilgiler bulunduğu ve BH Cumhurbaşkanı Alija İzetbegović'in bu savaşçıların BH'e ve Bosnalı Müslümanlara “faydadan çok zarar” verdiğini düşündüğünden bahseder (s. 526).

geleneksel din anlayışının altını oymaya başladı. Boşnakların bir kısmı ve özellikle BHİB, İslam'ın kendilerinininkiyle çoğu yerde çelişen farklı yorumlarından hoşlanmadılar ve geleneksel din anlayışlarına ve pratiklerine saldırı olarak algıladılar. İran ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin BH'in dini dokusuna kendi anlayışları doğrultusunda nüfuz etme rekabetleri Boşnakları ürküttü (Jusić, 2016, s. 44; Omerdić, 2018, s. 124). İslam'ın bu alternatif yorumlarının yaşadıkları neşe, huzur ve hoşgörü dinini kasvet, hüsrân ve dışlanma dinine dönüştürmeye çalıştığını, kolaylaştıran bir inancın yerine her şeyi zorlaştıran bir inancın dayatıldığını hissettiler (Čolić, 2016, s. 18).

Muhamed Jusić'e göre (2016, s. 48) BH'te faaliyette bulunan ve kökleşmeye niyetli dört farklı Selefi grup²⁶⁷ ile Bosnalı Müslümanların ilişkileri, genellikle dil ve bilgisayar kurslarına (bazen okullarına) çocuklarını göndermek veya insani yardım faaliyetlerine katılmakta sınırlı kaldı.²⁶⁸ Buna rağmen Sırp, Hırvat, zaman zaman Avrupa ve ABD medyası, Selefi akımlar sanki bütün BH'i ele geçirmiş gibi "İslami terörizm" propagandası yapmaya ve Müslüman Boşnakları tıpkı savaş öncesinde yaptıkları gibi terörizmle özdeşleştirmeye başladılar. BH Cumhurbaşkanı Alija Izetbegović'in 1970'lerde yazdığı ve "İslam inancının ilkelerinin özetinden daha fazlası olmayan" "İslam Deklarasyonu" yeniden gündeme getirildi. SC (RS) Cumhurbaşkanı Milorad Dodik'in "Bugün BH'teki terörizmin temelinde İslam Deklarasyonu vardır" söyleminde ifadesini buldu.²⁶⁹ Sırp ve Hırvatlar, hatta Avrupa

²⁶⁷ Jusić, birbiriyle de çatışan bu Selefi grupları şöyle tanımlamaktadır: *Taklidiyun*, İslam'ın muhafazakâr yorumuna inanır, siyasete ve şiddete uzak durur. Ancak Boşnakların İslam anlayışlarını eleştirerek BHİB'nin otoritesini reddeder. *Sahva* (Diriliş), Suudi Arabistan içinde ve dışarıda en çok takipçisi olan bir grup ve seküler ve liberal değerlerle kavgalı değildir. En çok eğitim konusuna odaklı olan grup, anlaşmazlık yaşasa da BH'in devlet ve din otoriteleriyle çatışmaktan çekinir. Üçüncü grup olan *Cihadistler* militan bir Selefi gruptur ve bu grup bütün Müslümanların BH'te cihat etmesi gerektiğine inanır. En militan ve BH için tehlikeli grup olan *Tekfirciler* ise el-Kaide, İŞİD ve el-Nusra zihniyetinde olup kendi düşüncelerinde olmayan herkesi inançsız ve mürtet ilan etme hakları olduğuna inanır (2016, s. 48-50).

²⁶⁸ Savaş döneminde BH'in Hanefî-Mâtürîdî ekolünden sonra özellikle alt tabakalarda en çok tutunan akımın Vahabîlik olmasının nedenlerini Omerdić (2018) şöyle açıklar: Komünist yönetimin zorla dinden uzaklaştırma çabaları, Vahabî anlayışın bireysel bir anlayış olması, savaşın yarattığı travmalar ve dine tepkisel yönelim, savaş sonrası güvensizlik ortamında grup güvenliği arayışı, Batı karşısındaki hayal kırıklığı ve ülkenin yaşam standartlarının düşük olması (s. 124).

²⁶⁹ Bkz. "Dodik: Alija Izetbegović je doveo mudžahedine u BiH", Banja Luka daily Nezavisne Novine, 9 Nisan 2012. <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-Alija-Izetbegovic-je-doveo-mudžahedine-u-BiH/136277>.

basını bir kez daha Bosnalı Müslümanları “İslami terörist” olmakla itham etme fırsatı yakalamıştı.

Diğer taraftan, özellikle Neo-Selefi gruplar BH’te buldukları İslam’ı beğenmemiş ve çok gevşek bulmuşlardı. Bu gevşek İslam’ı temsil eden BHİB’nin dini otoritesini ve DBA ile kurulan devleti tanımadıklarını ilan ederek SDA ve BHİB’ni Bosnalı Müslümanların inançlarına zarar vermekle suçladılar (Bougarel, 2018, s. 207; Omerdić, 2018, s. 124). BH’teki geleneksel İslam’ın ana damarı olan Hanefî Mezhebine ve dini kurumlara açıkça saldırmaya başlayınca²⁷⁰ BHİB ve Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić tepki koyarak bu grupları ya BHİB’nin otoritesini kabul ederek kontrolü altına girmeye ya da ülkeyi terk etmeye çağırdı. Bazı Bosnalı Müslümanların ülkede yüzyıllardır süregelen geleneğe uygun ibadet biçimlerini terk ederek farklı biçimlerde namaz kılmaları BHİB çalışanlarını rahatsız etti. Kendisinden izinsiz dini yayınların dağıtılması BHİB’ni alarına geçirdi. 1995 yılındaki bir oturumunda BHİB, kendi izni olmadan bu tür yayınların dağıtımını, herhangi bir kuruluşun adında “İslam” ya da “Müslüman” kelimelerini kullanımını yasaklayan bir kararname yayınladı.²⁷¹ Boşnakların ülkedeki Selefi akımları, teolojik temellerini ve kullandıkları yöntemleri tanımalarını temin amacıyla çok sayıda yayın yaptı, bildiriler yayınladı.²⁷² Reisü’l-ulemâ, camilerde, mescitlerde, tekkelerde ve tüm dini törenlerde Hanefî Mezhebine göre ibadet edilmesi yönünde bir talimat yayınladı. BHİB Anayasası’ndaki “Boşnakların İslam geleneği” ifadesi bu anlayışı yansıtıyordu. Bu gruplarla bağlantı içinde olan Zenica Müftüsü Halil Mehtić ve Mostar Medresesi’nin yöneticisi Salih Čolaković Reisü’l-ulemâ tarafından 1997’de görevden alındı (Bougarel, 2018, s. 205).

BHİB, din adamlarının fetva vermek için alternatif kaynaklara başvurmalarının önüne geçmek amacıyla 2005 yılında Fetva Konseyi’ni kurdu. Mart ve Eylül 2006’da “İslam’ın belirli kişi ve gruplarca uygunsuz bir biçimde yorumlanmasını” kınayan bildiri ve kararları, “BH’te bölünmeye neden olabilecek akım, ideoloji, grup ve

²⁷⁰ Radikal bir Selefi fraksiyonu olan Kelimet’ül-hak (Hak Söz) web sayfasında, BHİB “İslami Olmayan Cemaat” olarak tarif edildi. BHİB’ne ait Preporod gazetesi, Selefilerin paralel bir İslam Birliği kurma yönündeki uzun vadeli planlarına yer veren bir belgeyi kamuoyu ile paylaştı. Bkz. Smajić, 2018, s. 85.

²⁷¹ BHİB’nin 29 Ağustos 1995 tarihli oturumu tutanakları. Glasnik rijaseta Islamske zajednice u RBiH’de yeniden yayımlandı, cilt. LVII, no. 7–9, Temmuz-Eylül 1995, s. 291–6.

²⁷² En son yayın için bkz. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini 2017: Ideologija tekfira i nasilni ekstremizam [Tekfir ideolojisi ve şiddet aşırıcılığı], Saraybosna: <http://bit.ly/2j0BUWf> [24 Nov 2017].

anlayışa izin verilmeyeceği ve BHİB'nin bütünlüğünün korunacağı ana noktalarında odaklanıyor, İslam dünyasındaki siyasi ve dini değişimlerin BH'yi de etkileme ihtimalinden duyulan endişeleri dile getiriyordu. Bildirilerde İslam ile ilgili yorumların sadece kurumsal olabileceği belirtiliyordu. BHİB çalışanları “BH Müslüman cemaatinin asırlık geleneğinin temel niteliklerini korumaya” ve “İslam'ı Kur'an, Sünnet ve “bizim BH deneyimimize göre” yorumlanmasının savunulmasına davet ediliyordu. BH'teki tek meşru hukuk ekolünün Hanefî Mezhebi olduğu özellikle vurgulanıyordu.²⁷³ Neo-Selefilerin ve İran Şia'sının Bosnalı Müslümanların din anlayış ve geleneklerini tahrip etmelerinin önüne geçmek için İslam'ın yerel pratiğinin bir kez daha güçlü bir biçimde altı çiziliyordu. Münhasır bir “Bosna İslam'ı” şeklindeki kavramsallaştırmadan özellikle uzak durularak “Boşnakların İslam geleneği” kavramsallaştırmasına odaklanıldı. Bosnalı Müslümanların İslam'ı algılayış, yaşayış, yorum ve uygulama biçimlerine akademik bir karakter kazandırmak amacıyla 2008 yılında Boşnakların İslam Geleneği Enstitüsü kuruldu. Enstitü araştırma projeleri, yayınlar ve konferanslar gibi faaliyetlerle Boşnakların İslam geleneğini aşırı İslami yorumlardan ve yabancı etkilerden korumaya odaklandı. Saraybosna, Zenica ve Bihaç'ta halihazırda var olan İslam bilimleri fakültelerine ek olarak, BH'teki İslam ve Müslümanlar üzerine araştırmaları teşvik etmek ve Avrupa'daki Bosnalı Müslüman kimliğini ve aidiyet duygusunu güçlendirmek amacıyla 2012 yılında İslam'da Müslümanlar Arası Diyalog ve İlimlilik Merkezi (*Vesatijja*) adıyla bir araştırma merkezi kuruldu. Merkez, dini istismar ve şiddet konularında tercümelere ve Boşnakların konferans ve seminerlerle bilgilendirilmesine odaklandı (Šuško, 2021, s. 139). (Alman Konrad Adenauer Vakfı bu tür faaliyetlerin organizatör ve sponsorlarındandı).

BHİB'nin ve Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'in bu yabancı gruplarla mücadelesi ABD'deki 11 Eylül 2001 saldırılarıyla birlikte ABD'nin ve AB'nin BH otoritelerine yaptığı baskıyla hızlanmıştı. BHİB'ne açıkça savaş açmış olan bazı grupların liderleri sınır dışı edilmiş, 2000'li yılların başlarında bu gruplar ve onlara ait STK'lar yavaş yavaş ülkeyi terk etmeye başlamıştı. Bu durumda bu tür grupları fonlayan ülkelerin

²⁷³ Bkz. 27 Mart 2006 tarihli İslam'ın yorumu üzerine Bildiri. Glasnik rijaseta Islamske zajednice u BiH'te yeniden basımı, cilt. LXVIII, no. 5–6, Mayıs 2006, s. 465–6.

artık desteklerini çekmelerinin de etkisi oldu. Örneğin *Aktif İslam Gençliği*²⁷⁴ ve *Cemiyet el-Furkan* isimli Neo-Selefi grupların finansman kaynağı olan Suudi Arabistan bu dönemlerde desteğini çekti. Ülkede kalmış olanlar arasında da bölünmeler baş gösterdi. Bazıları Hanefî Mezhebini ve BHİB'nin otoritesini tanıyarak tabi oldu.²⁷⁵ Marijinalize olmuş başka birkaç küçük grup ise Brčko yakınlarındaki Gornja Maoča gibi küçük ve izole köylerde yerleşti ve BHİB'ni tekfir etmeye devam etti.²⁷⁶ Hatta Gornja Maoča'daki gruba bir süre katılmış olan ve akıl sağlığı yerinde olmayan Mevlid Jašarević Ekim 2011'de Saraybosna'daki ABD Büyükelçiliği'ne ateş ederek bir polisin yaralanmasına neden oldu. Yargılama sonrası on sekiz yıl hapse mahkûm edildi.²⁷⁷

BHİB Müftüler Konseyi, yasadışı cemaat örgütlerini tespit etmek, “sapkın” İslam yorumlarını bertaraf etmek ve İB dışındaki Müslüman aktivistleri entegre etmek amacıyla 2016'da belirlediği strateji doğrultusunda kendisine bağlı olmayan mescit ve camileri kapattı. “Paralel cemaatler” olarak tanımlanan yapılarla müzakereler yürüterek İB'nin otoritesini tanımaya ve yapısı altına girmeye davet etti.²⁷⁸ (Šuško, 2021, s. 140). Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'ten görevi devralan Kavazović, 2015 yılında BHİB'nin radyosu Radio BIR'de şunları söyledi: “Başkalarının bize İslam'ı öğretmesine izin vermeyeceğiz.”

²⁷⁴ Aktif İslam Gençliği, BH'deki en iyi örgütlenmiş örgütlerden biriydi ve 1997 yılından beri *Saff* isiminde bir dergi çıkarıyordu. Kurucuları ve üyelerinin bazıları El-Mücahidin biriminin Arap savaşçılarından etkilenen eski Boşnak üyeleri, bir kısmı da Orta Doğu ülkelerinde eğitim görmüş Boşnak öğrencilerdi. Kurslar, yaz kampları, yuvarlak masa toplantıları ve seminerler gibi çok sayıda etkinlik düzenlediler. Amerikan karşıtı söylemleri nedeniyle ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan karşıtı propaganda yapmakla suçlandılar. 11 Eylül'den sonra ABD'nin baskısıyla üzerlerine gidildi ve Suudi Yüksek Komitesi fon desteğini kesti. Günümüzde ise hayırseverlik faaliyetlerine ve uyuşturucu ve çocuk suçluluğuyla mücadeleye yöneldiler (Karčić, 2010a, s. 526).

²⁷⁵ BHİB'ne paralel olarak faaliyet gösteren 38 gruptan 14'ü BHİB'nin otoritesine tabi oldu (Šuško, 2017, s. 15).

²⁷⁶ BHİB'nin otoritesini, Bosna hükümetini ve anayasal sistemini tanımayan küçük Selefi gruplar için bkz. International Crisis Group. (2013). Bosnia's Dangerous Tango: Islam and Nationalism, s. 17-19. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnia-s-dangerous-tango-islam-and-nationalism>.

²⁷⁷ Bkz. “Jašareviću odgođeno sudenje zbog bolesti” [“Mevlid Jašarević davası hastalık nedeniyle ertelendi”]. *Nezavisne novine*, 08 Akim 2012. <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Jasarevicu-odgodjeno-sudjenje-zbog-bolesti/162163>Bazı Selefiler bu olayın provokatif bir kurgu olduğunu söylerken Jašarević'e sahip çıktı.

²⁷⁸ Omerdić (2018), paralel cemaatlere bağlı cami sayısının müzakereler başlamadan önce 64 olduğunu yazar (s. 130).

BHİB'nin attığı stratejik adımlardan biri de savaşın hemen ardından Avrupa ülkelerinin BH'te bir İslam Kültür Merkezi inşasının finansmanını üslenme tekliflerini reddetmesi oldu. Bu tür yapılara diasporadaki Müslümanların ihtiyacı olduğu belirtilerek Boşnakların ülkenin çoğunluk halkı olduğu ve ihtiyaç duyduğu dini kurumlara sahip olduğu ifade edildi. Bu yaklaşım, Batı'dan gelebilecek etkilere de İslam'ın kapısını kapatma girişimiydi (Omerdić, 2018, s. 131).

Mustafa Cerić “köktendinci terör” konusunda Avrupa'nın iki yüzlü yaklaşımını da gözden kaçırmıyordu. BH'in Sırp entitesi SC içinde kalan Zvornik'te Mayıs 2015'te gerçekleşen münferit bir şiddet olayından dolayı şehirdeki bütün Boşnakların “Vahabi” şüphesiyle tutuklanması üzerine, Temmuz 2011'de önce Oslo, ardından Utöya Adası'nda gerçekleştirdiği silahlı saldırılarda 80'e yakın kişinin ölümüne neden olan Norveç vatandaşı aşırı sağcı terörist Anders Behring Breivik'i hatırlattı. 7 Mayıs 2015 tarihli “Boşnaklar uyanın!” (*Bošnjaci, probudite se!*) başlıklı Facebook paylaşımında Cerić, Norveç'te Breivik'e benzeyen tüm gençler için açık bir insan avı başlatılmasının hayal bile edilemeyeceğini yazdı ve şöyle devam etti: “Breivik Müslüman olmadığı için terörist ilan edilmedi ve bunun sonucunda psikologlar Breivik'in akıl hastası olduğunu tespit ederek tıbbi bakım ve gözetime ihtiyacı olduğunu açıkladılar...” Aynı paylaşımında Karadağlı Piskopos Petar II Petrović Njegoš'un, Karadağ'lı Müslümanlara uygulanan soykırımı başlatan “Dağ Çelengi” şiirine gönderme yaparak tarihsel süreçte maruz kaldıkları soykırımları hatırlattı ve onları “uyanık olmaya” çağırdı (Cerić, s. 62).

Mustafa Cerić'in bu paylaşımları yaptığı gün (7 Mayıs 2015) SC polisi Sırp bölgesindeki Boşnak kadınları başörtü takmaları ve BHİB üyelik kartı sahibi olmaları nedeniyle sorguladı. Bunun üzerine Cerić, uluslararası toplumun ülkede barışı tesis etmekle görevli temsilcisi YT Valentin Inzko'ya meydan okudu (Cerić, s. 66):

Sayın Inzko...burada, Bosna'da ne yaptığınızı açık ve yüksek sesle anlatır mısınız? BH'te Boşnaklara uygulanan soykırımın bir sonucu olan yüksek temsilcilik işini istemiyorsanız, bilmiyorsanız veya yapamıyorsanız bırakın, isteyen gelsin. Büyükelçi Thomas Miller ve Lord Paddy Ashdown gibi korkmayanlar var. Anaokullarındaki çocuklarımızı ve Srebrenica'ya geri dönenleri koruyun, çünkü görüyorsunuz ki bu insanlarımız bunu yapamaz. Biz Boşnaklar hiçbir zaman terörist olmadık, olmayacağız. Biz hepimize iyi bir örneğiz.

Uzmanlar, takipçi sayıları net olarak bilinmemekle beraber BH’teki Selefi grupların giderek azaldığını söyleseler de bu grupların Boşnakların kültürel, etnik ve ulus kimlikleri üzerindeki etkilerine dair BHİB’ne yakın Boşnak entelektüeller farklı düşünce ve yaklaşımlara sahiptirler. Bazıları Selefi grupların hafife alınmamaları gerektiğini, toplumun güvenliği ve Boşnakların geleneksel ve ulusal kimlikleri için tehlikeler barındırdığını ve devletin boşluk bıraktığı zayıf alanlara kolayca sızabileceğini ifade ederken (Jusić, 2016, s. 56; Azinović 2017, s. 15) bazıları da Selefi tehlikesinin abartıldığını düşünmektedir. Örneğin, Boşnakların İslam geleneği ile açıkça çelişen veya çatışan görüşlerle mücadelenin savunmacı bir refleks ile çok daha kolay olduğunu düşünen Saraybosna İslam Bilimleri Fakültesi profesörlerinden Ahmet Alibašić, esas tehlikenin bu gelenekle uyumlu gibi görünen ancak onun altını oyan yaklaşımlardan gelebileceğini düşünmektedir. Alibašić’e göre BH ve Boşnaklar için asıl korkulması gereken şey Neo-Selefilerin ortalıkta görünmesi değil, camilerin boş kalmasıydı (2006, s. 16).²⁷⁹

Alibašić gibi entelektüelleri endişelendiren şey, İslamofobinin yönlendirdiği Sırp ve Hırvatların yanı sıra özellikle Avrupa basını ve siyaset çevrelerinin modern Avrupa normlarına uymayan görünüş ve söylemleri “radikal Selefi” veya “İslami terörizm” olarak damgalayarak sıradan Bosnalı Müslümanları veya milliyetçi söylemleri tehdit olarak göstermeleridir. Saraybosna’daki Kral Fahd Camii vaizlerinden Nezim Halilović’in durumu bunun örneklerinden biridir. BHİB’nin Hac Birimi’nin yöneticisi olan Halilović’in vaazları BHİB’nin web sitesinde “hakikat, onur ve devlet için kararlı mücadele”²⁸⁰ şiarıyla yer almaktadır. Savaş sırasında Konjic Camii’nin baş imamı olan Halilović aynı zamanda 4. Müslüman Tugayı’nın komutanlığını yapmış, savaşta aldığı yaralardan dolayı BH devletinin en üst askeri nişanı olan *Zlatni Ljiljan* (Altın Zambak) ile ödüllendirilmiştir. Sırp, Hırvat ve seküler Boşnaklarca Selefi olarak etiketlenmekten kaçamayan Halilović, savaş dönemine ait hatıraları canlandığında son derece öfkeli olabilmektedir. Boşnaklara soykırım yapan

²⁷⁹ Bkz. Alibašić, A. (2006). “Kako pobijediti ‘vehabizam?’” [“Vahabizmi nasıl yeneriz?”], *Preporod*, vol. XXXVI, no. 24/842, 15 Aralık 2006, s. 16-48.

²⁸⁰ Nezim ef. Halilović, “Dvadesetogodišnjica Armije RBiH” [“BH Cumhuriyeti Ordusu yirminci kuruluş yıldönümü”], hutbe, 13 Nisan 2016. Bkz. International Crisis Group Report, s. 10.

“saldırganlar ve suçlular” kadar Boşnakların kendilerini savunmasına izin vermeyen uluslararası toplumu şöyle suçlamaktadır:²⁸¹

Kardeşlerim, kayıt yaptırarak ve oy kullanarak, evler inşa edip tarlalarda çalışarak Srebrenica ve güzel Doğu Bosna'mız için mücadele edelim. Fakat bizim mücadelemiz aynı zamanda dua, gözyaşı ve iç çekişlerle. Bu yüzden bütün suçluların yok olması, Allah'ın (Yüce Zat'ı tespih ederim) hak ettikleri cezayı onlara vermesi için dua ediyoruz ve onlar halkımın bütün oğullarını katlettikleri gibi bütünüyle yok olmayı hak ediyorlar!²⁸²

Bütün bu öfkeye ve derinden hissedilen acıya rağmen Halilović'in şu ifadelerinden BH'in dini ve ulusal çeşitliliği ile ilgili hiçbir rahatsızlığının bulunmadığını anlamak mümkündür: “Saraybosna'nın caddelerinde yarı çıplak kadınlar dolaşiyor, Almanya ve İngiltere'nin sokaklarında da örtülü kadınlar dolaşiyor”, “Bosna özgür bir ülke ve biz farklılıklara açığız.”²⁸³

Halilović'in düşünceleri, bazı İslamofobik Avrupalı araştırmacıların²⁸⁴ Selefî olarak etiklediği, 2006 yılında fon yetersizliğinden dolayı kapanan Aktif İslami Gençlik (*Aktivna Islamska Omladina-AIO*) grubunun hala çevrimiçi yayın yapan dergisi *Saff*'ın ayırt edici niteliklerini yansıtmaktadır. Grupta çok sayıda savaş gazisi olmasına rağmen hiçbir şekilde şiddet yanlısı olmayan, kendisini vatansever ve muhafazakâr olarak tanımlayan bu grup Boşnak toplumu ve BHİB ile güçlü bir entegrasyona sahiptir. Seçimlere katılarak SDA'yı destekleseler de parti tercihlerini dillendirmekten kaçınmaktadırlar. Aralarında şeriat hukukunun uygulanmasını isteyenler olsa da bunun gerçekçi bir istek olmadığını farkındadırlar.²⁸⁵ İslami değerler, Boşnak vatanseverliği, Boşnakların ulusal çıkarları ve BH'in geleceği gibi konulara özellikle vurgu yapmaktadırlar. Srebrenica Soykırımını sık sık hatırlatan Halilović, International Crisis Group'a verdiği röportajda bu vurgunun intikam takıntısı olmadığını, hiçbir konunun ülkenin toprak bütünlüğünün önüne

²⁸¹ Halilović'in anılarından bazıları şöyle: “Bijeljina'daki Sırp suçlular Boşnakları Boşnak olmayanlardan ayırt edemediğinde bütün sünnetli adamları öldürdüler.” ABD yukardan silah yerine “İnciller ve domuz etli öğlen yemekleri attı.” [“BH Cumhuriyeti Ordusu yirminci kuruluş yıldönümü”], hutbe, 13 Nisan 2012. Bkz. International Crisis Group Report, s. 10.

²⁸² Nezim ef. Halilović, “Neka su prokleti ubice naroda mog” [“Halkımın katillerine lanetler olsun!”], hutbe, 13 Temmuz 2012. Bkz. International Crisis Group Report, s. 10.

²⁸³ International Crisis Group röportajı, Saraybosna, 14 Kasım 2012. Bkz. International Crisis Group Report, s. 10.

²⁸⁴ Xavier Bougarel (2018), *Islam and nationhood in Bosnia and Hercegovina*, s. 207.

²⁸⁵ International Crisis Group röportajı, Ezher Beganović, *Saff*'ta gazeteci, Travnik, 8 Ekim 2012. Bkz. International Crisis Group, s. 12.

geçemeyeceğini söylemektedir. “Boşnaklar, Bosna’yı sadece kendileri için istemiyor, biz çok etnikli bir BH’ten yanayız. Çünkü onu parçalamaya yönelik herhangi bir girişim yeni bir savaş anlamına gelir. Biz bunu istemiyoruz, bu olmamalı.”²⁸⁶ *Saff* dergisinin diğer çalışanları da benzer görüşler dile getirmektedir. Boşnakların daha fazla milliyetçi olmasının Filistinliler gibi devletsiz kalmaları riskini barındırdığını, ülkenin mevcut durumunda köklü değişimler düşünmeden ortak bir platform bulunması gerektiğini ifade etmektedirler.²⁸⁷

Balkanlar’da ve BH’te Selefi tehlikesini düşünürken Balkan Müslümanlarının, Boşnakların ve BH’in “İslami terör” tehdidi olarak sunulmasının yeni bir olgu olmadığını dikkate almak gerekmektedir. Özellikle Sırp ve Hırvat aşırı milliyetçiler yanı sıra İslamofobik Avrupalılar tarafından yürütülen kampanyaların 1992-1995 yılları arasında BH’e gelen Müslüman savaşçılar ülkeyi terk ettikten sonra bile abartılı tehdit olarak sunmaya devam ettikleri akılda tutulmalıdır. Ülkede kalan yabancı grupların büyük bir kısmının BHİB’nin otoritesine tabi olarak BH’in toprak bütünlüğünün şiddetten uzak ve barışçı yollarla korunması için çaba sarf ettiğini de gözden kaçırmamak gerekmektedir. Diğer taraftan, Kerem Öktem’in Balkanlar ve BH için esas tehlike olarak işaret ettiği “aşırı milliyetçi (Beyaz Kartallar gibi) Sırp paramiliter” grupların Selefi tartışmaları gölgesinde güçlenmeleri ve kendilerini meşrulaştırmaları tehlikesi her zaman göz önünde bulundurulmalıdır (2011, s. 4).

Bu tür tehlikelerin farkında olan BHİB bir taraftan Boşnak ulus kimliğini güçlendirmeye ve Boşnakların geleneksel İslam anlayışını yabancı etkilere karşı korumaya, diğer taraftan ülkede savaş sırasında canlanan dini hassasiyetleri “İslami terör” kavramı ile çerçeveleyen yaklaşımlara karşı dikkatli hareket etmeye çalışmaktadır. Ülke içinde ve dışında Müslümanların değerlerine yönelik saldırılara karşı cevaplar üretmeye çalışırken Mustafa Cerić’in aşağıdaki beyanı gibi Müslüman ve Boşnak milliyetçiliğine vurgu yapmak çoğu zaman kaçınılmaz bir hale gelmektedir:

Ülkemize ve halkımıza yönelik saldırılar sırasında Saraybosna’da ve BH’in diğer şehir ve köylerinde hayatta kalmanın nasıl bir şey olduğunu hepimiz çok iyi biliyoruz. Hayatlarımızı ve onurumuza indirilen korkunç darbeler altında aklı başında ve onurlu kalabilmek kolay

²⁸⁶ International Crisis Group röportajı, Saraybosna, 14 Kasım 2012. Bkz. Bkz. International Crisis Group, s. 12.

²⁸⁷ International Crisis Group röportajı, Bugojno, 8 Ekim 2012. Bkz. International Crisis Group, s. 13.

olmadı. Şükürler olsun ki şer ve nefretin bütün bu darbe ve saldırılarına direndik. Muazzam fedakarlıklar yaptık ve birçoğumuz hayatını verdi. Ne yazık ki kötü niyetli kişiler, bazı gazete ve dergiler bu gerçeği henüz kabullenemiyor... Yanlış ve asılsız hükümler vererek genelde dine, özelde ise İslam'a ve Müslümanlara karşı nefreti körüklüyorlar. Müslümanların kutsallarına nefret kusuyorlar...Bu vesileyle vatan ve diasporadaki tüm Müslümanları, vatanımıza ve milletimize yönelik saldırıların en zor günlerinde olduğu gibi ayık, onurlu ve İslam ahlakında ısrarcı olmaya çağırıyorum. (Kadribegović, 2012, s. 21).

Peki BH Müslümanlarının yani Boşnakların kutsalları ve İslam ahlakı köklerini hangi anlayıştan almaktadır? Ülkenin kalbi Saraybosna'da güçlü bir biçimde varlığını devam ettiren, Boşnak ulus kimliğinin ana sütununu oluşturan, Hanefî-Mâtürîdî yorumuna dayanan ve tasavvuf damardan beslenen, şiddeti dışlayan “Boşnakların İslam geleneği”nin doğası ve teolojik kökleri nedir?

3.5. BH'TE İSLAM'IN DOĞASI VE BOŞNAKLARIN İSLAM GELENEĞİ

“Osmanlı yönetimi altında BH'te İslam'ı yayma süreci, aynı zamanda İslam inancının Mâtürîdî anlayışını (akide) ve şeriat hukuku konusunda Hanefî anlayışını yayma süreciydi” (Karčić, 2006, s.54). Hanefî fıkhına dayalı Sünnî İslam'ı ve Sufizmden etkilenen Mâtürîdî yaklaşımı uygulayan Osmanlı'nın doktrinsel yaklaşımı Bosnalı Müslümanlar tarafından da benimsendi ve aynen uygulanmaya başlandı. Vahyin hakiki anlamına odaklanan Mâtürîdî itikadı İslam dünyasının Arapça konuşulmayan doğu kesimlerinde hâkimdi ve Osmanlılar bu yorumu benimsemişti (Cerić, 1995, s. 252). Böylece “imani olarak *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat*'e, itikadi olarak Mâtürîdî ekolüne, fıkhi olarak ise Hanefî Mezhebine bağlılık” Osmanlı etkisindeki Balkan Yarımadası ve özelde BH'te Müslüman kimliğinin temel niteliklerini oluşturdu ve “Türk dili, Osmanlı gelenek ve adetleri, görece tek tip kıyafet, mutfak, mimari ve alışkanlıklar ile Osmanlı siyasi kültürü (millet sistemi, toplum, haklar ve yükümlülükler)” bölgenin bünyesine karıştı (Karčić, 2015, s. 126). BH'in 1878 yılında Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmesi siyasi ve dini bir kırılma yaratsa da ülkedeki İslam'ın doğasının Osmanlı kalmasını engelleyemedi. Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında oluşturulan özerk dini yapıya rağmen İstanbul medreselerinde Osmanlı sistemi ile eğitim görmeye devam eden Bosna ulemâsı geleneği devam ettirdi. Daha da önemlisi yeni seçilen Reis'ül-ulemânın Şeyhülislâm'dan “menşura” alması

aradaki bağın kopmasına engel oldu. Bu dönemdeki en önemli değişiklik Bougarel'in tespit ettiği gibi "Safvet-beg Bašagić ve Osman Nuri Hadžić gibi aydınların veya Džemaludin Čaušević gibi ulemânın getirdiği reformist fikirlerin BH'e girişiydi" (2019, s. 57).²⁸⁸

Böylece Osmanlı'dan miras alınan yaklaşım ve gelenekler ülkede yaşanan ve algılanan İslam'ın ve Müslüman geleneğinin temel tarihi dayanakları ve ana unsurları olarak BHİB²⁸⁹ tarafından kabul edildi. Eski Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'e göre böyle bir yaklaşım ve İslam anlayışı Bosna Müslümanlarına ve BHİB'ne "kendi sınırlı ve kapalı alanında özgürce nefes alabileceği havayı sağladı" (1995, s. 232).

BHİB'nin farklı kaygılarla resmî beyan ve hutbelerinde sık sık vurguladığı İslam geleneğinin bu ana sütunlarının sıradan inananlar tarafından derinlemesine bilinmemesi yerel ve genellikle İslami olmayan uygulamaların İslami ritüellerin bir parçasına dönüşmesine neden oldu (Kriještorac, 2022, s. 69). Bosna Kilisesi tarafından yaygın olarak uygulandığı kabul edilen açık alanlarda toplu ibadetler, her haziran ayının son pazar günü düzenlenen Ayvaz Dede Şenlikleri (*Ajvatovica-Ajvaz Dedo*)²⁹⁰ gibi bazı yazarların "halk dini" (*narodna religija*) (bkz. Karić, 2004, s. 44) adını verdikleri uygulamalar ülkedeki İslam geleneğinin bir parçası haline geldi. Ancak Kriještorac (2022) iki nedenden dolayı Bosnalı Müslümanlar söz konusu olduğunda "halk dini" tanımlamasına itiraz eder: Birincisi, "Bosnalı Müslümanlar, gayrimüslim tebaanın aksine, İslam'a ihtidalarının başından beri kentsel ortamlarda yaşadılar" (s. 69) ve bu da inancın hakiki ve yüksek norm ve buyruklarına doğrudan muhatap olma anlamına gelmekteydi. İkincisi, genellikle resmî dine karşı ve ona muhalif olarak kavramsallaştırılan ve uygulanan "halk dini" BH'in resmî anlayış ve uygulamalarında da yer almaktadır. BH örneğinde resmî düzeyde "halk dini" uygulamaları sık sık gözlemlenir: Yukarıda değinilen Ayvaz Dede Şenlikleri'nin ana organizatörünün

²⁸⁸ Bu dönemdeki reformist fikirler Osmanlı başkentinin yanı sıra Mısır'lı Muhammed Abduh ve Rusya topraklarındaki İsmail Gasprinski'den (Gaspıralı) besleniyordu (Bkz. Bougarel, 2019, s. 57).

²⁸⁹ "Kur'an ve Sünnet hükümleri, Boşnakların İslam geleneği ve modern zamanların gerekleri" (BHİB Anayasası, 4. Madde).

²⁹⁰ Osmanlı fethi ile birlikte Travnik yakınlarındaki Prusac (Akhisar) kasabasına yerleşen Ayvaz Dede bir Sufi dirvişiydi. Rivayete göre, Šuljaga Dağı'nda su kaynağının önünü kapatan büyük kaya onun keremetiyle ikiye ayrıldı ve bölge halkı yeniden suya kavuştu. Komünist dönemdeki yasağı saymazsak bölge halkı beş asırdan uzun bir süredir kayanın yarıldığı bölgeye haziran ayının son haftasında haç ziyaretleri gerçekleştirerek toplu ibadet yapmaktadır. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Ajvatovica>

BHİB'nin olması gibi. BHİB hem resmî İslam hem de “halk dini” arasında bir sentez yaparak “halk dinine nelerin dahil edilebileceğine karar vermekte”²⁹¹ ve “uygulama ve öğretileri zaman zaman “İslami olmayan” olarak değil, esas olarak “Boşnak olmayan” olarak ilan edip onaylamaktadır (Kriještorac, s. 70). BHİB'nin denge ve uzlaşma sağlaması gereken alanlardan biri de bu yüzden bazen resmî İslam ile “halk dini” arasındaki gerilimli bölgelerdir.

İtikadi olarak Mâtürîdî ekolüne, fihhi olarak ise Hanefî Mezhebine bağlı olmanın pratik sonuçlarına kısa bir bakış Bosnalı Müslümanların/Boşnakların İslam anlayışının ve “Boşnak” ulus kimliğinin çekirdeğini oluşturan İslami geleneklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için yararlı olabilir.

3.5.1. Hanefî-Mâtürîdî Gelenek ve Boşnakların İslam Geleneği

Bosnalı Müslümanların resmî dini kurumlarının ve dini uygulamalarının geleneksel belirleyicisi olan Hanefî-Mâtürîdî gelenek “akıl ve eleştirel düşünce, reform gibi durumlara en uygun ve en esnek düşünce ekolü” olarak değerlendirilmektedir (Omerdić, 2018, s. 132). Her iki ekolün kurucusu da Arabistan topraklarının dışında doğan Sünnî Müslümanlardı.²⁹² Nakli bilginin ve Arap geleneklerinin hâkim olduğu bir gelenek ve coğrafyada her ikisi de hükümlerinde ve din anlayışlarında söylem analizi, analogik çıkarımlar ve aklî muhakemeye önem verdiler. Bir kelim ve fıkıh âlimi olan Ebu Hanîfe öğrencileriyle yaptığı grup tartışması ve soyut adli inceleme ve farazi durumlar için hazırlık yapma ilkeleri doğrultusunda bir yöntem geliştirdi. Dinsel davranış ve uygulamaların tarihsel ve kültürel bağlamlarını hesaba katan Ebu Hanife, şer’i hukukun birincil kaynakları olan Kur’an ve Sünnet’in yanı sıra *kıyâs* (analogik çıkarım), *istihsân* (maddi delilin tercihi)²⁹³ ve *örf* ölçütlerini kullandı (Kriještorac, s. 70). Spesifik sosyal ve kültürel

²⁹¹ BH devletince de yasayla düzenlenen BHİB'nin “İcmâ” yetkisi bu tür kararlara resmîyet ve meşruiyet sağlamaktadır (Bkz. Kriještorac, 2022, s. 70). İcma, “Muhammed ümmetinin (*müctehidler*) onun vefatından sonraki herhangi zamanda dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri” şeklinde tanımlanmaktadır.

(bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/icma#:~:text=%C4%B0cm%C3%A2%C4%B1n%20din%C3%A E%20literat%C3%BCrde%20kazand%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20terim,fikir%20birli%C4%9Fi%20etmeleri%E2%80%9D%20%C5%9Feklinde%20tan%C4%B1mlan%C4%B1r.>)

²⁹² Ebu Hanife (699-767) Afgan bir babanın oğlu olarak Irak-Kufe’de, El-Mâtürîdî (852-944) ise Semerkand yakınlarındaki küçük Mâtürîdî kasabasında doğdu.

²⁹³ “Fıkıh usulünde müctehidin bir meselede icmâ, zaruret, örf, maslahat, gizli kıyas gibi özel ve daha kuvvetli görünen bir delile dayanarak o meselenin benzerlerinde izlenen genel kuraldan ve ilk hatıra

bağlamların farklı sosyal ve kültürel bağlamlara aktarılması noktasında son derece önemli bir model oluşturmuş oldu.²⁹⁴ Bu model, bilhassa Arap kökenli olmayan İslam dünyasında en yaygın takip edilen mezhebin ortaya çıkmasına neden oldu.²⁹⁵

Sünni hukuk mezhepleri arasında en liberal ve reforma en açık olarak görülen Hanefî Mezhebinin bazı özelliklerini sıralamak BH Müslümanlarının İslam geleneğini anlamamıza yardımcı olacaktır:

Hanefî fikhî meseleci (*kazüistik*) karakterinden dolayı içinde bulunulan şartları, sosyal olayları ve gelişmeleri yakından takip ederek her bir olayı kurala feda etmeksizin kendi özel şartları içinde değerlendirir. Sosyokültürel ve etnik açıdan oldukça kozmopolit ve renkli bir bölgede (Irak) doğan Hanefî fikhî farklılıklara karşı esneklik (bu özelliği BH'in çok etnikli ve çok dinli yapısına fazlasıyla uyar). Hanefî fikhînde ibadet konusunda kolaylığın tercih edilmesi, gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerinin korunması konusundaki titizlik, hukuki işlemlerde objektif ölçülerle yetinilmesi, gayrimüslimlerle ve düşmanla ticari ilişkilere izin verilmesi, akla ve kıyasa verilen önem ve içtihat kapısının oldukça geniş olması gene çok dinli ve etnikli bir bölgenin inananları için son derece rahatlatıcı bir alan açar. Değişen toplumsal koşullara göre yeni çözümler üretme konusunda katı bir tutum takınılması²⁹⁶ Hanefî fikhîne esnek bir karakter sağlar ve bu nitelik sayesinde Bosnalı Müslümanlar

gelen çözümden vazgeçmesi ve hukukun amacına daha uygun bulduğu başka bir hüküm vermesi şeklinde özetlenebilen yöntemin adıdır.” (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istihsan>)

²⁹⁴ Hanefî Mezhebi günümüzde “Türkiye, Balkanlar, Bosna-Hersek, Ukrayna, Kırım, Azerbaycan, Kafkasya, Kazan, Ofa, Ural, Sibiry ve Türkistan Türkleri, Çin, Mançurya ve Japonya Müslümanları, Afganistan, Horasan, Belücistan, Siyam (Tayland), Hint, Keşmir, Pakistan”da takip edilmektedir. Hanefî Mezhebine bağlı Müslümanların sayısı Yemen, Hicaz, Mısır, Filistin, Cezayir ve Tunus'ta azken, Etiyopya, Suriye ve Irak'ta biraz daha fazladır. Hanefî mezhebinin yayılmasında Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin büyük rolü vardır. Osmanlı Devleti 16. yüzyıldan itibaren “kadı beratlarında ve müftü menşurlarında kazâ ve fetvanın Hanefî Mezhebine göre” verilmesini istemiş ve bu uygulamayı Anadolu ve Rumeli'de titizlikle takip etmişti” (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanefi-mezhebi>)

²⁹⁵ Mirsad Kriještörac (2022), Hanefî Mezhebinin uygun gördüğü ibadet biçimi ve örneğin erkeklerin sakal bırakması ve kısa pantolon giymesi kuralına genelde uyulduğunu; ancak günümüzde Bosnalı Müslümanların sakal ve pantolon konusunu “yabancı İslami uygulamalar” olarak görerek tartışıklarını yazar. Chris Hann'ın (2006) “sosyalizm dönemi, post-komünist devletlerin sakinlerinin çoğunun yaşanmış tarihinde hala temel bir referans noktasıydı” tespitine yer veren Kriještörac, bu deneyimin İslami kurallar üzerinde zaman zaman öncelik kazandığını vurgular. Hanefî Mezhebinin uzun sakal ve kısa pantolon ile ilgili kesin kuralı ile ilgili yargı “İslami” değil, “Bosnalı” referans çerçevesinden ve bakış açısından oluşturulur. “Açıkçası, komünist yönetim dönemi Bosnalı Müslümanlar için de önemli bir referans noktasıdır” (Kriještörac, s. 71).

²⁹⁶ Hanefî fikhînin bu temel nitelikleri TDV İslam Ansiklopedisi'nden alınmıştır. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanefi-mezhebi>

ülkeleri 1878’de Habsburg Monarşisi’nin işgaline uğradığında özel hayatlarını yönetecek şer’i normlara dayalı bir yargı sistemi şartıyla gayrimüslim bir yönetimde yaşamaya devam etme, kendi dini kurumlarını oluşturabilme ve modernitenin meydan okumalarına karşı cevaplar üretebilme yeteneği gösterebilmiştir. Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić’in Bosna Savaşı sırasında Sırpların tecavüzüne uğrayarak hamile kalan Boşnak kadınların kürtaj olmalarına izin veren fetvayı yayınlaması da Hanefî fıkının sağladığı içtihadî esnekliktendi muhtemelen. Aynı şekilde, Hanefî ekolün akla ve eleştirel düşünceye dayanan fıkhi metodu, Avusturya-Macaristan gibi “aydınlanmacı ve modern” Avrupa düşüncesini temsil eden bir yönetime kolayca uyum sağlamasına katkıda bulunmuş olmalıdır.²⁹⁷

Hanefî Mezhebinin kurucusu Ebu Hanife’den bir asır sonra dünyaya gelen Ebu Mansur el-Mâtürîdî’nin (ö. 944) kurduğu Mâtürîdîlik de yöntem ve temel kelâm görüşlerinde Ebu Hanife’yi takip eder.²⁹⁸ Mâtürîdî’nin teolojisi üzerine 1995 yılında yazdığı doktora tezinde²⁹⁹ Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić, İmam Mâtürîdî’nin temel kaygısının “Hint-İran düalizmine, Yahudi-Hıristiyan karışımı tektanrıcılığa ve Yunan felsefesinin küfürlerine karşı İslami doktrinin sağlamlığını kanıtlamak” olduğunu belirtir (1995, s. 109). Gelenek ile akıllı birleştiren Mâtürîdî, vahyi anlamaya çalışırken akıl, duyular ve doğru haberden faydalanılması gerektiğini düşünür.³⁰⁰

Bazı Mâtürîdîler dil ile tasdik etmeyi iman etmenin bir gerekliliği olarak görse de genel olarak Mâtürîdî yaklaşım bireyin iman ettiğini kalbiyle tasdik etmesini yeterli bulur; dil kalpteki imanı ifade eden bir araçtır. İnsanın eylemleri ilahi takdirin ve ilahi olarak takdir edilen bireysel özgür iradenin sonucudur. “Fiiller kazanılmaları (*kesb*) ve icra edilmeleri yönünden insanın, yaratılmaları yönünden ise Allah’ın tesiriyle meydana gelir.”³⁰¹

²⁹⁷ Burada Kriještorac’ın “İslam’daki Taliban gibi gelenekçi hareketlerden bazılarının da Hanefî mezhebinin bir parçası” olduğunu yönündeki hatırlatmasına yer vermeden geçmemek gerekir.

²⁹⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam--ilim>

²⁹⁹ Bkz. Cerić, M. (1995). *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansur Al-Mâtürîdî*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization.

³⁰⁰ Bu yaklaşıma göre “Akılın yönlendirdiği insanoğlu, kendi çıkarları doğrultusunda kararlar verir ve yalnızca kendi eylemlerinden ve davranışlarından, iyiliği kötülüğe tercih etmekten sorumludur. Her şeyin gerçek sonucuna karar veren Tanrı’dır” (Kriještorac, 2022, s. 71).

³⁰¹ Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Mâtürîdîyye>

Kriještorac (2022, s. 72), Mâtürîdî ekolün kıyas ve mantığa yaptığı vurgunun BHİB'nin temsil ettiği resmî İslam'ın "ıslah" kavramı algısını şöyle şekillendirdiğini belirtir: "İslah, belirli geleneklere ve Bosnalı Müslümanların özel tecrübelerine dayalı olarak örgütsel yapılarında sürekli bir reform anlamına gelir ve genel İslami gelenek ikinci planda kalır" (Kriještorac, s.73). Böylece herhangi bir duruma dair değerlendirme yaparken Kur'an, Sünnet ve "bizim İslam geleneğimiz" ölçüt olarak görülür. Habsburg Monarşisi yönetiminde özerk dini yapılarını oluşturmak veya Yugoslavya Komünist Partisi'nin bütün dinlere yönelik baskıcı uygulamalarından mümkün olduğunca sakınmak ya da Bosna Savaşı sırasında ve sonrasında ülkeye giren farklı İslam anlayışlarının bozucu etkilerinden kaçınmak için "ıslah" kavramı çerçevesinde oluşturulmuş "Boşnakların İslam geleneği" kavramsallaştırması koruyucu bir şemsiye işlevi görür. Diğer taraftan, Habsburg yönetiminde başlayan modernizasyon sürecinin bir bileşeni olan sekülerleşmenin "İslami kuralları etik kurallar aracılığıyla özel ve toplumsal normlara ve örf ve âdet hukukuna indirgemesi" (Kriještorac, s.73) sonucunda İslam yalnızca özel alanın bir unsuru olarak devam edebildi. Bu noktada Mâtürîdî ekolün "imanın dil ile tasdikini" gerekli kılmayan yaklaşımı Bosnalı Müslümanları bariz biçimde rahatlattı. Zamanla Müslüman olmak, "inancın gerektirdiği pratikleri uygulamaya" gerek olmayan bir "oluş", Bougarel'in ifadesiyle "inanmadan ait olmak" (2018, s. 206) anlamına geldi ve böyle içselleştirildi. Yerel kültür ve gelenekler İslami uygulamanın yerini aldı ve İslam olarak algılandı. Bu algı zamanla alışkanlık haline geldi. Komünist ya da ateist olmak Müslüman olmamak anlamına gelmiyordu. Komünist veya ateist bir Türk ya da Meksikalı gibi, komünist ya da ateist bir Müslüman olunabiliyordu. Bu, komünist Yugoslavya'daki büyük "M" ile "ulus anlamında Müslüman" olmaktı. Bu algı ve alışkanlık hala büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır.

BHİB'in "Boşnakların İslam geleneği" vurgusu, Hanefi Mezhebinin yaklaşım ve uygulamaları ile halkın içselleştirmiş olduğu İslam anlayışı arasında bir denge kurma çabasından ve İslam'ın evrensel niteliğinin "yerel Bosna İslam'ı lehine" kaybolmasından kaynaklanmaktadır. Kriještorac'ın diasporadaki Boşnaklarda gözlemlediği kendilerini diğer Müslümanlardan ayırıştırma uygulamalarını Bosna'nın Müslüman toplumundaki "resmî ve halk İslam'ı" arasındaki ikili anlayışla ve sıradan insanların yerel din görevlilerinden kendilerini farklılaştırma istekleriyle

ilintilendirmesi (s. 74) çok makul bir bağlantı gibi görünmese de Boşnakların kendi İslam anlayışlarını “özelleştirme süreci” ile ilgili önemli imalar içerir. Daha önce de değinildiği gibi diasporadaki Boşnakların yalnızca kendilerinin kullanacağı camiler inşa ederek diğer Müslüman grupların camilerine gitmemeleri veya onlarla iletişimi sınırlı tutma gayretleri bu özelleştirme sürecini haber vermektedir. Kriještorac, “Bosnalı Müslümanların İslami evrenselcilikle mücadeleleri” olarak tanımladığı bu durumu “Yahudi evrenselciliğinin Yahudi etnikçiliğine” dönüşmesine benzetir. “Dinsel evrenselcilik yerleştiğinde milliyetçilik din içindeki mezhep çizgileri boyunca büyür” (s. 75).

Bu tehlikenin farkında olan BHİB, resmî belgelerinde “Bosna İslam’ı” tabirini kullanmamaya çalışsa da Bosnalı Müslümanlardaki “İslam’ı özelleştirme” eğilimini dengelemek için “Boşnakların İslam geleneği” ifadesine Anayasa’ında yer vermektedir. Ancak Kriještorac’a göre dini kararların kaynağı olarak Hanefî ekol, zamanın gerekleri ve Boşnakların İslam geleneğinin aynı cümle içinde kullanılıyor olması bile teolojik gerilim için yeterlidir (s. 76).³⁰²

Selefi grupların BH’te yüzyıllardır yaşanan ve algılanan İslam anlayışına uymayan farklı İslam anlayışları ve BHİB’nin otoritesini tanımayı reddederek saldırılarda bulunmaları nedeniyle BHİB Mart 2006’da yeni bir bildiri daha yayınladı.³⁰³ Bildiride “bazı kişi ve gruplar tarafından İslam’ın çirkin bir şekilde yorumlanması” kınanarak BHİB görevlileri “İslam Birliği’nin BH’teki asırlık geleneğinin özel niteliklerini” korumaya ve “İslam’ın Kur’an, Sünnet ve bizim BH deneyimimize dayanan resmî yorumunu” savunmaya davet edildi. Bildiride ülkedeki tek geçerli fıkıh ekolünün Hanefî Mezhebi olduğu özellikle vurgulandı.³⁰⁴ Bosnalı Müslümanlar “evrensel olarak gördükleri İslam’ın farklı etno-coğrafi yorumlarına” (Alibašić, 2007, s. 3) tanık olmaktan hoşlanmamıştı ve “Bosna İslam’ı”nın ve “Boşnakların İslam geleneğinin” tehlikede olduğundan bahsetmeye başladılar. “Bosna İslam’ı ve Boşnakların İslam geleneği” tanımlamalarının ne anlama geldiği noktasında

³⁰² İlahiyatçı Enes Karić’e göre “Bosna’daki İslam inanç bakımından evrenselidir; ancak kültürel olarak Bosna’da Bosna İslam’ı vardır” (2004, s. 42).

³⁰³ Bkz. 27 Mart 2006 tarihli İslam’ın yorumu üzerine Bildiri. *Glasnik rijaseta Islamske zajednice u BiH*’te yeniden basımı, cilt. LXVIII, no. 5–6, Mayıs 2006, ss. 465–66.

³⁰⁴ BHİB Anayasası’nın 8. Maddesinin 2. Fıkrası: “İB’de İslami ibadet görevlerinin yorumlanması ve uygulanmasında Hanefî Mezhebi uygulanır.” Bkz. <https://licodu.cois.it/?p=4185&lang=en>

tartışmalar yaşandı ve BHİB ve entelektüel çevrelerde bu kavramsallaştırmaları tanımlamaya yönelik çalışmalar başlatıldı. Nihayet, BHİB Anayasa Mahkemesi üyesi fıkıh uzmanı, Saraybosna Hukuk Fakültesi profesörü Fikret Karčić 7 Aralık 2006 tarihinde Preporod'da yayınladığı “Boşnakların İslam Geleneği Nedir?”³⁰⁵ başlıklı metinde bu kavramları tanımladı.

Fikret Karčić, evrensel bir dinin “Endonezya İslam’ı”, “Türk İslam’ı” ya da “Bosna İslam’ı” gibi coğrafi ve kültürel karakterli sıfatlarla tanımlamalarını sakıncalı bularak bu tür kavramsallaştırmaları, tıpkı “resmî din” ve “halk dini” kavramsallaştırmaları gibi Batılı teoloji araştırmalarından terminoloji transferi yapılmasının sonucu olarak gördü ve normatif din açısından böyle bir terminolojiyi kabul edilemez buldu. Diğer taraftan “Avrupa İslam’ı”, “Bosna İslam’ı” gibi tanımlamaların “belirli kaynakları olan özel bir İslam türü” olarak anlaşılabilceğini, bunun yerine “Avrupa’nın veya Bosna’nın İslam anlayışı ve uygulaması” olarak anlaşılması gerektiğini vurguladı: “Avrupa’da İslam” veya “Bosna’da İslam” (Karčić, 2006). Dolayısıyla “Bosna İslam’ı” kavramsallaştırması özellikle BHİB çevrelerinde kabul görmedi ve hiçbir resmî belgede İslam’ın herhangi bir coğrafi ve kültürel tanımı kullanılmadı.

BHİB’nin 1997 tarihli Anayasası’nın 4. Maddesi’nde yer verilen “Boşnakların İslam geleneği” tanımının Anayasa’nın 8. Maddesi’nin 2. Fıkrasında zikredilen “Hanefî mezhebi” ile ilgili olduğunu ifade eden Karčić, bu kavramın ilişkilendirileceği bir diğer unsurun Osmanlı döneminden kalma İslami kurumlar olduğunu belirtti. BHİB Anayasası’nın 2. Maddesi’nde zikredilen BHİB’nin özerkliği Osmanlı döneminden kalan dini kurumlara dayandırıldı.

Batı dillerinde “Bir grubun nesilden nesile tutarlı bir şekilde uyguladığı düşünce veya davranış biçimi” olarak tanımlanan “gelenek” kavramını “İslami miras” ve “örf” kavramlarıyla eşleştiren Karčić, “Boşnakların İslam geleneği”nin altı bileşenini şöyle sıraladı:

³⁰⁵ Bkz. Fikret Karčić, “Šta je to ‘islamska tradicija u Bošnjaka?’ Preporod, cilt. XXXVI, no. 23/841, 1 Aralık 2006.

Akaid alanında Mâtürîdî ekol, fıkıh alanında Hanefî Mezhebi ve derviş tarikatlarının dahil olduğu Sünnî İslam:³⁰⁶ Osmanlı hakimiyetindeki İslamlaşma süreci ile İslam inancının Mâtürîdî, şer’i hukukun Hanefî yorumu kabul edilmiş oldu. Derviş tarikatlarının bu yayılma sürecinde önemli rolleri oldu.³⁰⁷

Osmanlı-İslam kültür bölgesine³⁰⁸ **aidiyet:** Osmanlı-Türk kültür bölgesinin temel nitelikleri şöyleydi; güçlü bir merkezi hükümet, güçlü bir hiyerarşik yapı içinde kurumsallaşmış ulemâ (*İlmiyye* teşkilatı), Mâtürîdî ve Hanefî ekollerin hakimiyeti, kentsel yaşam tarzı, sanat, mimari, günlük rutinler, destan ve şiir gibi alanlarda Türk dili ve kültürünün kullanımı veya etkisi.³⁰⁹

Bosna halkının Osmanlı öncesi (dini) uygulamalarının “İslamlaştırılması”: Osmanlı öncesi Bosna sakinlerinin bazı uygulamaları İslami görünüm kazanarak Bosnalı Müslümanların dini ibadetlerine girmiştir. Örneğin, dua etmek için kutsal sayılan farklı yerlere gitmek (*dovište*), doğada (çimlerde, mağaralarda, nehir kıyılarında) dua etmek ve namaz kılmak, tarım ve hayvancılık faaliyetleri için önemli sayılan günleri kutlamak.

İslam’ın yorumlanmasında İslami reform (*ıslah*) geleneği: Ülkedeki İslam düşüncesi 19. yüzyılın son on yılına kadar güçlü bir reformcu³¹⁰ damardan beslendi, içtihat, kurumların ıslahı ve tecdidi (yenileme) gibi uygulamalar geleneği oluşturdu. Bu geleneğin güçlenmesi için gerekli sosyal ve siyasi koşullar BH tarihinde hep var oldu. Örneğin, 1878’den sonraki Avusturya-Macaristan yönetiminin modernizasyon uygulamaları, İslam medeniyetinden Avrupa medeniyetine ani geçiş gibi ikilemlere ve meydan okumalara cevaplar üretirken İslami ıslah geleneği Bosnalı Müslümanların hayatta kalması ve güçlü kurumlar oluşturması için can suyu oldu. Her türlü değişime

³⁰⁶ Akaid: İslam’ın temel esasları, uyulması zorunlu hükümleri. Fıkıh: İslam hukuku.

³⁰⁷ Karčić (2006), Osmanlı dönemine ait el yazmaları ve Bosna ulemâsının kullandığı metinleri kaynak olarak gösterir. Örneğin, *Usûlü’l-ḥikem* adlı eseriyle tanınan Boşnak âlim ve müellifi Hasan Kâfi el-Akhisari’nin (Hasan Kâfi Pruščak) (1544–1615) entelektüel soy kütüğündeki isimlerin çoğunun Maveraünnehir ulemâsına ait olduğunu belirtir. Maveraünnehir bölgesi, Osmanlı Türklerinin İslam dünyasında siyasi liderlik rolünü üstlenmesinden bu yana Mâtürîdîlik ve Hanefî Mezhebinin merkezi olan bölgedir. Osmanlı ulemâsı üzerinden bu gelenek Balkanlara aktarıldı.

³⁰⁸ Modern İslam alimleri dünyayı hâkim dil ve kültür kriterine göre şu bölgelere ayırmıştı: Osmanlı-Türk, Fars, Arap, Afrika ve Malezya bölgesi (Karčić, 2006).

³⁰⁹ Osmanlı camilerinin yüksek minareli karakteristik formları, yüksek minareleri, mevlid geleneği, Arapça “salat” kelimesi yerine “namaz”, “vudû” kelimesi yerine abdest” gibi Farsça veya Türkçe kelimelerin kullanılmasını örnek olarak verir.

³¹⁰ “*Harekatü’l-ıslah ve’t-tecdid*”

direnen gelenekçi ve her türlü değişime açık modernist dirençlere rağmen bu gelenek dengeli ve makul bir biçimde gelişimini sürdürdü.

İslam Birliği içerisinde kurumsallaştırılmış İslam: Osmanlı hakimiyetinde “din ve devlet” birliği çerçevesinde devlet kurumlarıyla bağlantı içindeki dini yönetim, 1878’deki Habsburg işgali ile Katolik bir monarşinin idari ve hukuki bağlamına dahil oldu ve bu yeni durum İslami yönetimin kurumsallaşması sorununu gündeme getirdi. Bu sorun, Bosna Müslüman elitlerinin mücadeleleri sonucunda özerk bir kurumsal yapının oluşturulmasıyla çözüldü.

İslam’ı seküler bir devlette deneyimleme pratiği: İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından kurulan komünist yönetim, dini bir özel alan pratiği olarak konumlandırarak kamusal alandan bütün dini tezahürleri yok etti. Komünist Yugoslavya’nın “laiklik” anlayışı dine ideolojik olarak olumsuz bir yaklaşım geliştirmeyen Batı tipi laiklikten farklıydı ve dini düşman olarak algılayan komünist sistemin bakış açısını fazlasıyla yansıtıyordu. Komünist Yugoslavya’daki bu laiklik deneyimi “sosyalist laik bir devlette” yaşama deneyimiydi (Karčić, 2006). Bu noktada BHİB, İslami kimliğin korunması için önemli olan temel ilkeleri belirleyerek pratikte uygulayabilecek mekanizmaları üretmek için çaba gösterdi.

Din karşıtı bir devlette yaşamanın yanı sıra BH’in, Osmanlı yönetiminin son dönemleri ve Avusturya-Macaristan yönetimi boyunca süregiden, komünist dönemde zirvesine ulaşan hızlı modernleşmesi ve sekülerleşmesi geleneksel normları ve yaşam biçimlerini baskıladı. Bu da dinin yorumlanması ve uygulanması üzerinde geri dönülemez izler bıraktı. 1946’da komünist yönetimin şer’i mahkemeleri kapatmasından günümüze dek olan sürede Bosnalı Müslümanların özel meselelerine şer’i hukukun uygulanması noktasında ciddi taleplerde bulunulmaması “Bosnalı Müslümanların geri döndürülemez şekilde sekülerleştiği” anlamına gelmektedir (Bougarel, 2003, s. 353). Günlük siyasi söylemlerdeki İslami semboller dini göndermeler değil ulusal Boşnak siyasi hedeflerine yönelik göndermelerdir. O halde Boşnakların İslam geleneğinin en önemli niteliklerinden birinin bu geleneğin ve Bosnalı Müslümanların seküler karakteridir diyebiliriz. BHİB’nin din ve devletin

birbirinden bağımsızlığı ve dini cemaatlerin devletten özerk yapısına güçlü vurgusu³¹¹ bu karakterin en önemli göstergelerinden biridir.

Ağustos 2009 tarihinde *Fondazione Oasis*'e verdiği röportajda Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić BH'te deneyimlenen İslam'ın üç temel özelliğini şöyle vurguladı:³¹²

Birinci özellik, diğer dinlerle tutarlı bir şekilde bir arada yaşadığı çok kültürlü bir toplumda kendini bulma gerçeği. İkinci özellik, Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in sünnetinin yorumlanmasına yönelik Bosnalı ulemânın deneyimine dayanan özgün bir yaklaşımdır. Üçüncüsü, Müslümanların Bosna'da açık bir toplumda yaşamaları ve tutumlarının İslami doktrinin kurumsallaşmış yorumuyla onaylanan bu açıklık tarafından belirlenmesidir. İnananların yaşamlarının rehberliği bireysel yargıya değil, BHİB'ne ve onu temsil eden İslami kurumlara bağlıdır.

Boşnaklar, İslam geleneklerinin sivil ve şiddet içermeyen, BHİB'nin kapsayıcı, katılımcı, demokratik, açık ve çoğulcu karakterinden gururla bahsetmektedirler.³¹³ Gerçekten de BHİB'ne bağlı ilahiyat fakültelerinde dünyanın her yerinden (Şikago, Fas, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Belgrad, Zagreb, Türkiye, Kosova, Hindistan, vb.) modernist, reformist veya gelenekçi çizgideki öğretim görevlileri dersler vermektedir. Saraybosna İslam Bilimleri Fakültesi öğretim görevlisi Prof. Ahmet Alibašić bu çoğulculuğu şöyle tanımlamaktadır (2007, s. 6):

BHİB içinde her zaman çok sayıda İslami eğilim mevcut olmuştur: Gelenekçiler, Sufiler, reformcular, modernistler, Selefilere... Hepsi oradadır. Kendilerinden farklı olan ötekilerle nasıl yaşayacaklarını öğrenmeden önce, Bosnalı Müslümanlar kendi içlerindeki farklılıklarla nasıl yaşayacaklarını öğrenmek zorundadırlar. Üniversite diplomasına sahip birçok BHİB görevlisi Bosna dışındaki üniversitelerden mezundur. Bir anlamda BHİB bir tür eritme potansiyelidir. Selefilere, Sufilere ve modernistlere ne kadar süreyle bir arada tutmayı başarabileceğini söylemek için erken. Yakın gelecekte bir grup veya diğer grup Birliği³¹⁴ yönetmede daha fazla söz sahibi olabilir. Ancak ideolojik farklılıklara dayalı kitlesel bir dışlamanın söz konusu olmadığı görülüyor.

³¹¹ Bkz. <https://islamskazajednica.ba/index.php/fetve-i-rezolucije/5756-nacrt-platforme-islamske-zajednice-u-bih-za-dijalog>

³¹² Bkz. <https://www.oasiscenter.eu/en/the-seven-sins-of-the-west>

³¹³ Omerdić'e (2018, s. 132) göre "Tekfir, radikalizm, aşırıcılık, terörizm, ırkçılık, yabancı düşmanlığı" gibi olgular BH'te yaşanan İslam'ın hiç tanımadığı kavramlardır." Sivil ve şiddet karşıtı bir din anlayışını Fikret Karčić, Osmanlı'nın normatif kültürüne bağlar (Alibašić, 2007, s. 4).

³¹⁴ BHİB

Bu çeşitlilik ve çoğulculuk BHİB çevrelerinde bir tehdit değil, bir fırsat olarak görülmektedir. Almanya menşeli internet portalı *Qantara.de*'ye 2012 yılında verdiği röportajda Alibašić bu konuya ilişkin şunları ifade etti:³¹⁵

Bunu bir fırsat, bir meydan okuma olarak görüyorum. Panikleyecek biri değilim. Elbette tüm Müslüman dünyasıyla bu şekilde ilişkilendirilmenin de tehlikeleri var; ancak izole edilip unutulmaktan daha iyi. Şimdiye kadar çok iyi başa çıktık. Uluslararası hareketlerin hiçbiri burada gerçekten başarılı olamadı. Çok basit; çünkü burası boş bir alan değil. Buraya gelen herkes, basitçe yolsuzluğa bulaşmış veya hükümetin bir parçası olarak kınanamayacak bir Müslüman hiyerarşisiyle karşılaşılıyor. Gelenekleri ve seçimleri olan bir birliktir BHİB. Er ya da geç, başka yerlerden buraya gelen tüm bu hareketler, ana akımın İslam birliğinde kalacağını kabul etmek zorunda kalacaklardır. Dört veya beş yıl sürebilir, ancak sonunda bunu fark edeceklerdir.

İran ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin çok uzakta olması ve “zihinsel olarak Batı’ya ait” hissetmeleri Boşnakların yabancı dini etkiler konusunda endişelerini giderici bir etkiye sahiptir. Alibašić’in belirttiği gibi³¹⁶ son savaş sırasında Boşnak göçmenlerin çok azı Türkiye, Malezya ve diğer Müslüman ülkeleri tercih etti. Ana göç güzergahı çoğunlukla Batı Avrupa ülkeleri ve ABD, Kanada, Avustralya gibi ülkelerdi. “Bosnalı Selefilere bile Suudi Arabistan’dan ziyade Viyana’da” faaliyet göstermeyi tercih etmektedirler.³¹⁷

BH’teki İslam anlayışlarının bu çoğulcu karakteri, “Boşnakların İslam geleneği” olarak kavramsallaştırılan İslam’ın ulusallaştırılmış niteliği ile çelişir görünse de gene Alibašić’in ifadesiyle “Bosnalı Müslümanlar, vatanseverlik ve kültürlerine bağlılık ile dini ilkelerine bağlılık arasında denge kurma konusunda çok pragmatiktir” (Alibašić, 2007, s. 6). Dini ve ulusal kimlikler iç içe geçmiştir ve birbirlerini güçlendirmektedir. “İslam’ın nerede bittiğini ve ulusal kültürün nerede başladığını söylemek genellikle zordur.” (Alibašić, s. 7).

Müslüman dünyadan çok uzun bir süre kopan BH’in Müslüman toplumu ve onun dini temsilcisi BHİB bu süre içerisinde kendi kendine yetebilmeyi öğrendi ve kendi bağımsız sistemini ve “Boşnakların İslam geleneği” kavramını geliştirdi. Dini

³¹⁵ Bkz. <https://qantara.de/en/article/islam-bosnia-we-belong-west-culturally-and-mentally>

³¹⁶ Bkz. <https://qantara.de/en/article/islam-bosnia-we-belong-west-culturally-and-mentally>

³¹⁷ Bkz. <https://qantara.de/en/article/islam-bosnia-we-belong-west-culturally-and-mentally>

değerlerine ve kimliğine yönelik yıkıcı bir saldırı ve savaş sırasında bu değerler ve ulusal kimliği konusunda yeni bir farkındalık kazandı. Ulusal kimliğini tanımlayarak uluslararası alanda onaylattı. Bu süreçte yeniden entegre olduğu Müslüman dünyadan gelen yeni girdileri sindirmeye, “özgürlüğün olmadığı izolasyon şartlarında geliştirdiği” (Alibašić, 2012, s. 6) kendi İslam anlayışına tehdit olarak algıladığı yaklaşımlarla mücadele ederek ana akım anlayışa uyumlandırmaya çalıştı. “İslami terör” konseptini kendi milliyetçi emelleri için kullanışlı bir araç olarak gören bölge ve Batı siyasi ve akademik çevreleri tehlikenin geçmediği konusundaki çığırkanlıklarını titizlikle devam ettirseler de Boşnaklar ve BHİB bu mücadeleyi başarıyla yürüttü. Boşnakların Osmanlı’dan miras alarak kendi ulusal gelenekleriyle birleştirdiği İslam anlayışına yönelik Neo-Selefi etki büyük ölçüde bertaraf edilerek kritik tehdit eşiği aşıldı. Savaş sırasında ve hemen sonrasında para, insan kaynağı ve çeşitli örgütlerle BH’e gelen Vahabi ve Neo-Selefi gruplar BHİB’nin, BH Devleti’nin ve uluslararası güçlerin sıkı gözetimi altında küçük militan gruplar olarak kaldı. Ancak BH’te güçlü olan Sufi geleneğin içine sızarak sessiz ve derinden işleyen yapılar konusunda BH’in Müslüman toplumunun ve BHİB’nin çok daha dikkatli olması gerekebilir. Bu tehdide Eylül 2024’te Arnavutluk’ta Vatikan benzeri bir Bektashi Devleti kurma projesini³¹⁸ başlatan Batı ülkelerinin bölgedeki İslam’ın doğasını bozmaya yönelik çabalarını da ekleyebiliriz.

Boşnakların ulus kimlik inşa süreçlerinde dinin ve dini kurumların rolünü, “Boşnak” kimliğinin bileşenlerini anlamaya gayret eden bu çalışmayı Bosnalı Müslümanların kültürel ve ulusal kimlik, din, aile değerleri, din-devlet ilişkisi, diğer dinler, küresel güçler gibi konulardaki tutumları ile ilgili araştırmalar yapan *Pew Research Center* ve *International Republican Institute*’un³¹⁹ bulgularını özetleyerek bitirmek faydalı olabilir. Araştırmaların detayları ve bulguların Boşnak bir akademisyen ve uzman gözünden değerlendirilmesi için Ahmet Alibašić’in “Muslims in Bosnia and Herzegovina: Conflicting and Shifting (Self)Perceptions”³²⁰ isimli

³¹⁸ Bkz.

https://en.wikipedia.org/wiki/Sovereign_State_of_the_Bektashi_Order;

<https://www.nytimes.com/2024/09/21/world/europe/albania-tirana-muslim-state-bektashi.html>;

<https://www.aa.com.tr/en/europe/albania-plans-to-create-sovereign-state-for-bektashi-order/3337245>.

³¹⁹ Bkz. <https://europeanvaluesstudy.eu>; <https://iiit.org/en/mapping-the-terrain>.

³²⁰ Bulguların detayları için bkz. Alibašić, A. (2022). “Muslims in Bosnia and Herzegovina: Conflicting and Shifting (Self)Perceptions”. *Wiener Zeitschrift für Interdisziplinäre Islamforschung*. 01. s. 67-91.

makalesi kaynak olarak kullanılmıştır. 2012 yılından itibaren düzenli olarak yapılan araştırmaların bulgularını Alibašić (2022, s. 82) şöyle özetlemiştir: Bosnalı Müslümanlar inançlıdır; ancak pek de dindar değildir; şiddete hararetle karşıdır; şeriat istememektedir; batıl inançlara karşı kapalı olsa da manipülasyonlara açıktır; bilime nispeten şüpheyle yaklaşmaktadır; laik devlette yaşamak istemektedir; Avrupa ve NATO konusunda güçlü desteğe sahiptir.³²¹

Batı'da yukarıdaki bulgularla örtüşen bir imaja sahip olmaktan hoşnut olsalar da Avrupa'nın yerli halkı Boşnaklar “Batı ve komşuları için fazla Müslüman, diğer Müslümanlar için ise yeterince Müslüman olmama” (Alibašić, s. 86) ikileminin yanı sıra yönetilemez bir idari yapı, kaotik ve kafa karıştırıcı siyasi kültür, bozuk bir ekonomi, belirsiz bir gelecek, strateji üretmekten yoksun siyasi liderleri ile devasa bir boşlukta salınma hissiyle yaşamaya devam edecekler gibi görünmektedir.

https://www.sfu.ac.at/wp-content/uploads/4_FIN-Alibasic-A-2020-Muslims-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf.

³²¹ Kimlik ve aidiyet duygusu üzerine 2017 yılında Saraybosna'da yapılan bir anket çalışmasının oldukça dikkate değer bulguları için bkz. Balatekin, N. ve Arslan, Y. (2017). “Saraybosna'da kimlik üzerine: Bosna halkının aidiyet duygusuna dair dinamikler”. *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 9(1), s. 5-33.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=bKHLkqIAAAAJ&citation_for_view=bKHLkqIAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyıldan itibaren Balkanlar'daki farklılığı ve çeşitliliği barış içinde yönetmesini sağlayan *Millet Sistemi* ile Balkanlar'ın yerli Slav halklarının bir kısmı yeni bir dini kimlik kazanırken bir kısmı var olan dini ve etnik kimliklerini güçlendirdi. Kemal Karpat'ın (2012, s. 20) "cemaat milliyetçiliği" olarak tanımladığı din ile etnik niteliklerin karışımı olan bu milliyetçilik tarzı siyaset dışı ve zararsız olma niteliğini 19. yüzyılın milliyetçilik ve ulusal kimlikleri teşvik eden ideolojisi altında yitirdi ve Balkanlar'ın Hıristiyan halkları dini kimliklerinin ayrım noktasında ulus kimlik inşa etmeye girişti. Böylece Katolik ve Ortodoks halklardaki ulus kimlik ve milliyetçi ideoloji gelişimleri 19. yüzyıl gibi erken bir dönemde başlarken genelde Balkanlar'ın özelde Bosna'nın Müslümanları kendilerini parçası hissettikleri hâkim sistem nedeniyle böyle bir bilinç geliştirme sürecine geç girdi.

BH'te yaşayan Güney Slav halklarından bir kısmının Hıristiyan komşularından çok sonra ulus adı olarak benimseyeceği yeni bir kimliğin tohumlarını ülkenin 1463 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nca fethi attı. 150 yıldan uzun süren İslamlaşma süreci ile bölgenin Slav Müslüman grupları teşekkül etti. Osmanlı'nın inanç ile etnik kimlik arasında yeni bir ilişki oluşturan *Millet Sistemi* içerisinde *Müslüman Milleti*'nin bir parçası oldular. Yeni dinleri daha önceki Slav kimliklerine yeni kültür, gelenekler, sosyal yaşam biçimleri, yeni bir ruh ve yeni bir *ethos* ekledi. Osmanlı bu yeni Müslüman halkı tanımlamak için "Boşnaklar, Boşnak taifesi, Bosnalı takımı, Bosnalı kavmi" gibi ifadeler kullandı. Onlar kendilerini bazen "Bošnjaci" veya "Bošnjani" bazen de "Muslimani" veya "Osmanlija" olarak tanımladı. Bu tanımlar onları Osmanlı ve *Müslüman Millet* ile bütünleştirirken Hıristiyan Slavlardan ayırtıyordu. Osmanlı ve İslam kültürünün şekillendirdiği bu yeni *ethos*, bazı tarihçilere göre Bosna'nın Müslüman ayanları (*kapudanlar*) Osmanlı'nın modern reformlarına direndiğinde kendine yeni bir boyut ekledi ve Bosnalı Müslümanlar ülkelerini paylaştıkları Hıristiyan halklardan ayrı bir kimlik ve etnisite geliştirdiler. Osmanlı'dan toprak, dil ve din bileşenlerinden oluşan sınırları muğlak bir kimlik miras aldılar.

1878 Berlin Antlaşması ile gayrimüslim Habsburg Monarşisi'nin BH'i işgali, ülkedeki Müslümanlar tarafından var oluşlarına ve kimliklerine tehdit olarak algılandı. Osmanlı'nın son dönemlerinde yüzleşmeye başladıkları ve direndikleri modern fikirler

ve yaşam tarzları hayatın her alanını ele geçirmeye başladı. 19. yüzyılın başlarında başta milliyetçi fikirler olmak üzere daha önce tanımadıkları din ve dil ile ulus ilişkisi, ulus devlet, din ve devletin ayrılığı gibi bazı kavramlar ülkeye giriş yaptı. Gitmek veya kalarak bu yeni yönetimle mücadele etmek arasında yaşadıkları tereddütlerin ardından kalarak kadim topraklarında var olmaya karar verdiler. Sırp ve Hırvatlar kadar hızlı olmasa da zamanla bu kavramlara alıştılar ve Hıristiyan komşularından ve yeni modern yöneticilerinden modelledikleri kavramlarla düşünmeye başladılar.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun BH yöneticisi Benjamin Kállay muhtemel milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlenmeleri ve bir Güney Slav oluşumunu engellemek için ülkedeki tüm halkları kapsayacak dinler üstü bir üst kimlik inşa projesi başlattı: “Bošnjaštvo” (Boşnaklık/Bosnalılık). Osmanlı'nın Bosna Valisi Topal Şerif Osman Paşa'nın 1860'larda denemiş olduğu “ortak Bosna vatandaşlığı” projesinden ilham alan *Bošnjaštvo* projesi, milliyetçi ve ulusalcı eğilimleri Sırp ve Hırvatlarınki kadar gelişmemiş olan Bosnalı Müslümanlara dayandırıldı. Ancak Sırp ve Hırvatların direnci, *Bošnjaštvo*'nun Müslümanlığın başka bir adı olarak algılanması, kavramın kapsamının netlikten yoksun oluşu gibi nedenler Kállay'ın üst kimlik inşa projesinin akim kalmasına neden oldu. Dar bir Bosnalı Müslüman çevre dışında ülke Müslümanlarından da kabul görmedi. “Müslüman” adını kullanmaya devam ettiler. Bosnalı Müslümanlar Avusturya-Macaristan yönetimi altında da belirgin bir etnik ve ulusal ada kavuşamadılar; ancak Avusturya-Macaristan yönetiminin modernizasyon süreci ve Kállay'ın projesi onlara Boşnak milliyetçiliğinin ana hatlarını çizen “Bogomilizm” gibi kurucu bir *mitos* hediye etti ve Sırp ve Hırvatlardan farklı bir ulus oldukları bilinci güçlendirdi.

Bosnalı Müslümanların Avusturya-Macaristan yönetimindeki en önemli kazanımları din, vakıf, maarif ve şahsi hukuk (şer'i hukuk) alanlarında kendi özerk yönetimlerine sahip olmak için verdikleri mücadelede başarılı olmalarıydı. Müslümanları Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin karşısında bir denge unsuru olarak konumlandıran ve onları Osmanlı Devleti'nden tamamen koparmak isteyen Avusturya-Macaristan yönetimi 1882 yılında onlara BH'in bağımsız dini yönetimi olan Riyaset'i kurdurdu. Ancak, Habsburg yönetiminin Bosnalı Müslümanların Osmanlı'dan miras aldıkları tüm vakfiyeleri kendi kontrolüne alması, Katolik misyonerlerin yoğun faaliyetleri, yabancı tarım kolonizatörlerinin ülkeye

yerleştirilmesi gibi nedenlerle Bosnalı Müslümanlar din, vakıf, maarif ve Şer'iyye mahkemelerini kapsayan özerk bir dini yönetim yapısını geliştirmek için uzun süren bir mücadele başlattılar. Bu mücadeleleri sırasında siyasi bilinçleri gelişti, siyasi partiler ve ulusal yapılar oluşturarak bu yapılar çerçevesinde modern ulus kimliklerini inşa etmeye başladılar. 1889-1909 yılları arasında verdikleri özerklik mücadelesi 15 Nisan 1909 "BH'te İslâmî Din, Vakıf ve Maarif İşlerinin Özerk Yönetimi Tüzüğü" ile nihayete erdi. Ertesi yıl açılan Bosna Parlamentosu'nda yer alarak siyaset yapma yeteneklerini geliştirdiler. Bosnalı Müslümanların elitleri tarafından yürütülen özerklik hareketi sonucunda oluşturulan özerk dini yapı BH, Hırvatistan, Karadağ, Slovenya ve Sırbistan'daki Slavca konuşan Müslümanların sadece temsilcisi değil, aynı zamanda onların kültürel ve tarihi kimliklerinin inşacısı ve taşıyıcısı, kimi zaman ise tek temsil kurumu oldu.

Balkan, Birinci, İkinci Dünya Savaşları ve akabinde kurulan ve onları yok sayan bir dizi yönetim (Yugoslavya Krallığı, Birinci ve İkinci Yugoslavya) Boşnak ulus kimliğini muğlaklaştırırsa da paradoksal olarak özellikle komünist rejim Boşnak kimliğinin dini yönüyle (Müslüman ulus) yoğun bir özdeşleşmenin temelini attı. Söz konusu yönetimler sırasında Bosnalı Müslümanların elitleri ve kurmuş oldukları dini yapıları onların hayatta kalmalarının ve zamanla bir ulus kimlik geliştirmelerinin ana amili oldu.

Yugoslavya'nın dağılışının ardından 1992-1995 yılları arasında vuku bulan soykırım savaşından dini yönetim yapılarının onlara kazandırdığı dirençle, toprak, din ve dil bileşenleri çerçevesinde yeniden inşa ettikleri (eski) kimlikleriyle çıkarak dünya sahnesine yeni bir ulus olarak girdiler. Böylece ulusal kimlik ve adları billurlaştı ve savaşı bitiren DBA ile uluslararası düzeyde tescillendi. Artık adları "Boşnak", dilleri ise "Bosna dili/Bosnaca"ydı. "Boşnak" adı dinlerine, "Bosna dili/Bosnaca" adı ise ülkelerine güçlü birer vurguydu. BH'in diğer halkları olan Sırp ve Hırvatlar gibi dini ve mezhebi aidiyetlerinin ayırım noktasında ulus kimliklerini inşa ederek aynı dilin, aynı diyalekt ve aksanı üzerinde yaptıkları ayrıştırıcı düzenlemelerle dile etnik ve ulusal bir nitelik kazandırıp ulusal kimliklerinin ikinci temel göstergesi kıldılar. Kimliklerinin temel bileşenleri anavatan (Bosna Hersek), dil (Bosna dili/Bosnaca) ve din (inanç alanında Mâtürîdî ekol, fıkıh alanında Hanefî Mezhebi ve derviş tarikatlarının dahil olduğu Sünnî İslam geleneği) oldu. Osmanlı döneminde Boşnak

olarak başladıkları kimlik serüvenleri, “Müslüman Sırp, Müslüman Hırvat, Yugoslav, küçük “m” ile Müslüman, büyük “M” ile Müslüman”, ulus anlamında Müslüman” gibi hep başkalarının tanımlamalarıyla devam etti ve en sonunda “Boşnak” ulus adının yeniden seçimiyle döngüsel olarak tamamlandı.

Bosnalı Müslümanların kimlik mücadelelerine farklı dönemlerde farklı elit tabakaları yön verse de esas olarak dini elitler tarafından yukarıdan aşağıya yönlendirilen, devletsiz bir kimlik inşa süreci oldu. Katolik Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na karşı verilen ve din, vakıf, maarif ve şer’i hukuk alanlarında özerk yapıların oluşturulmasıyla sonuçlanan mücadelenin ana yürütücüleri dini elitlerdi. Kurdukları özerk dini yapı, kimliklerinin en asli bileşenini oluşturan dini ve kültürel miraslarının gayrimüslim bir yönetim ve diğer halklar tarafından soğurulması tehlikesine karşı en önemli duvarı oluşturdu. Kimlik ve var oluş mücadelelerini yürütürken bu yapıya dayandılar ve ondan güç aldılar.

Yugoslavya’nın çözümlüşünün ardından gelen kaos ve topyekûn yok edilme tehdidini savuştururken arkalarındaki en büyük güçlerden biri gene dini yapıları ve elitleri oldu. Büyük kayıplar verdikleri Bosna Savaşı’ndan sağ çıkmalarında, BH’in bağımsız bir devlet, Boşnak kimliğinin bir ulus kimlik olarak küresel ve resmi onayında uyum içinde çalıştıkları siyasi ve entelektüel elitlerle birlikte temel rolü onlar oynadılar. Savaş döneminde Bosna Hersek İslam Birliği olarak tescillettirdikleri bu yapı onların yalnızca dini değil aynı zamanda en önemli ulusal yapılarından biri oldu.

Boşnakların dini yapılarının 1993-2012 yılları arasında liderliğini yürüten Reisü’l-ulemâ Mustafa Cerić, Boşnak ulus kimliğinin tasavvuru, tanımı, inşası, kabulü ve yaygınlaştırılması için savaş döneminde ve sonrasında hem anavatanında hem diasporada yoğun mesai ve çaba harcadı. BHİB resmi yapısıyla birlikte kimliğin inşası ve benimsenmesi için gerekli süreçleri yönetti, kimliğe yeni rotalar belirledi, kimliğe yönelik tehditlerle mücadele etti. Görevde olduğu süre içerisinde BHİB’nin kurumsal yapı ve kapasitesini güçlendirdi. Boşnak ulus kimliğinin kabulüne yönelik kurumsal yapı içinde veya bağımsız çalışmalar yürüten kurum ve kuruluşların oluşturulmasına ön ayak oldu. 1992-1995 yılları arasında vuku bulan savaşta Müslümanların uğradığı soykırımların ve etnik temizliklerin uluslararası toplumda bilinmesi ve soykırım olarak tanınması, savaş suçlularının uluslararası mahkemelerde yargılanması ve

cezalandırılması için BHİB'nin tüm kaynaklarını seferber etti. Savaş sırasında Müslümanlardan arındırılmış BH topraklarına, Sırpların ve Hırvatların tehditlerine aldırmaksızın ilk geri dönenler BHİB çalışanları oldu. BH'in Sırp entitesi SC, ülkeden ayrılma taleplerini sık sık gündeme getirdiğinde, Hersek Hırvatları üçüncü bir Hırvat entitesi için seslerini yükselttiğinde ülkenin bütünlüğüne vurgu yaparak ayrılıkçı söylemleri karşılamak, Boşnak siyasetçiler büyük ölçüde kendi kişisel gündemleriyle fazlasıyla meşgul oldukları için BHİB ve Cerić'e düştü.

Savaş sırasında Müslümanlara destek olmak için BH'e gelen yabancı savaşçıların beraberlerinde getirdikleri farklı İslam yorumlarının BH'te algılanan ve yaşanan İslam anlayışının kimyasını bozması için mücadele verenler gene BHİB ve diğer elitlerle birlikte Reisü'l-ulemâ Mustafa Cerić'ti. Osmanlı'dan miras alınan Hanefî-Mâtürîdî geleneğe güçlü vurgu yaptı. Çok tartışılan "Boşnakların İslam geleneği", "Avrupalı Müslümanlar" kavramsallaştırmalarının mucitlerinden biri oldu. Fikir, yaklaşım, tespit ve söylemleriyle yalnızca ulusal değil, zaman zaman uluslararası düzlemde de tartışmalar başlattı, ezberleri bozdu.

Uluslararası toplum tarafından bir mayının üzerinde bırakılan BH, giderek soluklaşan küresel gözetim altında ayakta durmaya çalışmaktadır. Tıpkı "Boşnak" ulus kimliğinin devam eden inşa süreci gibi BH de henüz inşa aşamasındadır. Ancak her ikisinde de ilerleme çok yavaş ve yorucudur. Ülkenin bütünlüğü Sırp ve Hırvatların ayrılıkçı talepleriyle; "Boşnakların İslam geleneği" İslam'ın çoklu yorumları ve eski gücünü kaybetmiş olsa da ülkedeki Selefi ve Şia gibi yabancı dini akımların meydan okumalarıyla tehdit edilmekte, Bosnalı Müslümanların ulus kimlikleri bazen "ya Boşnak ya Bosnalı", bazen "hem Boşnak hem Bosnalı" adlandırmalarının gerilimli terkipleriyle "çekingenliğini" devam ettirmektedir. BH'in bütünlüğünü mü (Bosnalı) yoksa güçlü bir ulus kimliğini mi (Boşnak) önceliklemleri konusunda kafaları hala karışıktır. Kimliklerinin bileşenleri olan toprak, din ve dilden hangisini önceleyeceklerdir? Her alanda olduğu gibi kimlik konusunda da hep yapageldikleri gibi birçok hassas dengeyi gözetmek zorundadırlar. Küresel kimliklerin ulusal kimlikleri ve ulus devletleri aşındırdığı günümüzde hangisi kazanacaktır: Boşnak mı Bosnalı mı? BHİB, ulus kimliklere ve dinlere yönelik küresel meydan okumalara cevaplar üretebilecek midir? Zaman gösterecektir.

KAYNAKÇA

- Adanır, F. ve Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı ve Balkanlar: Bir tarihyazımı tartışması*. (B. İdemen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Alibašić, A. (2022). “Muslims in Bosnia and Herzegovina: Conflicting and shifting (self)perceptions”. *Wiener Zeitschrift für Interdisziplinäre Islamforschung*. 01.s. 67-91.
- Erişim adresi: https://www.sfu.ac.at/wp-content/uploads/4_FIN-Alibasic-A-2020-Muslims-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf
- Alibašić, A. ve Zubčević, A. (2009). “Islamic education in Bosnia and Herzegovina”. E. Aslan (Ed.). *Islamic Education in Europe* içinde. Viyana: Böhlau.
- Alibašić, A. (2007). *The profile of Bosnian Islam and what West European Muslims could benefit from it*.
- Erişim adresi: https://scholar.google.co.th/citations?view_op=view_citation&hl=th&user=pnf6ma4AAAAJ&citation_for_view=pnf6ma4AAAAJ:ye4kPcJQO24C
- Alibašić, A. (2006). “Kako pobijediti ‘vehabizam?’ [Vahabiliği nasıl yenebiliriz?]. *Preporod*, cilt. 36, no. 24/842, 16, 48.
- Aličić, A. (1996). *Pokret za autonomiju Bosne od 1831 do 1832. Godine* [Bosna'nın Otonomisi İçin Girişim 1831-1832]. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Anderson, B. (2017). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Andrić, I. (1963). *Drina köprüsü*. (N. Müstakimoğlu ve H. A. Ediz, Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Andrić, I. (2020). *Razvoj duhovnog zivota u bosni pod uticajem turske vladavine* [Türk egemenliğinin etkisi altında Bosna'da manevi yaşamın gelişimi].(Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://idoc.pub/queue/ivo-andric-razvoj-duhovnog-zivota-u-bosni-pod-uticajem-turske-vladavine-doktorska-disertacijapdf-jlk9g8vez345>
- Aščerić-Todd, I. (2018). *Bosna'da dervişler ve İslam*. (H. Macic, Ö. Kobak, Çev.). İstanbul: Ketebe Yay.
- Azinović, V. (2017). “The Foreign fighter phenomenon and radicalization in the Western Balkans: Understanding the context, 2012-2016”. Azinović, V. (Yay.

Haz.). *Between Salvation and Terror: Radicalization and the Foreign Fighter Phenomenon in the Western Balkans* içinde (s. 9-20). Saraybosna: The Atlantic Initiative.

Babuna, A. (2010). “Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 51, 181-193.

Babuna, A. (2008). *Boşnaklar ve kimlikler: Değişiklik ve süreklilik*. Erişim adresi: https://tasam.org/trTR/Icerik/3707/bosnaklar_ve_kimlikler_degisiklik_ve_sureklilik

Babuna, A. (2000). *Geçmişten günümüze Boşnaklar*. (H. Torun, Çev.). İstanbul: Numune Matbaacılık.

Balatekin, N. ve Arslan, Y. (2017). “Saraybosna’da kimlik üzerine: Bosna halkının aidiyet duygusuna dair dinamikler”. *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 9(1), s. 5-33.

Erişim adresi.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=bKHLkqIAAAAJ&citation_for_view=bKHLkqIAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

Banac, I. (1994). “Bosnian Muslims: From religious community to socialist nationhood and postcommunist statehood, 1918–1992.” M. Pinson (Yay. haz.). *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* içinde (s.129–53). Cambridge: Harvard University Press.

Bašagić, S. (1913). *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*. [İslam edebiyatında Boşnaklar ve Hersekliler. Bosna-Hersek’in kültürel tarihine bir katkı]. Saraybosna: Vlastita naklada.

Bašagić, S. (t.y.). *Bosna Hersek tarihi: 1463-1850*. (S. Atalay, (Çev.). İstanbul: Kastaş Yayınları.

Baum, G. (2001). *Nationalism, religion, and ethics*. Montreal: McGill-Queen’s University Press.

Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış hayat*. (İ. Türkmen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bišćević, V. (2006). *Bosanski namjesnici osmanskog doba: 1463-1878*. [Osmanlı Döneminde Bosnalı Yöneticiler:1463–1878]. Sarajevo: Connectum.

- Bougarel, X. (2019). "The diasporic experience as challenge and opportunity for the Islamic tradition of Bosniaks". D. Šuško (Ed.). *Both Muslim and European: Diasporic and migrant identities of Bosniaks* içinde (s. 57-69). Leiden: Brill.
- Bougarel, X. (2018). *Islam and nationhood in Bosnia-Herzegovina*. New York, NY: Bloomsbury Publishing.
- Bougarel, X. (2010). "Balkan Islam as "European Islam": Historical background and present challenges. C. Voss, J. Telbizova-Sack (Yay. Haz.). *Islam und Muslime in (Südost) Europa im Kontext von Transformation und EU-Erweiterung* içinde (s. 15-31). Erişim adresi: <https://shs.hal.science/halshs-02610495>
- Bougarel, X. (2003). "Islam and politics in the post-communist Balkans (1990-2000)". D. Keridis, C. Perry (Ed.). *New Approaches to Balkan Studies* içinde (s. 345-360). Erişim adresi: https://shs.hal.science/halshs00218316/file/Islam_and_Politics_in_the_PostCommunist_Balkans.pdf
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, R. (2006). *Ethnicity without groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brubaker, R. ve Connor, F. (2000). "Beyond identity". *Theory and Society*, 29, no. 1: 1-47.
- Bulić, H. (2022, 21 Şubat). Zašto bosanski jezik nije bošnjački jezik? *Stav*. Erişim adresi: <https://stav.ba/vijest/zasto-bosanski-jezik-nije-bosnjacki-jezik/7729>
- Burke, P. J. ve Stets, E. (2009). *Identity theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Busuladžić, A. (2010). "The Bosniaks: Failing role models for Muslim Europeans". *International journal of Euro-Mediterranean Studies*. 3(2), s. 212-221. <https://emuni.si/wp-content/uploads/2019/02/3-2.pdf>
- Buturović, A. (2015). *Carved in stone, etched in memory: Death, tombstones and commemoration in Bosnian Islam since C. 1500*. Burlington: Ashgate.
- Cerić, M. (2021). *Ja sam govorio* [Konuştum]. S. Ćeman (Ed.). Saraybosna: Centar za dijalog-Vesatijja. <https://www.cdv.ba/tekstovi/pdf-izdanja-centra-za-dijalog-vesatijja/novo-izdanje-centra-za-dijalog-vesatijja-u-pdf-u-ja-sam-govorilo-knjiga-1/>

- <https://www.cdv.ba/tekstovi/pdf-izdanja-centra-za-dijalog-vesatijja/novo-izdanje-centra-za-dijalog-vesatijja-u-pdf-u-ja-sam-govorio-knjiga-2/>
- Cerić, M. (2013). “Poruka Bošnjacima povodom popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini 2013: Stari duh mlade nacije” [BH 2013 nüfus sayımında Boşnaklara mesaj: Genç ulusun kadim ruhu]. Erişim adresi: [Bosnjaci.net. http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=50085](http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=50085)
- Cerić, M. (2005). “Deklaracija evropskih muslimana” [Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi]. M. Omerdić ve A. Kadribegović (Yay. Haz.), *Takvim za 2006* içinde (s. 11-21). Saraybosna: Rijaset IZ BiH.
- Cerić, M. (2002). “İslam protiv terorizma”. [Terörizme karşı İslam]. M. Omerdić, A. Kadribegović ve S. Jarkoč (Yay. Haz.). *Takvim za 2003* içinde (s. 7-17). Saraybosna: *Rijaset Islamske zajednice u BiH*, 7-17.
- Cerić, M. (1995). *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the theology of Abu Mansur Al-Mâtürîdî*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization.
- Cigar, N. (1994). “Serbia’s orientalists and Islam: Making genocide intellectually respectable”. *The Islamic Quarterly*, 38 (1994) 3: s. 147-170.
- Connor, W. (1994). *Ethnonationalism: The quest for understanding*. Princeton: Princeton University Press.
- Čehajić, D. (1986). *Derviški redovi u Jugoslavenskim Zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. [Bosna-Hersek özelinde Yugoslav topraklarındaki derviş tarikatları]. Saraybosna: Orijentalni Institut u Sarajevu.
- Dedijer, V. ve Miletić, A. (1990). *Genocid nad Muslimanima (1941-1945)*. [Müslüman Soykırımı]. Saraybosna: Biblioteka Refleksi.
- Donia, R. J. (2006). *Sarajevo: A Biography*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Donia, R. J. (1981). *Islam under the double eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina 1878-1914*. New York, NY: Columbia University Press.
- Duraković, E. (2006). “Krupan korak u pogrešnom smjeru”. [Yanlış yönde büyük adım]. *Oslobođenje*, cilt. LXVIII, no. 21296, 7 Mayıs 2006.
- Durmišević, E. (2008). “Institucionalizacija Islama u postotomanskom period” [İslam’ın Osmanlı sonrası dönemde kurumsallaşması]. M. Hadžić (Yay. Haz.). *Zbornik radova naučnog skupa “Islamska tradicija bošnjaka: izvori, razvoj i*

- institucije, perspective* içinde (s. 211–39. Saraybosna: Rijaset Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi dönüş mitosu*. (Ü. Altuğ, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Esposito, J. L. ve Kalın, İ. (2012). *The 500 most influential Muslims 2012*. Prof. S. Abdallah Schleifer (Yay. Haz.). Amman: The Royal Islamic Strategic Studies Centre. <https://themuslim500.com/wp-content/uploads/2018/05/TheMuslim500-2012-low.pdf>
- Esposito, J. L. (2010). *The future of Islam*. New York: Oxford University Press.
- Filandra, S. (1998). *Boşnjačka politika u XX stoljeću*. [20. yüzyılda Boşnak siyaseti]. Sarajevo: Sejtarija.
- Filandra, Š (1990). “Islam i kultura Muslimana”. [İslam ve Müslüman Kültürü]. *Preporod*, 12, 24. (15 Aralık 1990).
- Filipović, N. (2005). *İslamizacija u Bosni i Hercegovini*. [Bosna Hersek’te İslamlaşma]. Tešanj: Centar za kulturu i obazovanje.
- Filipović, N. (1971). *Princ Musa i šejh Bedredin*. [Prens Musa ve Şeyh Bedrettin]. Saraybosna: Svjetlost.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve ulusçuluk*. (B. Ersanlı ve G. G. Özdoğan Çev.). İstanbul: İnsan yayımları.
- Gellner, E. (2012). *Milliyetçiliğe bakmak*. (S. Coşar, S. Özertürk ve N. Soyarık, Çev.) İstanbul: İletişim yayımları.
- Gölen, Z. (2013). Osmanlı idaresinde Bosna Hersek. B. Gökdağ ve O. Karatay (Yay. Haz.), *Balkanlar El Kitabı* içinde (s. 365-378). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Green, M. H. (2020). *Srebrenica Genocide denial report 2020*. Srebrenica: The Srebrenica Memorial.
- Greenberg, R. (2004). *Language and identity in the Balkans*. New York, NY: Oxford University Press.
- Greenberg, R. (2009). *Dialects, migrations, and ethnic rivalries: The case of Bosnia-Herzegovina*. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/24600141>
- Hadžić, O. N. (1901). *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*. [BH’te Müslümanlık meselesi]. Zagreb: Dionička tiskara.

- Hadžijahić, M. (1990), *Porijeklo bosanskih muslimana*. [Bosnalı Müslümanların kökenleri]. Saraybosna: Bosna Yayınları
- Hadžijahić, M. (1974). *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. [Gelenekten kimliğe. Bosnalı Müslüman ulusal sorununun doğuşu]. Saraybosna: Svjetlost.
- Halilović, S. (2013). “Husein Đozo i reformističko tumačenje islama” [Husein Đozo İslam’ın reformist yorumu]. *Časopis za religijske nauke* içinde. 2 (1), s. 77-96. Belgrad: Grupa Za Savremeno Religijsko Mišljenje.
- Handžić, A. (1975). *Tuzla i njena okolina u 16. Vijeku*. [16. yüzyılda Tuzla ve civarı]. Saraybosna: Svjetlost.
- Hobsbawm, E. (2005). *The Age of Extremes*.
<https://www.math.chalmers.se/~ulfp/Review/extremes.pdf>
- Hoare, M. A. (2014). *The Bosnian Muslims in the Second World War: A history*. New York: Oxford University Press.
- Holbrooke, R. (1999). *Bir savaşı bitirmek*. (B. Ç. Dişbudak, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Imamović, M. (2018). *Boşnakların tarihi*. (H. Gül ve C. Özgüner, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Imamović, M. (1976). *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914*. [Bosna Hersek’in Hukukî Statüsü ve İç Siyasî Gelişmeler 1878-1914]. Saraybosna: Svjetlost.
- International Crisis Group. (2013). *Bosnia’s dangerous tango: Islam and nationalism*.
<https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnia-s-dangerous-tango-islam-and-nationalism>.
- Isaković, A. (1995). “Ni jedan ozbiljni lingvist neće negirati bosanski jezik”. [Hiçbir ciddi dilbilimci Bosna dilini inkâr edemez]. *Ljiljan*, 4(151), s. 132. (6 Aralık 1995).
- Izetbegović, A. (2014). *İslam deklarasyonu*. (R. Ademi, Çev.). İstanbul: Fide Yayınları.
- Izetbegović, A. (2003). *Tarihe tanıklığım*. (A. Erkilet, A. Demirhan, H. Öz, Çev.). İstanbul: Klasik.

- Izetbegović, A. (1998). *Govori, intervjui, izjave i pisma*. [Konuşmalar, röportajlar, açıklamalar ve mektuplar]. Saraybosna: DES.
- Jelavich, B. (2009). *Balkan tarihi*. (Cilt 2). (Z. Savan ve H. Uğur, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Jovanović, S.M. (2017). “The misuse of language: Serbo-Croatian, Czechoslovakian and the breakup of states”. *East European Quarterly*, 45(3-4), s. 143-163.
Erişim adresi:
https://www.researchgate.net/publication/325906852_Assertive_discourse_and_folk_linguistics_Serbian_nationalist_discourse_about_the_cyrillic_script_in_the_21st_century/link/5fbeda9b458515b7976f9054/download (15 Mart 2022).
- Jovanović, R. (1992). “Osvrt na kretanje u etničkom sastavu stanovništva opština sa područja Sandžaka”. [Sancak Bölgesindeki Belediyelerde Etnik Kompozisyon Değişimine Bakış]. *Novopazarski Zbornik*, 16, 153–67.
- Jusić, M. (2016). “The complex narratives and movements in Bosnia and Herzegovina.” Džidić, D. ve Jahić, A. (Yay. Haz.). *Balkan Jihadists. The Radicalisation and Recruitment of Fighters in Syria and Iraq*.
<http://bit.ly/2i0nMLN>
- Juzbašić, D. (1973). *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*. [Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avusturya-Macaristan’ın Bosna Hersek politikasında dil sorunu]. Saraybosna: Svjetlost.
- Kadribegović, A., Alibašić, A., Tucaković, E. (Ed.). (2012). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini Dvije decenije reisu-l-uleme dr. Mustafe Cerića*. [Bosna Hersek İslam Birliği: Reisü’l-ulemâ dr. Mustafe Cerić’in yirmi yılı]. Saraybosna: CNS.
- Kahraman, S. A., Y. Dağlı. (Ed.). (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. İstanbul: YKY.
- Kamberović, H. (1994). *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. Godine*. [Modern bir topluma doğru. 1945’ten 1953’e Bosna Hersek]. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
- Karčić, F. (2022). *Modernite karşısında Bosna ve Boşnaklar*. (S. Ünal, Çev.). Ankara: Pruva Yayınları.

- Karčić, F. (2015). *The other European Muslims: A Bosnian experience*. Saraybosna: Center for Advanced Studies.
- Karčić, H. (2010a). “Islamic revival in post-socialist Bosnia and Herzegovina: International actors and activities”. *Journal of Muslim Minority Affairs* 30(4), s. 519-534. (DOI:10.1080/13602004.2010.533450).
- Karčić, H. (2010b). “Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign influences and their effects”. *Totalitarian Movements and Political Religions* içinde, 11(2). DOI: 10.1080/14690764.2010.511467.
Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1080/14690764.2010.511467>
- Karčić, F. (2009). “O institucionalizaciji islama u zemljama Evropske unije” [Avrupa Birliği ülkelerinde İslam’ın kurumsallaşması]. F. Karčić (Yay. Haz.). *Islamske teme i perspektive* içinde (s. 91–107). Saraybosna: el-Kalem.
- Karčić, F. (2008). “Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine” [Seküler bir devlette İslam: BH örneği]. A. Alibašić ve S. Schreiner (Yay. Haz), *International Symposium “Religion and the Secular State: The Role and Significance of Religion in Secular Society from a Muslim, Christian and Jewish Perspective with a Focus on Southeast Europe*, s. 23–36. Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer
- Karčić, F. (2006). “Šta je to “Islamska tradicija Bošnjaka?”” [“Bošnjakların İslam geleneği” nedir?]. M. Prljača (Yay. Haz). Rezolucija Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini o tumačenju Islama i drugi tekstovi içinde (s. 49-59). Saraybosna: El-Kalem.
- Karčić, F. (1999). “Administration of Islamic affairs in Bosnia and Herzegovina”, *Islamic Studies*, 38(4). Saraybosna.
- Karčić, F. (1991). “Vakufi i reprivatizacija”. [Vakıflar ve yeniden özelleştirme]. Glasnik Rijasetu Islamske Zajednice, 54(3), s. 268.
- Karić, E. (2023). Religion and national/ethnic identity in the Balkans: Theological and contextual positions in Islam. Odak, Z. ve Zoran, G. (Yay. haz.). *Balkan Contextual Theology* içinde. New York, NY: Routledge. doi: 10.4324/9781003157915-3

- Karić, E. (2005). “Govore kandidati za funkciju reisu-l-uleme Islamske zajednice u BiH” [BHİB Reisü'l-ulemâ makamı adayları konuşuyor]. *Preporod*, 812, s. 25–32, (15 Eylül 2005).
- Karić, E. (2004). *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. Stoljeća*. [20. yüzyılda Bosna-Hersek'te İslam düşünce tarihine katkılar]. Saraybosna: el-Kalem.
- Karić, E. (2004). “Husein Đozo i islamski modernizam” [Husein Đozo ve İslami reformizm]. E. Karić (Ed.). *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. Stoljeća* içinde (s. 515-553). Saraybosna: El-Kalem.
- Karić, E. (2002). “Is ‘Euro-Islam’ a myth, a challenge or a real opportunity for Muslims and Europe?” *Journal of Muslim Minority Affairs*, cilt. XXII, no. 2, s. 435-42.
- Karpat, K. H. (2012). *Balkanlar'da Osmanlı mirası ve milliyetçilik*. (R. Boztemur, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Krasniqi, G. (2010). *The forbidden fruit: Islam and politics of identity in Kosovo and Macedonia*. Oxford: University of Oxford.
- Kriještorac, M. (2022). *First nationalism then identity: On Bosnian Muslims and their Bosniak identity*. (D. Rothbart ve K. V. Korostelina, Yay. haz.). Michigan: University of Michigan Press.
- Larise, D. (2015). “The Islamic Community in Bosnia and Herzegovina and nation building by Muslims/ Bosniaks in the Western Balkans”. *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 43:2, 195-212, DOI: 10.1080/00905992.2014.998186.
- Maglajlić, M. (1994). “Bosanski Muslimani-na putu traženja spasa”. [Bosnalı Müslümanlar: Kurtuluş arayışında]. H Kamberović (Yay. haz.). *Ratni Kongres Bosansko-Muslimanskih Intelektualaca: 22 Decembar 1992* içinde (s. 51-52). Saraybosna: Vjeće bosansko-muslimanskih intelektualaca.
- Mahmutćehajić, R. (2004). *Benim güzel Bosnam: Gelenek ve birlikte yaşam*. (Z. Özbek, Çev.). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Malcolm, N. (Aralık, 1999a). *Bosna'nın kısa tarihi*. (A. Karadağlı, Çev.). İstanbul: Om Yayınevi.

- Malcolm, N. (Mart, 1999b). *Kosova: Balkanları anlamak için*. (Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Mandić, D. (1982), *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. [Bosna Hersek'in etnik tarihi]. Mostar: Ziral.
- Moe, C. (2007). "A Sultan in Brussels? European hopes and fears of Bosnian Muslims". *Balkan Muslims and Islam in Europe* içinde (s. 374-394). *Südosteuropa*, 55 (4). [A Sultan in Brussels? European Hopes and Fears of Bosnian Muslims \(degruyter.com\)](http://www.degruyter.com).
- Novaković, D. (2003). "Organizacija i položaj Islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji" [Yugoslavya Krallığı'ndaki İslam dini cemaatinin organizasyonu ve konumu]. *Teme 27* içinde (s. 451-474).
- Omerdić, S. (2018). "21. asırda BH'te İslamî gündem". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. (9 Haziran 2018), s. 115-134.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilahiyatarastirmalaridergisi/issue/68159/1060425>
- Omerdić, M. (1999). *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima, 1992–1995*. Saraybosna: El-Kalem.
- Öktem, K. (2011). *Muslim identities in new contexts: Rijaset, Diyanet and interaction with regional actors in Bosnia Herzegovina and Southeast Europe*. Erişim adresi:
(https://www.akademiers.de/fileadmin/user_upload/download_archive/interligioeser-dialog/111118_oektem_muslim-identities.pdf (2011, s. 4)
- Pelidija, E. (2011). "The Enfluence of The Peace of Passarowitz on Bosnia". C. Ingraio, N. Samardžić (Ed.). *The Peace of Passarowitz 1718* içinde (s. 111-130). Indiana: Purdue University Press.
- Perica, V. (2002). *Balkan idols: Religion and nationalism in Yugoslav states*. New York, NY: Oxford University Press.
- Petrović, M. ve Suljević, K. (1971). *Nacionalni odnosi danas. Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini*. [Bugünkü ulusal ilişkiler. Bosna-Hersek'teki ulusal ilişkilere genel bakışa katkı]. Saraybosna: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Potz, R. (2012). *100 Years of Austrian legislation on Islam*. Viyana: Federal Ministry for European and International Affairs.

- Preljević, H. (2017). "The role of the Islamic Community in peacebuilding in post-war Bosnia and Herzegovina: Case Study of East Bosnia". *Insight Turkey* içinde (sb 207-232). <https://www.jstor.org/stable/26300538>
- Purivatra, A. (1977). *Jugoslovenska muslimanska organizacija u politickom zivotu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. [Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın siyasi yaşamında Yugoslav Müslüman örgütü]. Saraybosna: Svjetlost.
- Rastoder, Š. (2010). *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Almanah.
- Redžić, E. (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. [İkinci Dünya Savaşı'nda Bosna Hersek]. Saraybosna: Oko.
- Redžić, E. (1970). *Tokovi i otpori*. [Akışlar ve dirençler]. Saraybosna: Svjetlost.
- Redžić, E. (1968). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*. [Bosna-Hersek Ulusal Anti-Faşist Halk Kurtuluş Konseyi]. Saraybosna: Veselin Masleša.
- Redžić, E. (1963). *Prilozi o nacionalnom pitanju*. [Ulusal meseleye bir katkı]. Sarajevo: Svjetlost.
- Rizvić, M. (1980). *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*. [İki savaş arası Bosna Hersek edebi hayatı]. Saraybosna:Svjetlost.
- Rizvić, M. (1973). *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. [Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında Bosna-Hersek'te Müslüman yazarların edebi eserleri]. Saraybosna: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Rusinow, D. (1978). *The Yugoslav experiment, 1948–1974*. Berkeley: University of California Press.
- Salkić, M. (2008). "Jugoslovenska politika prema Islamskoj Zajednici" [Yugoslavya'nın İslam Cemaati politikası]. *Islamska Tradicija Bošnjaka: Izvori, Razvoj i Institucije, Perspektive*'nin içinde (s. 437-464). M. Hadžić (Yay. Haz.). Saraybosna: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Smajić, A. (2018). "Bosnia and Hercegovina". E. Račius, A. Zhelyazkova (Ed.), *Islamic leadership in the European lands of the former Ottoman and Russian Empires: Legacy, Challenges and Change*, içinde (s. 68-89). Boston: Brill.
- Sancaktar, C. (2015). "Osmanlı hâkimiyeti altında Boşnak ulusunun doğuşu". *Akademik İncelemeler Dergisi* (Journal of Academic Inquiries). 10(2), 23-44.

- Schwartz, S. (2007). "Six questions for Mustafa Cerić"
<http://www.islamicpluralism.org/261/six-questions-for-mustafa-Cerić>.
- Smith, A. D. (2017). *Etno-sembolizm ve milliyetçilik*. (B. F. Çallı, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Smith, A. (2013). *Milliyetçilik*. (Ü. H. Yolsal, Çev.) Ankara: Atıf Yayınları.
- Smith, A. D. (2003) *Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London and New York, NY: Routledge.
- Smith, A. D. (1991). *National identity*. Nevada: University of Nevada Press.
- Smith, A. D. (1987). *The ethnic origins of nations*. Oxford: B. Blackwell.
- Sučeska, A. (1965). *Ajani. Prilog izucavanju lokalne vlasti i nasim zemljama za vrijeme Turaka*. [Ayanlar. Türkler döneminde yerel yönetimler ve ülkelerimize katkıları]. Saraybosna: Naučno Društvo SR Bosne i Hercegovine.
- Šuško, D. (2021). "Current challenges and societal responsibility of the Islamic Community in Bosnia and Hercegovina". *Časopis za interdisciplinarne studije*, 8(2), s. 137-151. DOI: 10.55425/23036966.2021.8.2.137.
- Šuško, D. (2017). "A Model for Europe? History and practice of Islam in Bosnia-Herzegovina". *Journal Konrad Adenauer Stiftung International Reports*.
 Erişim adresi: <https://www.kas.de/en/web/auslandsinformationen/artikel/detail/-/content/ein-modell-fuer-europa->
- Todorova, M. (2010). *Balkanları tahayyül etmek*. (D. Şendil, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Velikonja, M. (2003). "Religious separation and political intolerance in Bosnia". *Eastern European Studies* (No.20). Erişim adresi:
https://www.academia.edu/41700793/Religious_Separation_and_Political_Intolerance_in_Bosnia_Herzegovina_Velikonja
- Weber, M. (1996), *The origins of ethnic groups, ethnicity*. A. Smith, J. Hutchinson (Ed.). *Ethnicity* içinde, (s. 35-40). Oxford: Oxford University Press.
- Zulfikarpašić, A. (1998). *The Bosniak*. Londra: Hurst&Company.
- Zulfikarpašić, A. (1996). "The Bosnjak. "Bošnjaštvo—šansa ili bauk."
 [Boşnaklık—Fırsat mı, Öcü mü]. A. Zulfikarpašić, M. Filipović, M. Rizvić (Yay. haz.). *Bosna i Boşnjaštvo* içinde.

Žerjavić, V. (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. [Jasenovac ve Bleiburg takıntısı ve megalomani]. Zagreb: Globus.

Telaffuz için notlar:

Erişim adresi: <http://bosnianhistory.blogspot.com/2009/03/kaynakca.html>

Sırp General Ratko Mladić'in 11 Temmuz 1995 tarihli Srebrenica konuşması:

Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=DQq24FSqBGA>

Bosna Hersek İslam Birliği Anayasası (Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini): Erişim adresi: <http://www.rijaset.ba>.

1993 Boşnaklar Meclisi “Boşnak Kararı” (Resolution 1993): Erişim adresi: <http://www.radiosarajevo.ba/novost/93691/mladi-se-izjasnili-kao-bosanci-ihercegovci->

BH'te Cemaatlerin ve Kiliselerin Hukuki Statüsü Yasası (9 Mart 2004):

Erişim adresi:

<http://www.mpr.gov.ba/inc/docs66b3.pdf>

1991 yılına ait BH halkının dil tanımlamaları:

Erişim adresi:

https://sh.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Srbiji_1991.

BHİB'nin kendisinden izinsiz yayınlar dağıtılması karşısında aldığı 1995 tarihli karar:

Zapisnik sa redovnog zasjedanja Sabora Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini”, Glasnik Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini, s. 7-9, Sarajevo, 1995, s. 296.

İcmâ tanımı:

Erişim adresi:

<https://islamansiklopedisi.org.tr/icma#:~:text=%C4%B0cm%C3%A2%C4%B1n%20din%C3%AE%20literat%C3%BCrde%20kazand%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20te%20rim,fikir%20birli%C4%9Fi%20etmeleri%E2%80%9D%20%C5%9Feklinde%20tan%C4%B1mlan%C4%B1r.>

31 Ocak 1930'da Yugoslavya Krallığı İslam Cemaati Yasası:

1930Službene novine Kraljevine Jugoslavije [Yugoslavya Krallığı resmî Gazetesi], no. 29-X, 7 Şubat, 1930.

***El-Menar* açıklaması:**

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-menar>.

BHİB’ne Bağlı Diaspora Cemaatleri:

Erişim adresi:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Islamska_zajednica_u_Bosni_i_Hercegovini

<https://islamskazajednica.ba/images/stories/Za-download/dzemati-iz-u-dijaspori.pdf>

Mustafa Cerić’in aldığı ödüller ve üyelikler: Erişim adresi:

https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Ceri%C4%87#cite_note-7

Dünya Boşnaklar Kongresi:

Erişim adresi: <https://sbk.ba/en/node/256>; <https://sbk.ba/en>

Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi:

Erişim adresi: <https://ghb.ba/tr/>

Boşnakların İslam Geleneği Enstitüsü:

Erişim adresi: <https://www.iitb.ba/>

Mustafa Cerić’in Avrupalı Müslümanlar Bildirgesi:

Erişim adresi: <https://www.rferl.org/a/1066751.html>; Mustafa Cerić, Deklaracija evropskih muslimana. Bkz. <http://www.rijaset.ba>

Mustafa Cerić’in 30 Ağustos 2019 tarihinde İtalyan gazetesi Il Sole 24 Ore’ye verdiği röportaj:

Erişim adresi: <https://www.oasiscenter.eu/en/mustafa-ceric>

Mustafa Cerić’in 2010 genel seçimlerinde Radončić’e desteği:

Erişim adresi: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/o-radoncicu-dzaferovicu-reisu-duski-jurisc/101210052>

Mustafa Cerić’in Milorad Dodik ile ilgili beyanı:

Erişim adresi: <https://hrvatska-danas.com/2017/01/19/mustafa-ceric-dodik-je-persona-non-grata-u-ovoj-zemlji-zato-sto-koristi-svaku-priliku-da-bosnu-lazno-klevece/>

International Crisis Group röportajları:

Erişim adresi: <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/bosnia-s-future.pdf>).

Saff Dergisi röportajı:

“Bošnjakčko pitanje na Balkanu je nacionalno, a ne vjersko” [“Balkanlarda’ki Boşnak sorunu dini değil, ulusal bir sorun, Cerić röportajı”], Saff, 19 Eylül 2009. Erişim adresi:

https://islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7349

<https://www.aintervju-reisu-l-uleme-za-magazin-saff&catid=255%25253Aintervjuikat&Itemid=301>

Selefilik:

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/selefiyye>.

BHİB ve AB 2016:

Erişim adresi:

https://www.academia.edu/30663000/The_Islamic_Community_in_Bosnia_and_Herzegovina_and_the_EU

Alija Izetbegović'in Beyanâtı:

“Grağanska republika ili grağanski rat”, *Osloboğenje*. 47(15186), 28 Eylül 1990.

2013 Nüfus Sayımı'na ilişkin BH İslam Birliği açıklaması:

“Nacionalnost: Bošnjak, vjera: islam, jezik: bosanski,” *Preporod*. 41(22/984), 11. 15 Kasım 2012.

Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi'nin (SANU) 1986 yılı Memorandumu (2000). Trepca.net.

Erişim adresi:

https://web.archive.org/web/20100329021617/http://www.trepca.net/english/2006/serbian_memorandum_1986/serbia_memorandum_1986.html

Bosna Hersek 1991 nüfus sayım sonuçları (t.y.). Wikipedija.

Erişim adresi:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Bosni_i_Hercegovini_1991

Bosna Hersek 1947, 1963, 1974 Anayasaları (1969). SearchWorks.

Ustav narodne republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Službeni list NRB iH, 1947, p. 8. Erişim adresi: https://www.sistory.si/cdn/publikacije/53001-54000/53750/SL_BIH_1949-05-26_021.pdf

Ustav socijalističke republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Službeni list SR BiH, 1963, p. 4.).

Ustav socijalističke republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Službeni list SR BiH, 1974, s. 61.

BH “Dini Özgürlük ve Kiliselerin ve Dini Cemaatlerin Hukuki Statüleri Kanunu” (2004).

Erişim adresi: Law on the Freedom of Religion and the Legal Status of Churches and Religious Communities, January 28, 2004 (Official Gazette of Bosnia and Herzegovina, no. 5/2004).

Bosna Savaşı Kayıp Bilançosu (t.y.). Hollis.

Istraživačko-dokumentacioni centar, Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 91–95, Saraybosna: IDC, 2007. Erişim adresi: <http://www.idc.org.ba>

Boşnak Adının Anlamı (22.12.2023). Stav.ba

Erişim adresi: https://stav.ba/vijest/Kállay’ın_evo-integralno-bosanstvo-bilo-je-na-samom-pocetku-osudeno-na-neuspjeh/22520

2013 Bosna Hersek Nüfus Sayımı Sonuçları (t.y.). Statistika.ba.

<http://www.statistika.ba/?show=7>

Ortak Dil Deklarasyonu (2017)

Wikipedia (t.y.). *Declaration on the common language*. Erişim adresi:

Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Declaration_on_the_Common_Language (15 Mart 2022).

Bosna dili/Bosnaca Tanımlaması (2022)

Erişim adresi: <https://stav.ba/vijest/zasto-bosanski-jezik-nije-bosnjacki-jezik/7729>

(06.02.2024 tarihinde erişildi).

SBK Kuruluş Deklarasyonu (2012).

“Osnivačka deklaracija” [“Kuruluş Deklarasyonu”], 29 Aralık 2012. Erişim adresi: www.sbk.eu.com).

SBK’nın 7-14 Nisan 2023 tarihli konferansı

Bosančica – Bosna Dili Üzerine Konferans. (*Bosančica - Konferencija o bosanskom jeziku*). Erişim adresi: <https://sbk.ba/en/node/283>.

SBK’nın 9 Temmuz 2023 tarihli etkinliği

“Bošnjak, Bosanac ve Bošnjanın eş anlamlıdır” (*Nazivi Bošnjak, Bosanac i Bošnjanin su sinonimi*). Erişim adresi: <https://sbk.ba/en/node/289>.

BANU’nun açılış toplantısında Mustafa Cerić’in yaptığı konuşma (2011). Erişim

adresli: <https://www.bnfondacija.com/bosnjacka-akademija-nauka-i-umjetnosti/>

Mustafa Cerić’in Vasco Fronzoni ile röportajı (2021)

Erişim adresi:

https://www.academia.edu/60812834/Vasco_Fronzoni_Interview_to_Dr_Mustafa_Ceric_Mufti_Emeritus_of_Bosnia

Mustafa Cerić ve Muamer Zukorlić'in 2011 Karadağ nüfus sayımı için mesajı (2011).

“Poruka Bošnjacima Crne Gore”. [“Karadağ Halkına Mesaj”]. YouTube, 27 Mart. Erişim adresi: <http://www.youtube.com/watch?v=9AfUnDAZ0wg>

Karadağ 2011 Nüfus sayım formlarındaki seçenekler (2011).

Erişim adresi:

https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Crnoj_Gori_2011.

BHİB'nin 29 Ağustos 1995 tarihli oturum tutanakları.

Glasnik rijaseta Islamske zajednice u RBiH'de yeniden yayınlandı, cilt. LVII , no. 7–9, Temmuz-Eylül 1995, s. 291–6.

Ahmet Alibašić'in Qantara.de'ye verdiği röportaj (2012).

Erişim adresi: <https://qantara.de/en/article/islam-bosnia-we-belong-west-culturally-and-mentally>.

Arnavutluk'ta Bektashi Devleti kurma girişimi.

Erişim adresi:

https://en.wikipedia.org/wiki/Sovereign_State_of_the_Bektashi_Order

<https://www.nytimes.com/2024/09/21/world/europe/albania-tirana-muslim-state-bektashi.html>

<https://www.aa.com.tr/en/europe/albania-plans-to-create-sovereign-state-for-bektashi-order/3337245>